

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI**

**TÜRKÇEDE BİRLEŞİK SÖZCÜKLER
(İSİMLER)**

Doktora Tezi

Yasemin ÇÜRÜK

ANKARA-2017

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI**

**TÜRKÇEDE BİRLEŞİK SÖZCÜKLER
(İSİMLER)**

Doktora Tezi

Yasemin ÇÜRÜK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

ANKARA-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YENİ TÜRK DİLİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK SÖZCÜKLER
(İSİMLER)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (19/01/2017).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Yasemin ÇÜRÜK

İmzası

ÖNSÖZ

Teknolojik ve bilimsel gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan kavramlar, dilde yeni sözcüklerin üretilmesini gerektirmiştir. Bu üretim kimi zaman basit kimi zaman türemiş kimi zaman da birleştirme süreci sonucunda oluşan birleşik sözcükler aracılığıyla yapılmıştır.

Birleştirme, Türkçede sözcük türetiminde en çok başvurulan yöntemlerden biridir. Bu tezin çalışma konusunu da birleştirme yöntemine başvurulması sonucu ortaya çıkan birleşik sözcükler (isimler) oluşturmaktadır.

Birleşik sözcükler, en az iki ya da daha fazla sözcüğün çeşitli yollarla bir araya gelmesi sonucu oluşan yapılardır. Bu yüzden de birleşik sözcüklerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ancak Türkçede birleşik sözcüklerle ilgili çalışmalar, birleşiklerin yazımıyla sınırlandırılmıştır. Birleşik sözcüklerin nasıl oluştuğu, öbeklerden farkı, sınıflandırılması, yapısal özellikleri gibi konular ayrıntılı bir biçimde incelenmemiştir. Bu çalışmada ise daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak birleşik sözcükler, çok yönlü bir şekilde ele alınmıştır ve çalışma 6 bölümden oluşmaktadır. *Girişte* sözcük nedir, sözcük nasıl türetilir soruları cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Sözcük türetme yöntemlerinden *birleştirme* hakkında bilgi verilmiş, birleşik sözcüklerin incelenmesinde kullanılan kuramlar, sözcük yapımı kuramları kısaca değerlendirilmiş, tarihî Türk lehçelerinde birleştirme yönteminin kullanılıp kullanılmadığına değinilmiştir.

I. Bölümde ise birleşik sözcüğün tanımı, sınırlılıkları üzerinde durulmuş ve birleşik sözcüklerin oluşum şekilleri ortaya konmuştur. Ayrıca İngilizce için kullanılmış olan *yalancı birleşik* terimi değerlendirilmiş ve bu tür örneklerin

Türkçede bulunup bulunmadığı tartışılmış, birleşik sözcük oluşturmada en çok kullanılan sözcükler üzerinde de durulmuştur.

II. Bölümde ise birleşik sözcükleri belirlemede kullanılan ölçütler, bu ölçütlerin güçlü ve zayıf yanları değerlendirilmiş; Türkçe için uygun olan ölçütler, birleşik sözcüklerin tespitinde kullanılmıştır. Bu çalışmada *biçimbilimsel, sözdizimsel, sesbilimsel, anlambilimsel ölçütler; yazım ve sözlükselleşme ölçütü* dikkate alınmıştır.

III. Bölümde birleşik sözcüklerin yapıları ele alınmıştır. Birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerin basit, türemiş ya da birleşik olup olmadığı değerlendirilmiştir.

IV. Bölümde birleşik sözcüklerin hangi sözcük türü grubuna dahil olduğu üzerinde durulmuştur. Türkçedeki birleşik sözcükler çoğunlukla isimve eylem türündedir. Ancak bu çalışmanın ana konusu birleşik isimler olduğu için diğer birleşik sözcük türlerine kısaca değinilmiştir.

V. Bölümde birleşik sözcükler sınıflandırılmıştır. Baş ögenin varlığı ya da yokluğu araştırmacılar tarafından birleşik sözcüklerin sınıflandırılmasında önemli bir ölçüt olarak kabul edildiği için sınıflandırma yapılırken birleşik sözcüklerin baş ögesinin olup olmadığına dikkat edilmiştir.

VI. Bölümde ise birleşik sözcüklerin bileşenlerinin anlamsal özellikleri üzerinde durulmuştur; bileşenlerin sahip olduğu metaforik ve metonimik anlam senaryolaştırılarak konu açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın diğer bölümlerini ise sırasıyla *Sonuç, Kaynaklar, Örnekler ve Terimler Dizini, Özet* oluşturmaktadır.

Doktora tez konumu belirlememi sağlayan, tez yazma sürecinde farklı fikirleriyle bana yol gösteren, tezimi titizlikle okuyup tavsiyelerde bulunan danışman hocam

Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN'a, tez izleme komitelerinde çeşitli önerilerde bulunan Prof. Dr. Aynur Z ÖZCAN'a, fikirlerini benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Murat KÜÇÜK'e, YÖK tez araştırma bursuyla gittiğim İndiana niversitesinde bana destek veren ve farklı bakış açıları kazanmamda yardımcı olan Assistant Professor ner ÖZÇELİK'e, İndiana niversitesinde tanıştığım, İngilizcedeki birleşikleri bilişsel dilbilime göre inceleyen ve bana tavsiyelerde bulunan Dr. Rka BENCZES'e, tez konuyla ilgili olarak zihnimdeki bazı soru işaretlerini gideren Prof. Dr. Özgür AYDIN'a, bilimsel çalışma teknikleri ve teknoloji bakımından yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Arş. Gör. Ahmet Zahit DEMİRCİLER'e, bu stresli çalışma sürecinde her zaman yanımda olan aileme ve arkadaşlarım Arş. Gör. Hülya UYSAL'a, gr. Gr. Bilge GKTER'e, Arş. Gör. Hadra Kübra ERKINAY'a, Arş. Gör. Melike ÜZÜM'e, Aleksandrina DYANKOVA GÜNDOĞAN'a, alanı farklı da olsa bana hep destek olan Arş. Gör. Başak AKAR'a çok teşekkür ederim.

Yasemin RK

Ankara-2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
SÖZCÜK TÜRETME YOLLARI.....	4
Birleştirme (compounding).....	5
I. BÖLÜM.....	14
1 BİRLEŞİK SÖZCÜK	14
1.1 Birleşik Sözcüğün Tanımı ve Sınırları	14
1.1.1 Birleşik Sözcükler Nasıl Oluşur?	25
1.1.2 Birleşik Sözcüklerin Dilbilgisel Çözümlemesi	28
1.2 <i>Yalancı Birleşik</i> Nedir ve Türkçede <i>Yalancı Birleşik</i> Var mıdır?	31
1.3 Birleşik Sözcüklerin Kuruluşunda Sıkça Kullanılan Sözcükler	33
1.3.1 ön.....	33
1.3.2 alt.....	34
1.3.3 üst	35
1.3.4 ara.....	36
1.3.5 baş	37
1.3.6 son	38
1.3.7 uç.....	39
1.3.8 iç.....	40
1.3.9 dış	40
II. BÖLÜM.....	42

2	BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN BELİRLENMESİNDE TEMEL ÖLÇÜTLER ...	42
2.1	Yazım Ölçütü	44
2.2	Sesbilimsel Ölçüt.....	47
2.2.1	Ses dizimi	47
2.2.2	Bürünsel yapı	49
2.3	Biçimbilimsel Ölçüt	58
2.4	Sözdizimsel Ölçüt.....	61
2.5	Anlambilimsel Ölçüt	64
2.6	Sözlükselleşme	67
2.7	Ölçütlerin Değerlendirilmesi	69
2.7.1	Birleşik Sözcüklerin Öbeklerden Farkı.....	80
2.7.2	Birleşik Sözcüklerin Deyimlerden Farkı.....	81
III.	BÖLÜM	83
3	BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAPILARI	83
3.1	kök+kök.....	84
3.1.1	kök+kök+(s)I.....	84
3.1.2	kök+kök	85
3.2	kök+türemiş.....	85
3.3	türemiş+kök.....	85
3.4	birleşik sözcük+kök.....	86
3.5	türemiş+türemiş.....	86
3.6	birleşik sözcük+türemiş.....	87
3.7	türemiş+birleşik sözcük.....	87
3.8	birleşik sözcük+birleşik sözcük.....	88
3.9	kök+birleşik sözcük.....	89
IV.	BÖLÜM	91

4	BİRLEŞİK SÖZCÜK TÜRLERİ.....	91
4.1	Birleşik İsimler	91
4.2	Birleşik Sıfatlar.....	92
4.3	Birleşik Zarflar	93
4.4	Birleşik Zamirler	94
4.5	Birleşik Eylemler.....	94
4.6	Birleşik Bağlaçlar	94
V.	BÖLÜM.....	95
5	BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN SINIFLANDIRILMASI.....	95
5.1	Tümleyen (Subordinative).....	104
5.1.1	İç Merkezli (Endocentric) Tümleyen Birleşikler	105
5.1.2	Dış Merkezli (Exocentric) Tümleyen Birleşikler.....	112
5.2	Niteleyici (Attributive)	114
5.2.1	İç Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler.....	115
5.2.2	Dış Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler	116
5.3	Sıralı (Eşitsel / Coordinative).....	116
5.3.1	İç Merkezli Sıralı Birleşik Sözcükler.....	119
5.3.2	Dış Merkezli Sıralı Birleşik Sözcükler	120
VI.	BÖLÜM.....	121
6	BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN BİLEŞENLERİNİN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ	121
6.1	İKİ ÖGESİ DE ANLAMINI KORUYAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER.....	122
6.2	METAFOR YOLUYLA KURULAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER	125
6.2.1	Metaforun Özellikleri.....	127
6.2.2	Metafor Modelleri	128
6.2.3	Metafor Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler	129

6.2.4	Her İki Bileşeni de Metaforik Olan Birleşik Sözcükler	133
6.3	METONİMİ YOLUYLA KURULAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER	134
6.3.1	Metonimi Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler	136
6.4	METAFOR ve METONİMİ YOLUYLA OLUŞMUŞ BİRLEŞİK SÖZCÜKLER	138
	SONUÇ	143
	KAYNAKLAR	150
	ÖRNEKLER DİZİNİ	155
	TERİMLER DİZİNİ.....	161
	ÖZET.....	164
	ABSTRACT.....	165

KISALTMALAR

A/a : Ad	KB : Kutadgu Bilig
AA : Ad+Ad	L : Low
AE : Ad+Eylem	N : Noun
AS : Ad+Sıfat	S/ s : Sıfat
Adj. : Adjective	SA : Sıfat+Ad
Adv. : Adverb	SE : Sıfat+Eylem
bkz. : bakınız	SS : Sıfat+Sıfat
E/e : Eylem	s. : sayfa
EA : Eylem+Ad	V : Verb
EE : Eylem+Eylem	vb. : ve benzeri
endo : endocentric	X : Diğer sözcük türleri
exo : exocentric	XA : Diğer sözcük türleri+ Ad
Far. : Farsça	y.e. : yapım eki
H : High	

GİRİŞ

Sözcük yapımının işlendiği kaynaklarda öncelikle “*sözcük*” teriminin tanımlandığı görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmaya da *sözcük* tanımıyla başlanmıştır.

Sözcük, söz biriminin en küçük bağımsız, parçalanamaz ve tek başına kullanılmaya elverişli yapısıdır (Marchand 1960: 1).

Türkçe Sözlük'te “*sözcük*” terimi için eşanlamlısı olan “*kelime*” karşılık gösterilmiş, ama tanımı yapılmamıştır. *Kelime* ise, “*Anlamli ses veya ses birliği, söz, sözcük.*” şeklinde tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük 2011: 1381, 2155). Berke Vardar ise sözcüğü “*bir ya da birden çok sesbirimin oluşturduğu, yazıda iki boşluk arasında yer alan, çoğu kez anlamsal bir birim oluşturan, söylemde belli bir biçimsel birlik sunan, çeşitli dizimsel kullanımlarında biçimce ya hiç değişmeyen ya da -bükünlerde olduğu gibi- bir bölümüyle değişim gösteren eklemli ses ya da sesler öbeği.*” olarak tanımlamış ve bazı dilbilimcilerin sözcüğü dil birimi olarak kabul etmediklerini de belirtmiştir (Vardar 2002: 181). Sözcüğü dil birimi olarak kabul eden dilbilimcilerden biri Bolinger'dir (Dixon-Aikhenland 2007: 2). Sözcükle ilgili bu tartışmalar, sözcüğün tanımlanmasını da doğal olarak etkilemiştir; çünkü sözcük yalnızca dilbilimin konusu değildir. Genel sözvarlığında kullanılan “*sözcük*” ile terim olarak nitelendirilen “*sözcük*” arasında fark vardır. Bu sebeple “*sözcük*”ün farklı tanımları olacaktır ve bu farkların belirlenmesi bilimsel açıdan önem taşımaktadır:

- Sözlükbirim (lexeme) ve onun türleri arasında,

- Yazılı (ortographic) sözcükler [iki boşluk arasında (uzam / space) yazılan] ve sözcüğün diğer tipleri arasında,
- Gramatikal ve fonolojik ölçütlere göre tanımlanan temel birimler arasında (Dixon- Aikhenland 2007: 6).

Dixon-Aikhenland, sözcüğün (gramatikal) biçimbilim ve sözdizim arayüzünde oluştuğunu belirtir ve biçimbilimin sözcüğün birleşimi (composition) ile ilgilenirken sözdizimin ise kombinasyonunu ele aldığını dile getirir (Dixon- Aikhenland 2007: 6). Dixon-Aikhenland, sözlükbirim ve sözcükbiçim arasında da farklar bulunduğunu vurgular. Bu sebeple temel yapı (underlying form) ve kök sözcükler için “sözlükbirim”, çekimlenmiş sözcükler içinse “sözcükbiçim”i kullanmıştır (Dixon- Aikhenland 2007: 7).

Lieber, “Sözcük nedir?” sorusunun cevabını herkesin bildiğini ama tanımlama aşamasında çok da yol katedilemediğini söylemektedir. Lieber, bazı araştırmacıların sözcüğün iki boşluk arasındaki harflerin yayılması sonucu oluştuğunu, bazı araştırmacılara göre ise sözcüğün belirlenebilmesi için yazılı olmasına gerek bulunmadığını belirttiğini söylemiştir. Konuşma ya da işaret dilinde herhangi bir iz ya da durak olmasa da kullanılan dilsel birimlerin sözcük olduğu açıktır. Kimileri de sözcüğün en küçük anlamlı birim olduğunu belirtmektedir. Lieber, sözcüğü kısaca “bir ya da daha fazla morfemden oluşan, tek başına kullanılabilen yapı” olarak tanımlar (Lieber 2010: 3). Ayrıca Lieber karşılaştığı yapılar için sürekli “Bu gerçekten bir sözcük mü?” sorusunu da sorar.

Plag, günlük yaşantımızda üzerinde düşünmeden kullandığımız sözcüklerin tanımlanması konusunda karşılaşılan problemlerden bahseder ve ortografik olarak sözcüğün tanımlanmasında kullanılan “iki boşluk arasında yer alan birim” ifadesinin

sorunlu olduğunu belirtir; çünkü birleşik sözcükleri sözcük olarak kabul ediyorsak - ki öyle kabul edilmesi gerekir- bazı birleşik sözcüklerin bileşenleri arasında yer alan boşluk probleme sebep olmakta ve bu durum da yapılan tanımın yetersizliğini kanıtlamaktadır (Plag 2003: 4-5).

Sözcüğün nasıl tanımlanması gerektiği ile ilgili tartışmalar devam ederken yeni sözcükler de türetilmeye devam etmektedir. Peki, neden yeni sözcüklere ihtiyaç duyulur? Bu sorunun cevabı açıktır. Gelişen teknoloji ve yeni kavramların ortaya çıkması yeni sözcüklere ihtiyaç duymamıza neden olur. S. Maksudi Arsal da yeni sözcüklere duyulan ihtiyacı şöyle dile getirmiştir: *“Yaşadığı dönemin yüksek uygarlığını benimseyen ya da kendisi bağımsız bir kültür ve uygarlık oluşturmak isteyen bir ulus için ulusun eski hayatı için yeterli olan söz varlığı yetersiz kalmaktadır. Yüksek uygarlık, ilim ve fenler için yeni sözcük ve terimlere ihtiyaç duyulmaktadır.”* (Arsal 1930: 31). Bu ihtiyacın sonucu olarak sözcük yapımında pek çok farklı yöntem kullanılmıştır. Başvurulan yöntemler dillerin tipolojisine göre değişse de temelde araştırmacılar tarafından aynı yöntemler kullanılmaktadır. Yeni sözcük üretiminde izlenen en temel yollar, sözcük köklerine türetimsel eklerin getirilerek genişletilmesi ya da en az iki sözcüğün birleştirilmesidir. Dilin doğuşuna ve ilk sözcüklerin nasıl oluştuğuna dair teoriler, yüzeysel olmaktan öteye gidememiştir; çünkü insanların özellikle ilk insanların zihinsel süreçlerini çözmek ve hangi mantıkla sözcükleri oluşturduklarını bilmek gerekir. İnsanların zihinsel süreçlerini çözmek bugünkü teknolojiyle bile mümkün olmamaktadır. Gelişen teknoloji bu soruyu yanıtlamak amacıyla yeni ürünler ortaya koymaya devam etmektedir. İlk sözcüklerde, kavram ve sözcük arasında bir nedensizlik olsa da yeni sözcük türetmede kullanılan yöntemler sonucunda bu nedensizlik ortadan kalkmış gibi

görülmektedir; çünkü herkesin bildiği sözcükler üzerinden yeni sözcükler türetildiği için kök sözcükle bu sözcükten türetilen yeni sözcük arasında bir bağ vardır. Ancak bu bağın net bir şekilde görülmediği ya da ortadan kaybolduğu örnekler de mevcuttur. Sözcük türetilirken varolan yapılardan yararlanılması yeni sözcük üretimini kolaylaştırmaktadır.

İngilizcede *word-formation* adı altında biçimbilimin alt dalı olarak incelenen sözcük yapımı, Türkçede “kelime yapma”, “sözcük türetme”, “kelime yapımı” gibi terimlerle karşılanmaktadır. İngilizcede sözcük yapımı, sadece biçimbilimsel açıdan değil sözdizimsel, anlambilimsel, sesbilimsel açılardan da değerlendirilir, yani sözcük türetme sadece biçimbilimsel bir süreç değildir. Aronoff, sözcük yapımı kuralı kavramını geliştirir ve sözcüğün tabanının büyük bir leksikal kategorinin üyesi olduğunu söyler. Ayrıca her bir sözcük yapımı kuralının üyesi olması gerektiği bir bölünmez sözdizimsel anlam (syntacticosemantic) sınıfının bulunduğunu ifade eder. Bu sınıfın en önemli özelliği herhangi bir ayırım ve olumsuzluk içermemesidir. (Aronoff 1985: 85).

SÖZCÜK TÜRETME YOLLARI

Gelişen, değişen dünya ve teknoloji yeni sözcüklere ihtiyacı arttırmıştır. Bu sebeple yeni sözcükler türetilmiş ve türetilmeye de devam etmektedir. Sözcük yapımı bir süreçtir. Bu süreçte yeni sözcük ortaya koymak için çeşitli sözcük üretme yöntemleri kullanılır. Bu yöntemler, dillerin tipolojisine göre çeşitlilik göstermektedir. Bazı dillerde ekle türetme yoluna daha çok başvurulurken bazılarında birleştirme yöntemi daha çok kullanılır. Bazılarında ise sözcüğün kökünde değişiklik yapılarak sözcüğe yeni anlam kazandırılır ve böylelikle yeni

sözcük üretilmiş olur. Dillere bakıldığında en çok kullanılan sözcük oluşturma yolları şunlardır:

1) Ekle türetme	7) İkileme
2) Kırpma	8) Öyküntü
3) Gerioluşum	9) Karma
4) Kayma	10) Kısaltma
5) Bükümleme	11) Birleştirme
6) Tonlama	

Birleştirme başlığı dışındaki diğer sözcük türetme yolları bu tezin temel konusu olmadığı için sadece adları belirtilmiş, *birleştirme* başlığı ise ana konu olması sebebiyle aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Birleştirme (compounding)

Birleştirme yöntemi, pek çok dilde kullanılan üretken yöntemlerden biridir. Bu yöntemde iki ya da daha fazla sözcük birleştirilerek yeni bir sözcük oluşturulur. Birleştirme yöntemi bir süreç içinde gerçekleşir. Bazen anlık oluşum, bazen de öbeklerin sözlükselleşmesi bu yöntemde etkili olmaktadır. Hatta öyküntü, ikileme, kırpma gibi yöntemler de birleştirmenin alt başlığı olarak değerlendirilebilir; çünkü bu yöntemlerde de birleştirme esastır. Sadece birleşim sürecinde farklı özellikler bulunmaktadır. Gerçi kırpma ve öyküntü yöntemlerinde her zaman birleştirme söz konusu değildir. Birleştirme sonucu ortaya çıkan örnekler, birleştirmenin alt başlığı olarak ele alınabilir. Birleştirme yöntemi bu sebeple daha kapsayıcıdır.

Birleştirme yönteminde farklı sözcük türlerinin birleşmesiyle yine farklı sözcük türleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin, *eylem+eylem* birleşiminden ortaya çıkan sözcük kimi zaman *eylem* (*bakakalmak, gidedurmak uyuyakalmak, yapabilmek...*), kimi

zaman isim(*biçerdöver, alışveriş...*), kimi zaman da sıfat (*vurdumduymaz...*) olmaktadır. *ad+eylem* birleşimi de bazen eylem (*hasta olmak*), bazen isim(*hünkarbeğendi*), bazen de sıfat (*yankesici*) türetmektedir.

Birleştirme yönteminin üretken olması ve sık kullanılması, dil alanında çalışma yapan pek çok kişinin ilgisini çekmiştir. Bu sebeple pek çok dilde birleştirme yöntemiyle ilgili pek çok çalışma yapılmış, birleşik sözcüklerle ilgili pek çok konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Hatta birleşik sözcüklerin incelenmesi için kuramlar ortaya konmuştur. Bu kuramlar şöyle sıralanabilir:

- İndirgemeci (Reductionist) Kuram
- Pragmatist Kuram
- Dönüşümsel Kuram
- Boşluk Doldurma (slot-filler) Kuramı

Bu kuramlardan indirgemeci kurama göre birleşigi oluşturan bileşenler arasında sınırsız sayıda ilkel ilişki söz konusudur. Örneğin A, B'dedir, B ise A'dadır. B'nin hedefi A, A'nın kaynağı B'dir. Bu kuram tamamlanamamıştır. Bunun en önemli sebebi de bileşenler arasındaki ilişkinin sınırsızlığıdır (Soegaard 2005: 320).

Dönüşümsel kurama göre ise birleşik sözcükler sıfat tümcelerinden türemiştir. Örneğin, bu kurama göre *ignition key* birleşigi, *key which causes ignition* tümcesinin eksiltilmesiyle oluşmuştur (Soegaard 2005: 320). Başka bir deyişle bazı birleşikler, tümce şeklindeyken zamanla kısalarak ve sözlükselleşerek birleşik sözcük hâlini almıştır. Tümceden sözcüğe geçiş, dönüşüm söz konusudur. Türkçe açısından bu kuramı değerlendirecek olursak söz konusu kuramın tümce tipindeki ya da sıfat görevindeki birleşik sözcükler için geçerli olma ihtimali var. Örneğin *hünkarbeğendi*, önceleri tümce olarak ya da *hünkarın beğendiği yemek* biçiminde kullanılmış olabilir.

Bu yapının sık kullanılması, kulaktan kulağa *hünkarın beğendiği yemek* olarak iletilmesi sonucu, en az çaba yasasının da etkisiyle kısaltma yoluyla dönüşüm meydana gelir ve bu yapı *hünkarbeğendi* olarak kalıplaşır sözlükselleşir. *masa örtüsü* örneği de *masa için örtü* veya *masanın üzerine örtülen örtü* şeklinde olabilir. İletişimde en az çaba yasasının etkisi yadsınamaz. Bu örneklerin bu yapıların dönüşümüyle ortaya çıkmış olma ihtimali şaşırtıcı olmayacaktır; ancak bu ihtimal düşüktür. Zaten bu kuramın geçerliğinin olmamasının sebebi, İngilizce için sıfat tümcelerinin çoğunun birleşik sözcüklerden önce var olmasıdır. Diğer bir sebep ise her sıfat tümcesinin birleşik sözcüğe dönüşmemesidir (Soegaard 2005: 320).

Boşluk doldurma kuramı ise pek çok çağdaş kuramın diğer adıdır. Bileşenler özellik demeti olarak kavramsallaştırılmış ve değiştirilen bileşen basit olarak diğer bileşenin bir özelliğine eklenmiştir. Soegaard, bu kuramın pek çok yönden sorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu kuram, genel kabul gören bir kuram hâline dönüşmemiştir (Soegaard 2005: 320).

Araştırmacılar tarafından ortaya konulan son kuram ise pragmatist kuramdır. Bu kurama göre bileşenler arasında tek bir ilişki vardır. Bu ilişki ise bileşenlerin anlamının dünyayla ilgili faydalı bilgilerden türetilmesidir. Bu yüzden birleşik sözcükler bu kurama göre birleşimsel, düzensel değildir, minimal dilbilimsel yapıyla maximum bilgi içermelidir. Ancak bu kuramın da eksikleri vardır. Pek çok dilde gereksiz ya da artık birleşikler bulunmaktadır. Ayrıca çoğu zaman bileşenler arasında doğrudan bir ilişki yoktur, olması da gerekmez (Soegaard 2005: 320). Bauer, pragmatist kuramda bileşenler arasında hem faydacı hem anlamsal açıdan ilişki olduğunu öne sürer (Bauer 1979: 46). Bazen bu ilişkiler için belirsizlik bulunabilir. Bu belirsizlik kargaşaya sebep olur (Soegaard 2005: 321).

Türkçede ise birleşik sözcükleri incelemek için herhangi bir kuram geliştirilememiştir. Ancak yukarıda bahsi geçen kuramlardan bazılarının prensipleri alınarak yeni bir kuram oluşturulabilir. Bu çalışmada, birleşik sözcüklerin anlamsal açıdan ele alındığı bölümde bilişsel dilbilim temel alınırken diğer açılardan ise üretimsel dilbilim temel alınmıştır; çünkü birleşik sözcük türetmede bir sınırsızlık, yani üretimsellik vardır. Türkçede bazı birleşik sözcükler pragmatist, dönüşümsel ve boşluk doldurma kuramlarıyla açıklanabilir. Bu sebeple bu kuramlardan birine bağlı kalınmamıştır. Bazı örnekler dönüşümsel kuramın ilkelerine uymaktadır; çünkü Türkçede öbeklerin bazıları ara yapı olarak nitelendirilebilir, bunlar sözlükselleşme sürecine girmiştir. Bu tür yapılar için *ara* veya *zayıf birleşikler* terimi kullanılabilir.

Türetim üzerine yapılmış pek çok çalışmada ekle türetmenin ayrıntılı olarak incelendiği görülmektedir. Hatta Türkçenin tarihî dönemleri üzerine yapılmış gramer ve söz yapımı kitaplarında birleştirme yönteminin ele alınmaması da dikkat çekicidir. Tarihî metinleri birleşik sözcükler bakımından taradığımızda özellikle yer adları, hastalık, hayvan ve bitki adları, günümüze yaklaştıkça da renk adlarının birleştirme yöntemiyle türetildiğini görmekteyiz. Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarında birleşik sözcük örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, *Orhun Kitabelerinin* güney yüzünde *bengü taş*, *Temir Kapıg* gibi örnekler yer almaktadır (Ergin 2002: 6, 78). *Bengü taş*, anıtlar için kullanılan bir sözcüktür. Görüldüğü üzere bu sözcüğü oluşturan bileşenler anlam kaybına uğramamıştır. *Bengü*, “sonsuz, ölümsüz” anlamına gelmektedir. *Taş* ise “kaya parçası” anlamındadır. Bu taşın üzerine yazılan yazılar, sonsuza kadar var olabilir. Bu sebeple de bu taşlara *bengü taş* adı verilmiştir. *Temür kapıg* ise, yer adı olarak kullanılmıştır.

Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nü taradığımızda ise Köktürkçeye oranla daha fazla birleşik sözcük örneği karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni Uygurların yerleşik hayata geçmeleri ve medeniyet açısından gelişme sağlamaları, yeni sözcüklere duyulan ihtiyacın artması olabilir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde yer alan bazı birleşik sözcük örnekleri şunlardır:

ağız yal (bir çeşit ağız hastalığı) örneğinde bileşenler anlamını korumuştur. Bu sözcük tıp terimi olarak kullanılmıştır.

birim alım (vergi) ise ikilemeli birleşiklere örnektir ve ticaret terimi olarak kullanılmaktadır.

böşük körtük (sevgili) örneğinde bileşenlerin metaforik anlama sahip olduğu görülmektedir. Bu örnek Modern Türkçede “beşik kertiği” biçiminde yaşamaya devam etmektedir.

äsängü bitig (sağlık mektubu), bileşenleri anlamını koruyan örneklerden biridir. Günümüzdeki karşılığı *sağlık raporudur*.

ıgaççı bäg (bir memuriyet adı) terimdir.

idiş bitig (sözleşme türü) birleşiminde bileşenler anlamını korur.

irpis kudrugı (bir yıldız adı) (irpis: kedi)

it burnu (yabani gül meyvesi) örneğinde ise bileşenler anlamını korumamış, metaforik anlam kazanmıştır. Çiçeğin meyvesi *it burnuna* benzetilmiştir

kigürsük törü (sunma yasası) örneğinde bileşenleri anlamını korumaktadır.

kiçik ärngäk (küçük parmak), bugün de kullandığımız bir birleşik sözcüktür, bileşenleri anlamını korumuştur.

kün ay (tanrı adı) ve *küng tengri (tanrı adı)* birleşik sözcükleri bileşenleri anlam kaybına uğramamıştır.

ğara ılak (tarla faresi) örneğinde metonimi görölmektedir. Muhtemelen farenin kulağı kara olduğu için ona bu ad verilmiştir.

(Caferoğlu 2011: 7, 44, 45, 50, 62, 76, 85, 89, 97, 100, 109, 109, 122, 123, 167).

Örnekler incelendiğinde hastalık adından Tanrı adlarına kadar pek çok farklı türde birleşik isim bulunduğu görölmektedir. Bazı birleşiklerin benzetme yoluyla oluştuğu görülürken bazılarının anlamsal açıdan bir değişim geçirmediği görölmektedir. Örneğin *irpis kudruğu* bir yıldız adıdır ve *irpis* “kedi” anlamına gelir. Bu durumda bu yıldız adlandırılırken ya başka dilden etkilenilmiş, öyküntü yönteminden yararlanılmış ya da yıldız, kedi kuyruğuna benzetilerek ona bu ad verilmiştir. Ayrıca pek çok örneğin terim olduğu da görölmektedir. Bu da Uygurların ticaret ve hukuk terimlerini Türkçeleştirdiklerinin göstergesidir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Dîvânu Lugât-it-Türk* ve *Kutadgu Bilig* taranarak bazı birleşik sözcük örnekleri tespit edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de geçen bazı birleşik sözcükler şunlardır: *ğara budun*, *ğara baş* “hizmetçi” (1618, 1622), *ğara kuş* “kartal” (3949, 4199, 4711, 5378), *ğara kuş* “Jüpiter gezegeni” (5675, 6219). Ayrıca Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*'nde “Birleşik İsimler” başlığı altında birleşik sözcükleri iki kısma ayırmıştır: **1.** Aslını kaybederek birleşme: *neçük*, *nerek*, *toksan vb.* **2.** Aslını kaybetmeden birleşme: *akılar başı*, *aşçı başı* (KB-2809), *baş agrığı* (KB- 421), *sü başı* (KB-2300) vb. (Hacıeminoğlu 1996: 28).

Dîvânu Lugât-it-Türk'te ise *apa başı* “dağlarda yenen bir bitki” (Ercilasun 201: 553), *bakır sokum* “Merih yıldızı” (I, 361-10, 398-2, III, 40-14) (s. 63), *beşikliğ* *uragut* “beşikli, emzikli kadın” (I, 509-11) (s. 86), *eşiklik yıgaç* “eşik yapmak için hazırlanan ağaç”(I, 152-27) (s. 198), *ığhınçu saç* “erkeğin sonradan bırakılan saçı”

(I, 133-22) (s. 214), *ıdhunçu yılkı* “yük vurulmayarak bırakılan hayvan” (I, 134-3) (s. 214), *ıssız kişi* “yüzsüz, iyilik bilmez adam” (I, 142- 27) (s. 220), *içkin er* “düşmanlardan iken bu yana geçen, kendisine dokunulmayan, baysallık verilen kişi; mülteci” (I, 108-21) (s. 224), *kara mung* “kara bela” (III, 33-2) (s. 265), *karakuş* “müşteri yıldızı” (I, 331-28, 332-1; III, 221-19) (s. 265), *kara kuş* “tavşancıl” (I, 331-25; III, 221-18) (s. 265), *kara orun* “mezar” (III, 221-22) (s. 266) vb. birleşik sözcük örneklerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak çalışmanın ana konusu bu olmadığı için bu konuda ayrıntılı bilgi verilmeyecektir.

Eski Anadolu Türkçesine gelince Ömer Karpuz ve Zeliha Gaddar’ın *Süheyl ü Nevbahâr*’daki hayvan adlarını incelediği çalışmasını ele aldığımızda hayvan adlarının bir kısmının birleşik sözcük olduğunu görürüz. Karpuz ve Gaddar, *Süheyl ü Nevbahâr*’da 96 hayvan adı tespit etmiştir. Ancak bunlardan sadece 6 tanesinin birleşik sözcük olduğu görülmektedir: *ğara ğarğa*, *ğızğuşı* “başı sorguçlu kuş”, *şu issi* “timsah”, *şütür murğ* “deve kuşu” (*Far.*), *hümā ğuşı*, *sivrisiñek* (Karpuz-Gaddar 2012: 82). Ayrıca Zafer Önler’in XIV.-XV. yy. tıp metinleri üzerinde yaptığı çalışmada yer alan örnekler o dönemlerde kullanılan bitki adlarının pek çoğunun birleşik sözcük şeklinde olduğunu göstermekte, Türkçenin türetmede sadece ekleme yöntemini kullanmadığını, birleştirme yönteminin de özellikle bitki, renk, hastalık ve hayvan adları türetmede üretken olduğunu göstermektedir. Önler’in çalışmasında yer alan örneklerden birleşik sözcük şeklinde olanlar aşağıda yer almaktadır:

ağac ğavunu “turunç”, *ağı ağacı* “zakkum”, *baldırı ğara*, *beg börki* “kadife çiçeği, horoz ibiği”, *boğı dikenı* “deve elması”, *çetük otı* “kedi otu”, *demür dikenı* “butrak”, *dilkü üzümü* “itüzümü”, *eşek turpı* “bayır turpu, yabani kaşık otu”, *it burnı* “yabani gül, kuş burnu”, *ğara başlu* “karabaş otu, keşiş otu”, *ğarğa sâbunu* “sabun

otu”, *keçi boynuzu*, *serçe dili* “kuşotu”, *yılan yasadığı* “danaayağı” vb. (Önler 2004: 275-299).

Tarama Sözlüğü'nün sadece I. cildini incelediğimizde de karşımıza pek çok örnek çıkmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

acı dil: dedikodu, acı söz

acı marul: hindiba

acı yavşan: bitki, pelin

ad issi: ünlü

ağaç delegen: ağaçkakan

ağaç kavunu: turunç

ağız bucağı: avurt

ağız tüfengi: bir çeşit eski tüfek

ağu ağacı: zakkum

ağu kurdu: kuduz böceği

ağzı açık: zambak şeklinde sarı bir çiçek

akarca su / akarsu: akan su, akarsu

akça ağaç: kayın ağacı

akça assısı: faiz

ak kök: menekşe kökü

ak kuyruk: kanatları siyah, kuyruğu ak olan güvercin

alın bağı: kadınların alınlarına bağladığı altın veya gümüşlü süs (*Tarama Sözlüğü* I 1988: 3, 5, 7, 19, 27, 44, 46, 58, 59, 60, 68, 69, 72, 103).

Türkçenin her döneminde ve her kolunda az ya da çok birleştirme yoluyla oluşturulan yeni sözcük örneklerine rastlamak mümkündür. Her ne kadar Türkçe

eklemeli bir dilse de tarihî lehçelerde yer alan örnekler birleştirme yönteminin üretken bir yöntem olduğunu göstermektedir. Ancak bazı metin çalışmalarında genellikle ekle türetim öncelendiğinden birleşik sözcükler bu metin yayımlarının dizininde ya da sözlüğünde yer almamıştır.

I. BÖLÜM

1 BİRLEŞİK SÖZCÜK

1.1 Birleşik Sözcüğün Tanımı ve Sınırları

Sözcük yapımında sık kullanılan yöntemlerden biri olan birleştirme ve bunun sonucu ortaya çıkan birleşik sözcükler sadece Türkçede değil diğer dillerde de tartışılmaya devam etmektedir. Esasında birleşik sözcüklerle ilgili iki temel sorun vardır. Sorunlardan biri, birleşik sözcüklerin biçimbilimin mi, sözdiziminin mi yoksa sözlükbilimin mi inceleme konusu olduğuyula ilgilidir. Mehmet Demirezen, birleşik sözcüklerin incelenmesindeki ilkelerle ilgili temel problemin sesbilim, biçimbilim, sözdizim ve anlambilim arasındaki çizginin açık olmaması olduğunu belirtir. Birleşik sözcüklerin oluşumu sırasında beliren özellikler aynı zamanlarda ortaya çıkabileceği gibi farklı zamanlarda da ortaya çıkabilir. Hem sesbilimsel hem anlambilimsel değişimler birlikte görülebilir. Bu da birleşme sürecinde tanımlamanın daha zor ve karmaşık olmasına neden olur (Demirezen 1977: 6).

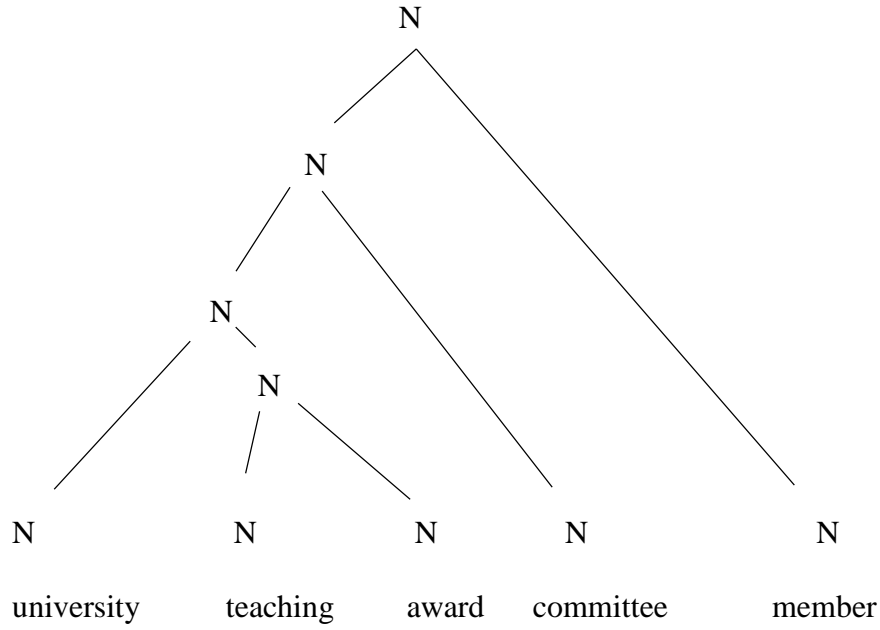
Bauer ise birleşik sözcüğün biçimbilimle ilgili olduğu kadar sözdizimiyle de ilgili olduğunu belirtmekte ve birleşik sözcüğü sözdizimine daha yakın görmektedir (Bauer 2012: 134). Ancak birleşik sözcüğün biçimbilim alanına mı sözdizim alanına mı dâhil olduğu ile ilgili tartışmanın kaynağını birleşik sözcüğün iki alana da yakın olmasına bağlar. Birleşik sözcükler biçimbilimseldir, çünkü ekle türetmede olduğu gibi yeni sözcükler yaratır ve ekle türetilmiş sözcükler gibi varlıklara, özelliklere ve eylemlere ad olabilir: *judoist* (*judocu*) ya da *judo man* (*judo eğitmeni*). Öbekler ise varlıkları tanımlar: *an expert in judo* (*judonun uzmanı*). Birleşik sözcüklerin

sözdizimine yakın olmasının gerekçelerinden biri birleşik sözcüklerin sözcük dizisi olması; diğeri ise çözümlenemez birimler olarak kullanılan, hatırlanan birleşik sözcük örneklerinin yanında pek çok anlık üretilen, hemen unutulmuş formal olarak ayırt edilemez örneklerin de tespit edilmesidir (Bauer 2012: 135). Böyle bir ikilemde kalan Bauer, birleşik sözcüğün türetim morfolojisinden çok sözdizime daha yakın olduğunu ve bu durumda birleşik sözcükleri biçimbilim ile sözdizim arasında bir yere koymanın daha doğru olduğunu kabul eder (2012: 137). Kısaca birleşik sözcükleri biçimbilimin birimleri olarak incelemek de birleşik sözcüklerin sözdizimiyle bağlantılı olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz.

Birleşik sözcükle ilgili diğeri bir tartışma ise birleşik sözcüğün nasıl tanımlanması gerektiğidir. Bu da birleşik sözcüğün evrensel bir tanımının yapılamamasından kaynaklanır. Lieber ve Štekauer, birleşik sözcüğün evrensel tanımının yapılamamasının iki temel nedeni olduğunu öne sürmüşlerdir. Lieber ve Štekauer'in yaptıkları tespitlere göre evrensel tanımın yapılamamasının sebeplerinden biri, birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerden birinin bazı dillerde bağımsız bir sözcük olmamasıdır. Diğeri neden ise birleşik sözcüklerin bazı dillerde türemiş sözcükler ve öbeklerden kolay ayırt edilememesidir (Lieber-Štekauer 2011: 4-5). Örneğin Türkçede birleşik sözcüğü öbeklerden ayırmak güçtür; çünkü öbeklerle birleşik sözcükler yapısal olarak birbirine benzemektedir. Dahası bazı birleşikler, öbeklerin sözlükselleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

Birleşik sözcükler, genelde iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan sözcük olarak tanımlanır (Emre 1933: 28, Ağakay 1943: 33, Özel 1977: 49, Korkmaz 2007: 47, Lieber 2010: 43).

Tanımlardaki ortak nokta iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelip yeni bir kavramı karşılmasıdır, farklılıklar birleşme süreci veya anlamla ilgilidir. Bazıları birleşik sözcüklerin bileşenlerinin eksiz birleştiğini söylerken (Ağakay 1943: 33, Bauer 2004: 32), bazıları birleştirme sürecinde ek alıp almadığına değinmemiştir (Marchand 1960: 11, Vardar 2002: 44, Plag 2003: 133-134). Bazıları birleşik sözcüklerin anlamını bileşenlerin anlamının toplamının oluşturduğunu ya da birleşik sözcüklerin anlamının bileşenlerin anlamından bağımsız olduğunu belirtmiştir (Ganiyev 2010: 33). Kimi araştırmacılar bileşenlerin anlamı toplamı olmadığını, farklı bir anlam kazandığını iddia ederken (Demircan 1978: 265) kimileri birleşik sözcüklerin aslında öbek olduğunu, zamanla sabit bir kavram kazanarak oluştuğunu öne sürer (Banguoğlu 1990: 115) kimileri de birleşik sözcüklerde baş işlevini üstlenen sözcüğün alt sınıfı belirttiğini ifade eder (İmer 2011: 59). Bazıları için birden fazla sözcüğün yan yana gelmesi birleşik sözcüğü oluştururken (Ergin 2004: 385) bazıları içinse birleşik sözcük, iki unsur içeren ve ilk unsuru hem kök hem öbek hem de bir sözcük olabilen, ikinci unsuru ise sözcük ya da kök olan bir sözcüktür (Plag 2003: 134). Plag söz edilen bu durumu bir ağaç yardımıyla çözümlenmeye gitmiştir; çünkü tanımda iki önemli nokta olduğunu ve bunların da doğrulanmaya muhtaç olduğunu belirtir. Bu iki önemli varsayımdan biri iki ya da daha fazla sözcükten oluşması, diğeri ise birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerin birer sözcük olmasıdır. Plag'a göre beş üyeli bir birleşik sözcük analiz edildiğinde ikili şekilde ayrılabilir:

En içteki bileşen [teaching award], [teaching] ve [award], en büyük bileşen ise [university teaching award], [university] ve [teaching award], diğer bileşen ise [university teaching award committee], [university teaching award] ve [committee]'den oluşur. Böyle bir analiz sonucunda Plag'ın yaptığı tanıma göre birleşikler ikili yapılardır (Plag 2003:133- 134). Birleşik sözcüğün tanımında geçen diğer önemli noktayla ilgili yaptığı açıklama ise birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerden bazılarının bağımsız sözcük olmamasıdır.

Bazı araştırmacılar ise birleşik sözcüğün tanımını matematiksel işaretlerle yapmıştır:

$$[X r Y] Z$$

X ve Y kök, gövde ya da herhangi bir sözcük türünde olabilir. r ise X ve Y arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Z ise X ve Y ile aynı sözcük türünde olabilir.

a. [X r Y] Y sağ başlı bir birleşik

b. [X r Y] X sol başlı bir birleşik

c. [X r Y] Z dış merkezli birleşik (Scalise - Vogel 2010: 6) Buna göre Scalise'nin tanımı şöyledir: Birleşikler sözdizimsel atomları ve sözlüksel bütünlüğü içeren, bileşenleri sözcük türlerinden herhangi birine dâhil olan ve baş ögesi sözlüksel olan yapılardır (Scalise-Vogel 2010: 6).

Tanımların genelinden de anlaşıldığı üzere birleşik sözcük, iki ya da daha fazla sözcüğün birleşmesiyle oluşur. Ancak geleneksel dilbilgisine göre tamlama olarak adlandırılan öbekler için yapılan tanımları incelediğimizde bunların birleşik sözcükler için yapılan tanımlara yakın olması dikkat çekicidir. Örneğin Leyla Karahan öbeklerin bir kavramı, bir varlığı karşıladığını belirtmiş ve öbeklerin birden fazla sözcükten oluşmasını, öbeğe sözcüğün farkı olarak kabul etmiştir (Karahan 1999: 11). Bu tanım, öbeklerle birleşik sözcüklerin birbirine karışmasına neden olmaktadır. Birleşik sözcükler öbek değildir, iki ya da daha fazla birimden oluşmuş bir sözcüktür. Başlangıçta öbek olarak ortaya çıkan birleşik sözcükler vardır; ancak bunlar zamanla sözlükselleşmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi öbeklerle yani tamlamalarla birleşik sözcüklerin tanımlarındaki benzerlikler iki yapı arasındaki farkın ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Karahan'ın tanımı da bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Bauer'in de ifade ettiği gibi öbekler, varlıkları nitelerken birleşik sözcükler varlıklara, özelliklere, hareketlere ve olaylara ad olur (Bauer 2012: 135). Öbekler zamanla sözlükselleşebilir.

Öbeklerin de birleşik sözcükler gibi tek bir varlığa, harekete, nesneye ad olup olmadığı ve eğer öyleyse birleşik sözcüklere neden ihtiyaç duyulduğu soruları sorulabilir. Örneğin *kapı kolunu* öbek olarak kabul edeceksek öbeğin tek bir varlığı karşıladığını iddia edenler haklı olabilir; çünkü *kapı kolu*, bir nesneyi karşılamaktadır. Bu durumda sorulacak olan soru *kapı kolu* birleşik sözcük müdür,

öbek midir? sorusudur. Bu sorunun cevabını vermek için herkesçe kabul edilen bir birleşik sözcük tanımına ihtiyaç duyduğumuz açıktır. Bauer'e göre öbekler varlıkların özelliğini, şeklini, rengini belirtir ve onları açıklar. Bu durumda *kırmızı kalem, büyük ev, masanın rengi, evin önü* gibi örneklerden yola çıkarak Bauer'in öbeklerle ilgili ifadesi doğru kabul edilebilir. Geleneksel dilbilgisine göre sıfat tamlaması olarak kabul edilen bazı isim öbekleri varlıklara ad olmazlar; ama o varlığın niteliğini gösterirler, o varlığı açıklarlar: *kızıl saç, yeşil elbise, güzel kız, deli adam, bahçeli ev*. Bu örnekleri incelediğimizde Bauer'in haklı olabileceğini düşünebiliriz. Öbeğin tanımında yer alan bir nesneye ad olması ifadesine göre *masa ayağı, pencere camı, kitap kapağı* gibi örnekler birer ad sayılabilir. Bu durumda öbek ve birleşik sözcük tanımları yeniden yapılmalı ve iki yapı arasındaki farklar net olarak açıklanmalıdır.

Bazı dilbilimcilere göre takısız isim tamlaması, bazılarına göre sıfat tamlaması olarak kabul edilen yapıların yanında belirtisiz ad tamlaması yapısında olan öbeklerin birleşik sözcüklerle olan benzerliklerinden dolayı çözümlenmeleri oldukça zordur; çünkü Marchand'ın *bölünemezlik ölçütüne*¹ göre birleşik sözcükleri oluşturan bileşenler arasına hiçbir öge giremez ve ögeler düşürülemez.

1 (a) *çamaşır makinesi*

(b) **çamaşır kırmızı makinesi*

Bu örnekte de görüldüğü üzere birleşik sözcüğün bileşenleri arasına sıfat giremez; çünkü bu örnekte sıfat sadece ne *çamaşırı* ne de *makineyi* nitelemektedir. Tek bir kavrama karşılık gelen *çamaşır makinesini* niteler. Bu yüzden bu ifadenin doğru biçimi şöyledir:

¹ bkz. III. Bölüm: Birleşik Sözcüklerin Belirlenmesinde Temel Ölçütler

(c) *kırmızı çamaşır makinesi*

Birleşik sözcük olduğu konusunda şüphe barındırmayan örnekler arasında yer alan *hanımeli* (*çiçek adı*) örneğinde bölünemezlik ölçütü daha net bir şekilde görülecektir.

2 (a) **hanım beyaz eli*

(b) **hanım kuru eli*

(c) **hanım sarı eli*

Görüldüğü üzere çiçek adı olan bu sözcükte araya sıfat girememektedir; çünkü yapı bozulur. Bu birleşik sözcüğün bileşenleri anlamlarını yitirmiş, tek ve yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Bu örnekte ne *hanım* ne de *el* akla gelmektedir. Bu durumda örnek:

(d) *beyaz hanımeli*

(e) *kuru hanımeli*

(f) *sarı hanımeli* olmalıdır.

Ancak aynı durum takısız ad tamlamaları ve belirtisiz ad tamlaması olarak bilinen ad öbekleri için de geçerlidir:

3 (a) *kapı kolu*

(b) **kapı kırmızı kolu*

Bu örnekte görüldüğü üzere *kırmızı* sıfatı ne *kapıyı* ne de *kolu* niteler. *Kapı kolu* da tek bir nesneye ad olduğu için sıfat bu yapının tamamını niteler. Bu yapının doğru biçimi,

(c) **kırmızı kapı kolu* şeklinde olmalıdır.

4 (a) **Kapı kolu kırıldı,* ifadesi yerine

(b) *Kapının kolu kırıldı*, ifadesini kullanırız. Bu durumda doğru ifade

(c) *kapının kırmızı kolu* olmalıdır.

5 (a) *tahta kapı*

Ad+ad yapısındaki bu öbek, geleneksel dilbilgisine göre takısız ad tamlaması olarak bilinir ve araya sıfat girdiğinde gramatikal açıdan hiçbir sorun ortaya çıkmaz; yani gramer kurallarına aykırı değildir. Ancak kabul edilemezdir.

(b) * *tahta kırmızı kapı*

Örneğin doğru biçimi şu şekilde olmalıdır:

(c) *kırmızı tahta kapı*

Başka bir ad+ad+sI yapısındaki öbeği de değerlendirelim:

6 (a) *okul yolu*

(b) **okul eski yolu*

Bu öbekte *eski* sıfatı, sadece yolu nitelmez, iki bileşenin toplamını niteler. Eski olan yol, sıradan bir yol değil okula ait yoldur. Bu sebeple gramatikal ve semantik olarak örneğin doğru biçimi şöyledir:

(c) *eski okul yolu*

Bütün bunlar, öbeklerle birleşik sözcükler arasındaki ince çizginin göstergesidir. Özellikle de ad+ad ve ad+ad+sI yapısındaki öbekler birleşik sözcüğe dönüşmeden önceki süreci temsil ediyor olabilir. Bu tür öbekler kullanım sıklığı, kalıplaşma ve tür adı oluşturma sonucunda birleşik sözcük hâline gelip sözlükselleşmektedir. Ancak sözlükselleşme süreçlerini tespit etmek zordur. Nadir Engin Uzun, bir sözcüğün sözlükselleşip sözlükselleşmediğini anlamak için sözlüklere bakmanın yeterli olması gerektiğini, ancak madde başı seçiminin açık olmadığı sözlüklerin yararının tartışmalı olduğunu belirtmiştir (Uzun 2006: 89). Uzun'a göre bir sözcüğün sözlüğe

alınıp alınmayacağına karar vermek için o sözcüğün yapısından çok kullanım sıklığına bakılması gerekmektedir (Uzun 2006: 90). Türkçe Sözlükler incelendiğinde *devetabanı*, *havaparası*, *karagöz*, *hanımeli* gibi birleşik sözcüklerin bileşenlerinin biri ya da ikisi birden anlam kaymasına uğradığı için sözlüklerde madde başı olduğu görülmektedir. Ancak bu örnekler dışında *yangın merdiveni*, *çiçek tohumu*, *kırmızıbiber* gibi bileşenleri anlamını koruyan birleşikler de sözlüklerde yerini almıştır (Uzun 2006: 90).

Birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak için yapılması gereken ilk şey birleşik sözcüklerin kapsamlı bir tanımını yapmaktır. Buna göre birleşik sözcükler, iki ya da daha fazla sözcüğün bir kavramı karşılamak amacıyla bir araya gelmesi ve bir araya gelirken sözcüklerin anlamının toplamının yanı sıra bileşenlerden birinin ya da her ikisinin birden anlamını yitirerek yeni bir anlama karşılık gelmesi sonucu ortaya çıkan sözlükselleşmiş yapılardır. Ancak bu sözlükselleşmenin ve kaynaşmanın derecesine göre birleşik sözcükler ayrıca sınıflandırılabilir. Bu durumda kimyada önemli yere sahip olan bileşik ve karışımı, dildeki birleşiklerle karşılaştığımızda birleşikleri alt gruplara ayrılması gerektiği görülmüştür; çünkü kimyada bileşikler, iki ya da daha fazla molekülün özelliklerini kaybederek kendi özelliklerinden tamamen bağımsız yeni bir madde oluşturmaları sonucu ortaya çıkar. Karışımlar ise yine birden fazla maddenin birleşmesiyle oluşur. Bileşikten farkı, maddelerin kendi kimyasal özelliklerini kaybetmemesidir. Bileşikler tamamen homojenken, karışımlar homojen de olabilir, heterojen de. Kimyadaki bileşik ve karışımlar, dildeki birleşiklere benzemektedir. Sonuçta dildeki birleşikleri de kendi içinde ayırmak gerekmektedir. Birleşikler *tam*, *yarı* ve *zayıf* olmak üzere üçe ayrılabilir. Tam birleşikler, kimyadaki bileşikler gibi homojendir. Bileşenlerden en az biri kendi

özelliğini, anlamını yitirir. Yarı ve ara/zayıf birleşikler ise karışımlar gibidir. Kimi zaman homojen, kimi zaman heterojendir. Bileşenleri, özelliklerini korur.

Tam birleşikler, birleşik sözcüğün bileşenlerinin anlambilimsel, sesbilimsel ve biçimbilimsel olarak tam bir kaynaşma içinde olması durumudur. Bazı örneklerde anlambilimsel kaynaşma görülürken bazılarında sesbilimsel, bazılarında biçimbilimsel kaynaşma görülür. Bazı örneklerde kaynaşma o kadar ileri düzeydedir ki artık o örneğin birleşik sözcük olup olmadığını çözümleme yoluyla tespit etmek mümkündür. Bu tür örnekler artık tek bir birim haline gelmiştir. *Bilezik* sözcüğünün aslında *bilek yüzük*'ten geldiğini dil araştırmacıları dışında kalanlar bilmez; çünkü kalıplaşma ve kaynaşmanın derecesi ileri düzeydedir. Her iki bileşende de yapısal ya da sessel değişimler meydana gelmiştir. Bu sebeple *bilezik* sözcüğünü birleşik olarak almamak doğru olabilir. *sonuç* örneği de böyledir. Birleşigi oluşturan bileşenlerden *uç* “sebepl” sözcüğü fosilleşmiştir. Bu sözcük, Türkçede artık yalın olarak yaşamamaktadır.

Tam birleşik örneklerinden bazıları şunlardır: *hanımeli, aslanağzı, bilgisayar, karaağaç, ayakkabı, kadınbudu, kahvaltı, cumartesi, delikanlı, karabiber, karabasan, kazayağı, gökyüzü, yüzyıl...*

Yarı birleşiklerde ise birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerde kimi zaman anlam kaybı görülmediği gibi kaynaşmalara da rastlanmaz. Tam birleşiklerden farkı çözümlenebilir ve bağlama göre öğelerinden birinin düşürülebilir olmasıdır. Ayrıca geçirimli olması bakımından da tam birleşiklerden ayrılmaktadır; çünkü baş ögesi geçirimli olan birleşikler, alt tür özelliği de göstermektedir. *Çamaşır makinesi, duvar saati, çay kaşığı, göz kalemi, saç boyası, ayçöreği, beyaz peynir* gibi örnekler yarı birleşik olarak kabul edilir. Bu örnekleri incelediğimizde her birinin baş ögesinin

geçirimli olduğunu görmekteyiz. Örneğin *çamaşır makinesinde makine* geçirimlidir ve *çamaşır makinesi makine* sözcüğünün alt türlerinden biridir:

Konuşucu ve dinleyici aynı ortadaysa ve konudan haberdarsa bileşenlerden biri düşürülebilir. Bu bileşen genelde baş ögedir. *Makineyi çalıştır, börekten bana da verir misin, kalemin ucunu açmam gerek, saatin pili bitmiş, kaşıkları makineye koy, peynir aldın mı* gibi örneklerde dinleyen kişi konuşucunun ne kastettiğini anlar; ama ortama sonradan dâhil olan kişi bunu anlamakta zorlanır. Bu durum aslında sadece yarı birleşiklerde ortaya çıkmamaktadır. *buzdolabı* sözcüğü herkesçe kabul edilen bir birleşik sözcüktür ve anlambilimsel bir kaynaşma söz konusudur. Ancak yine de yarı birleşiklerde olduğu gibi yardımcı öge düşürülebilir. “*Aldıklarımı dolaba koyar mısın?*” diyen birisinin ne kastettiğini dinleyici anlayacaktır; çünkü dinleyici konuşucunun aldığı şeylerin ne olduğunu biliyordur. Bu nedenle de dildeki en az çaba yasası sonucu baş öge sabit kalırken yardımcı öge düşürülür, yani birleşik sözcüklerde elips görülmektedir.

Birleşik sözcükle öbek arasında kalmış olan örnekler ise zayıf birleşikler grubuna girmektedir. Bu tür birleşikler sözlükselleşme sürecine girmiş; ama tam olarak sözlükselleşmemiştir ve kolayca çözümlenebilir. Bu nedenle de tam ve yarı birleşik sözcüklere göre daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Öbeklerden ayırt edilmeleri oldukça zordur; çünkü aynı zamanda öbek olarak da kullanılırlar. *iç kapak, dış kapak, kitap kapağı, köy yolu, tahta kapı, kahve tabağı...* Anlam kaybına uğramayan birleşikler bir kavramın alt türlerini oluşturur. Buna mukabil, öbekler alt tür

oluşturmazlar. Bu durumda alt tür oluşturan birleşikler hangi sınıfa dahil edilmelidir? *düdük makarna, uzun makarna, su bardağı, çay bardağı, meşrubat bardağı, cam bardak, plastik bardak, cam tabak, plastik tabak, porselen tabak, yemek tabağı, pasta tabağı, çorba kasesi, çay tabağı, kahve takımı, yemek takımı, oda takımı, masa örtüsü, başörtüsü, televizyon örtüsü, yatak örtüsü...*

Açıkçası bu yapıların tür adı olduğu, bu sebeple birleşik sözcük olarak kabul edilmesi gerektiği ama yine de tam birleşiklerden farklı olduğu düşünülmelidir. Sonuçta ad+ad+(s)I yapısındaki öbekler bir süreçten geçerek birleşik sözcük hâline dönüşürler; ama bunun yanında doğrudan ad+ad+(s)I yapısında kurulan birleşik sözcüklerin bulunduğunu da kabul etmek gerekir.

1.1.1 Birleşik Sözcükler Nasıl Oluşur?

Birleşik sözcükler, tek bir yolla ortaya çıkmaz, birleşik sözcük oluşturmanın pek çok farklı yöntemi vardır. Bu konuda yapılan önemli çalışmalardan biri Veciye Hatipoğlu'na aittir ve Hatipoğlu, birleşik sözcüklerin oluşumuyla ilgili bir tasnif yapmıştır. Hatipoğlu'nun tasnifi, birleşik sözcüklerin oluşum yollarını ortaya koyan önemli tasniflerdendir. Hatipoğlu'na göre birleşik sözcükler 3 yolla oluşur:

1. Anlam kayması yolu ile,
2. Ses kaynaşması yolu ile,
3. Sözcük sınıfı kayması ile (Hatipoğlu 1963: 206). Hatipoğlu'nun sözcük sınıfı kaymasından kastı, eylemlerle oluşturulan birleşik sözcüklerdir. Örneğin *kaptıkaçtı, vatansever*, vb. (Hatipoğlu 1963: 210-211). Bu örneklerde tür kayması olsa da bu durum her birleşik sözcük için geçerli değildir.

Demircan ise birleşik sözcüklerin 2 yolla ortaya çıktığını belirtir:

1. dil içi oluşum sonucu (“diş bilemek” gibi): Demircan’ın dil içinden kastı, dilin kendi imkânları doğrultusunda birleşik sözcük oluşturmasıdır, yani sözdizimsel ve biçimbilimsel yapılardan bahsetmektedir. Öbeğin sözlükselleşmesi ya da sözlüksel bir boşluğu doldurmak için iki ve daha fazla sözcüğün birleşmesi yoluyla birleşik sözcükler oluşur.
2. anlam alımı / çeviri yoluyla (“kapak kızı”: “cover girl” gibi): Bu yöntem ise öyküntü yöntemi olarak adlandırılmaktadır. Yabancı dillerdeki sözcüğün anlamsal bakımdan Türkçeye aktarılmasıdır. Bu yöntem özellikle terim türetmede sık kullanılan bir yöntemdir (Demircan 1978: 265, 267, 268).

Ganiyev’e göre ise birleşik sözcükler 2 yolla oluşur:

- İki sözcüğün birleşmesi
- Öbeklerin sözlükselleşmesi (Ganiyev 2013:39).

Ganiyev’in belirttiği yollar, Demircan’ın birleşik sözcüklerin oluşum yollarından farklı değildir; ancak Ganiyev, öyküntü yöntemini ele almamıştır. İki sözcüğün birleşimi ve öbeklerin sözlükselleşmesi Ganiyev’in belirlediği temel yollardır.

Scalise ise, birleşik sözcüklerin oluşumuyla ilgili ortaya atılan 6 farklı görüşü şöyle sıralamıştır:

- Birleşikler, sözlüksel materyallerin dönüşümü veya silinmesiyle oluşturulur. Bu ilkenin içine gerioluşum örnekleri girebilir. *delikanlı* örneğinde –lı ekinin silinmesiyle *delikan* elde edilmiş olur.
- Birleşikler, morfolojik kurallar ve özel morfolojik bileşenlerle oluşturulur. Bileşenlerin ek olarak birleşik sözcüğü oluşturması bu ilkeyi açıklar. *dolmalık biber, yan kesici,...*
- Birleşikler, sözdizimsel kurallarla oluşturulur.

Bu durum için öbeklerin sözlükselleşmesi örnek verilebilir.

- Birleşik sözcükler, biçimbilimsel bağımsız alt türlerle oluşur.
- Birleştirme, tamamen sözdizimsel bir çerçevede kesin olmayan bir kök içine dâhil bir türdür.
- Birleşikler sözlüksel boşlukları doldurmak için ortaya çıkmıştır (Scalise-Vogel 2010: 5).

Türkçedeki birleşik sözcükler incelendiğinde ortaya çıkan sonuca göre birleşiklerin oluşumunda 4 yolun etkili olduğu görülmektedir:

1. Biçimbilimsel olarak

Bu süreç çok üretkendir; çünkü birleşik sözcükler sözlüksel bir boşluğu doldurmak için oluşturulur ve iki ya da daha fazla sözcük bir araya getirilir. İki ya da daha fazla sözcüğün birleşimi, biçimbilimsel süreçte oluşur. Örneğin teknolojik bir gelişme sonucu ortaya çıkan ürünlerin bozulmaması için kullanılan dolaba, *buzdolabı* adı verilmiştir.

2. Sözdizimsel olarak

Öbeklerin sözlükselleşmesi sonucu ortaya çıkan birleşik sözcükleri bu kısımda değerlendirebiliriz. Örneğin *çay bardağı*, *masa örtüsü* gibi sözcükler başlangıçta sözdizimsel bir sözcük birleşimiyken sözlükselleşme sonucu birleşik sözcük olmuştur. Bu örneklerin yanı sıra pek çok sözdizimsel yapı da zamanla sözlükselleşebilmektedir. Özellikle de ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin sözlükselleşme eğilimi vardır. Bunun en önemli sebebinin bu yapıların belirsiz ve genel ifade taşıdığına bağlamaktayız, çünkü *okul yolu* ile *okulun yolu* örneklerinin anlam bakımından farklı olduğunu görmekteyiz. İlkinde herhangi bir okula ait yol anlaşılır. İkincisinde ise belli bir okula ait belli bir yoldan bahsedilir. ad+ad+(s)I

yapısındaki öbeklerin sözlükselleşmeye yatkın olması bu belirsizliğe ve özelden ziyade geneli ifade etmesine dayandırabiliriz. Bundan dolayı birleşik sözcüklerin oluşumunda öbeklerin sözlükselleşmesi sık karşılaştığımız bir durumdur. Ayrıca yaptığımız incelemeler sonucunda ad+nIn+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin sözlükselleştiğine dair örnek bulamadık. Bu da bu yapıdaki örneklerin belirli bir durumu ya da yapıyı ifade etmesinden kaynaklandığını gösterir.

3. Çeviri yoluyla

Çeviri yöntemini, birleşik sözcüğün alt türü olarak da değerlendirebiliriz; çünkü her ne kadar yabancı sözcükler örneksense de temelde iki ya da daha fazla sözcüğün birleştirilmesi esastır (*bilimkurgu* gibi). cover girl için kapak kızı, grandmother için büyükanne, grandfather için büyükbaba, supernatural için doğaüstü, honeymoon için balayı sunglasses için güneş gözlüğü sözcükleri üretilmiştir. Ancak tek sözcükle karşılanan örnekler de bulunmaktadır (*mesuliyet / sorumluluk* gibi).

4. İkileme yoluyla

Bu yöntem de çeviri yöntemi gibi birleşik sözcüğün alt türü olarak değerlendirilebilir. İkileme aslında sözdizimsel bir yapıdır. Anlamı kuvvetlendirmek amacıyla ses ya da sözcüğün tekrar edilmesi esastır; ancak bazen bu yol birleşik sözcük türetiminde de karşımıza çıkmaktadır. *alışveriş, biçerdöver* gibi sözcükler bu yöntemle türetilen örnekler arasında yer almaktadır.

1.1.2 Birleşik Sözcüklerin Dilbilgisel Çözümlemesi

1.1.2.1 Birleşik Sözcüklerin Hecelenmesi

Birleşik sözcüğün diğer sözcüklerden ayrılan yönleri yazımı, hecelenmesi ve seslendirilmesidir. Bitişik yazılan birleşik sözcükler Türkçede tek bir birim gibi hareket ettiğinden heceleme ve satır sonunda bölme işlemi açısından diğer

sözcüklerle aynı özellikleri paylaşır. Ancak bu durum sadece tam birleşikler için geçerlidir; çünkü tam birleşikler tek bir birim gibi hareket eder. Söz konusu durum yarı ve zayıf birleşikler için ise geçerli değildir. Hatta yazıya da bu durum yansıtılmaktadır. Yarı ve zayıf birleşikler tam anlamıyla tek bir birim gibi hareket etmediği için heceleme sistemi de tam birleşiklerden farklıdır. Ayrıca seslendirme ve heceleme sürecinde söz konusu yapının birleşik sözcük olarak algılanması, öbek yapıdan ayrılmasını sağlar, yani öbek, yarı ve zayıf birleşikler birbirine benzediği için bunların farkını algılayan konuşur söz konusu yapıları ona göre seslendirip heceleyecektir. Örnekler üzerinde yapılan analizler de bunun kanıtıdır:

(a) <i>hanımeli</i>	<i>ha-nı-me-li</i>
(b) <i>uluslararası</i>	<i>u-lus-la-ra-ra-sı</i>
(c) <i>gözaltı</i>	<i>gö-zal-tı</i>

gözaltı sözcüğü, bu konuya açıklık getirmek bakımından önemlidir; çünkü aşağıda yer alan iki örneğin hecelemesi farklıdır:

- (d) *Gö-zal-tı-na alındı.*
- (e) *Göz al-tın morarmış.*

(d)'de *gözaltı* “nezaret” anlamını taşımaktadır ve birleşik sözcüktür, hecelerken ulama dikkate alınır. Ancak (e)'deki cümlede *göz altı* “gözün alt kısmı” anlamını taşımaktadır, tam bir birleşik değildir. Bu nedenle heceleme de ilk cümledekinden farklıdır. Ayrıca bu tür yapılarda sözlükselleşme süreci de göze çarpar; çünkü aşağıda (e)'de yer alan cümledeki ifade, yanlış olmasa da anlam bakımından belirsizdir. Bu sebeple söz konusu yapı, öbekte birleşik sözcük arasında bir süreçtedir.

- (e) *Göz al-tın morarmış.*

Örneğin doğru biçimi şöyledir:

(f) *Gözünün altı morarmış.*

Aynı yapının iki farklı şekilde kullanılması sözlükselleşme sürecinin devam ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir; çünkü aynı yapıyı bir kozmetik ürünü olarak da görürüz: *gözaltı kremi*. Ganiyev'in de ifade ettiği gibi bir yapının sözlükselleşme sürecinde olduğunu gösteren en önemli işaret, hem öbek hem birleşik sözcük olarak iki biçime de sahip olmasıdır (Ganiyev 2013: 39). Başka bir deyişle bir yapı iki biçimliyse biri sözlükselleşme sürecindedir.

(g) *ayaküstü*

(h) *Ayaküstü konuştuk.*

(i) *Tek ayak üstünde bekle.*

(h) ve (i) cümlelerinde anlam farkı olduğu görülmektedir. (h)'deki *ayaküstü*, birleşik sözcüktür ve bitişik yazılmıştır. Ayrıca (h)'de yer alan örneği seslendirme yoluna gittiğimizde *ayaküstü*'nün *a-ya-küs-tü* biçiminde sesletildiğini görürüz. Ancak (i)'daki örneği seslendirdiğimizde vurgunun *-yak* hecesi üzerinde olduğunu ve bu nedenle de hecelemenin *a-yak-üs-tü* şeklinde yapılması gerektiğini anlarız. Bu durumda bir yapının ya da sözcüğün hecelenmesinde sözcüğün cümle içindeki konumu belirleyicidir. Bu şekilde yapının birleşik sözcük olup olmadığı belirlenebilir.

(j) *kırkayak* *kır-ka-yak*

(k) *horozayağı* *ho-ro-za-ya-ğı*

(l) *binçaltı* *bi-lin-çal-tı*

(m) *denizaltı*

(n) *Denizaltını / denizaltıyı bulmaya çalışıyorlar.*

(o) *Deniz altını / denizin altını incelemeye aldılar.*

denizaltı ilginç bir örnektir; çünkü birleşik sözcük olmasına rağmen kimi zaman birleşik sözcükl ve üzerine eklenen durum ekiyle arasına zamir n‘si getirilirken, kimi zaman da y yardımcı ünsüzü getirilir. (o) ve (ö)’de görüldüğü üzere ikisi arasındaki tek fark birinin bitişik, diğerinin ayrı yazılmasıdır. Ayrıca öbek olan *deniz altı*’nın cümle içinde belirtili ad tamlaması (*denizin altı*), yani ad+nın+ad+(s)I şeklinde kullanımının daha yaygın olduğu görülmektedir. Sonuç olarak öbek olan yapının hecelenmesi ile birleşik sözcüğün hecelenmesi birbirinden farklıdır. Birleşik sözcük olan yapı *de-ni-zal-tı* biçiminde hecelenirken, öbek olan yapı *de- niz al-tı* biçiminde hecelenmektedir. Ancak ulamaya Türkçe sözcüklerin sesletiminde sıklıkla başvurulması sebebiyle öbek yapı ve birleşik sözcük heceleme açısından benzerlik gösterdiği zaman devreye vurgu girmektedir. –*niz* hecesi vurgulu söylendiğinde ise ulama olasılığı ortadan kalkmaktadır.

Görüldüğü üzere birleşik sözcükler, özellikle de tam birleşik sözcükler tek bir birim olarak hecelenmektedir; ancak bileşenleri arasında ulama olan birleşik sözcüklerin hecelenmesinde eğer birleşik sözcük kalıplaşmışsa tek bir birim olarak hecelenir. Anlamsal bütünlük olmasına rağmen kalıplaşma söz konusu değilse yapısal bütünlük göz ardı edilerek birleşimin hecelenmesi farklı olabilir.

1.2 Yalancı Birleşik Nedir ve Türkçede Yalancı Birleşik Var mıdır?

Birleşik sözcük iki bağımsız biçimbirimin bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan tek bir birimdir. Marchand’ın sözünü ettiği yalancı birleşikler özellikle de İngilizcedeki eylemler için söz konusudur. Bu birleşiklerin oluşumunda parçacık, ilgeç veya takı adı da verilen partikeller, tamlayan olarak kullanılır. Parçacıklar, bağımsız morfem olarak kabul edilmediği için bu yapılar yalancı birleşik olarak

adlandırılmıştır (Marchand 1960: 55). Söz konusu yapılar için verilen İngilizce örneklerin bazıları: *outbear, outburn, outgoing, overlook, overswim, overgrow, underestimate, underbuy, undercooled...* vb. Türkçede bu yapılara benzer yapıların bulunduğu söylenebilir, ancak bunlar çoğunlukla adlarda görülür. “Bu yapıları yalancı birleşik olarak değerlendirmek doğru mudur?”, sorusunun cevabı tartışmalıdır; çünkü Türkçede yalancı birleşik olarak nitelendirilebilecek yapılarda kullanılan birimler ile İngilizce örneklerdeki birimler arasında anlamsal bir bağ olsa da bu birimler parçacık ya da ilgeç değil addır. Bu örneklerin bir kısmı kopyalama sonucu ortaya çıkmış olabilir. Sözü geçen örnekler: *önsöz, önsezi, önyargı, öngörü, gözaltı, ayakaltı, bilinçaltı, denizaltı, kahvaltı, koltukaltı, yurtiçi, yurtdışı, akşamüstü, baş üstü, başhemşire, başkomutan, başkatip, başöğretmen, baş komiser, başsavcı, başbakan, dil üstü, dizüstü, başucu, ayakucu, göz ucu,...* vb. Bu örnekleri daha da arttırmak mümkündür. Ancak yukarıda sıralanan örnekler, yalancı birleşik olarak nitelendirilebilir mi? Daha önce belirttiğimiz üzere bu yapıları oluşturan birimler parçacık değildir, bağımsız birer sözcüktür. Gerçi zaman zaman *ön* sözcüğü için *önek* midir, değil midir tartışmaları yapılsa da *ön*, şimdilik bağımsız bir biçimbirimdir. Bu yapıları edat veya önek olarak kabul edenlere göre, söz konusu yapılarla oluşturulan sözcükler yalancı birleşiktir. Bu yapıları ad olarak kabul edenlere göre söz konusu birimlerle kurulmuş yapılar birleşik sözcüktür. Bu yapılar İngilizcedeki yapılarla benzerlik gösterse de (*denizaltı/submarine, subtitle/altyazı, üstyazı/overscript,...*) *alt, üst, ön* sözcükleri İngilizcede bağımsız biçimbirimler olmadığı için durum Türkçedekinden farklıdır. Sonuç olarak kanımızca Türkçede yalancı birleşik yoktur.

1.3 Birleşik Sözcüklerin Kuruluşunda Sıkça Kullanılan Sözcükler

Türkçede birleşik sözcük oluşturmada çok kullanılan ya da tekrarlanan sözcükler vardır. Bunların İngilizcedeki karşılığı edattır; ancak Türkçede bu sözcükler kimilerine göre edat olarak kabul edilmesine rağmen aslında sıfat ya da addır. Bu nedenle bu sözcüklerle yeni sözcük türetilebilir ve bu sözcükler başka bir sözcükle bir araya gelip birleşik sözcük oluşturabilir. Söz konusu sözcükler: *ön, alt, üst, ara, baş, son, uç, iç, dış...* vb. Belki de tartışılması gereken konu, bu sözcüklerden bazılarının sık kullanıma bağlı olarak ekleşme sürecine girip girmediği ve bu birimlerle türetilen yapıların birleşik sözcük olarak alınıp alınamayacağıdır. Ancak şimdilik bu birimler birleşik sözcük olarak kabul edilmelidir.

1.3.1 ön

Türkçede *ön* sözcüğüyle kurulmuş çok sayıda birleşik sözcük örneği vardır. *ön* birimi birleşik sözcük kuruluşunda genelde niteleyici olma özelliği taşımakta ve anlamını korumaktadır. *ön* birimi, baş ögenin anlamını niteleyerek birleşik sözcüğün anlamına katkıda bulunur. En bilinen örnekler: *önyargı, öngörü, önsezi, önbilgi, önsöz, önsav, önbellek, önbeyin, önbölge, önsatış, önödeme, öndamak, önkoşul, önyüz...* vb.

ön+yargı “kanıt olmaksızın bir durum ya da kişi hakkında yargıda bulunmak”

ön ile kurulmuş pek çok örnekte olduğu gibi bu örnekte de *ön*, “önceden” anlamına gelmektedir.

ön+görü “geleceğe dair bilgiyi hissederek edinme”

Bu örnekte de *ön*, “önceden” ve “bir şeyin olacağını önceden görme” anlamına gelmektedir.

ön+bellek “bilginin ilk olarak işlendiği hızlı bellek”

Bilgisayar terimi olarak kullanılan bu sözcükte *ön*, “ilk” anlamındadır.

ön+damak “damağın ön kısmı”

ön+beyin “beynin ön kısmı”

Bu iki örnekte *ön* sözcüğü diğer örneklerdekinden farklı olarak “ilk” ve “önce” anlamında değil, “bir şeyin ön tarafı” anlamında kullanılmıştır.

Örneklerden anlaşıldığı üzere *ön* sözcüğü genel olarak “ilk” ve “önce” anlamında kullanılmıştır. *ön* sözcüğünün bu anlama gelmesinin sebebi de taraf, yön bildirmesinden dolayı önde olan şeyin ilk sırada olmasıdır. Böylelikle de birleşik sözcüğün anlamını bu yönde etkilemiştir. Konuyla ilgili olarak Türkçeden pek çok örnek verilebilir.

1.3.2 alt

alt sözcüğü de birleşik sözcük içerisinde kendi anlamını korur. Ama *ön* sözcüğü gibi her zaman niteleyici olma özelliği taşımaz, kimi zaman da nitelenendir. Ancak baş öge de değildir. *alt* sözcüğü ile pek çok yeni birleşik sözcük oluşturulabilir. Bu bakımdan *alt* sözcüğü üretkendir. Aslında bu tür yapılar, yani *ön*, *alt*, *üst* gibi sözcüklerle kurulan birleşikler öyküntü yoluyla ortaya çıkmış olabilir. Örneğin, *alt* sözcüğü ile kurulmuş birleşikler, İngilizcedeki *sub-* öneki ile türetilmiş sözcüklerin birebir çevirisidir. Bu örneklerden bazıları: *altyazı*, *gözaltı*, *denizaltı*, *sümenaltı*, *alttür*, *altçene*, *altdudak*, *altdizge*, *altgeçit*, *alttan görüş*, *altyapı*, *altküme*, *alt örgü*, *ayakaltı*, *bardakaltı*, *bel altı*, *dilaltı*, *koltuk altı*, *el altı*, *deri altı*, *duman altı*, *yeraltı*, *kulak altı*... vb.

deniz+altı “denizin altından giden gemi”

Bu örnekte *ön* sözcüğünden farklı olarak *alt* sözcüğü niteleyici olma özelliği taşımamaktadır. Normalde *alt* sözcüğü anlamını kaybetmemiştir, ancak bu örnekte kastedilen *denizin altı* değildir. Bu sözcük bir gemi türünü karşılar.

alt+yazı “yabancı dilde izlenen filmin anlaşılması için filmin alt tarafına yazılan yazı”

Bu örnek ise *ön* sözcüğü ile kurulan birleşik sözcüklerde olduğu gibidir, yani *alt* sözcüğü niteleyici olma özelliği taşır, yazının türünü gösterir.

göz+altı “polislerin suçlu olma ihtimali olan kişiyi kontrol altında tutmaları”
“gözün alt kısmı”

“gözün altı” anlamındaki *göz altı* sözcüğü ile “nezaret” anlamındaki *gözaltı* yapılarını birbirinden ancak vurgu ayırır. Ayrıca ilk örnekte yani polislerin kontrol altına alması anlamına gelen *gözaltı* sözcüğünde metaforik anlam vardır.

alt+yapı “şehrin kanalizasyon sistemi”

Bu örnek de *altyazı* örneği ile benzerlik göstermektedir. *alt* sözcüğü niteleyici olma özelliği taşır ve *alt* sözcüğü ile yapı türü gösterilmektedir.

kahvaltı “sabah yenilen yemek, kahve öncesi yenilen yemek”

Bu örnek, en bilinen örnekler arasında yer almaktadır. Diğer örneklerden farkı ise hem anlam boşalmasına uğramış olması hem de bu örnekte ses düşmesinin görülmesidir. Ayrıca burada *alt* sözcüğü mideye göre düşünülerek yine *alt* anlamında kullanılmıştır.

1.3.3 üst

üst sözcüğüne de *alt* sözcüğünde olduğu gibi birleşik sözcüklerin kuruluşunda sıklıkla başvurulmuştur. Bu sözcük, *alt* sözcüğünün karşıt anlamlısı olarak birleşik sözcük oluşturmada karşımıza çıkar. Bu konuda verilebilecek bazı örnekler: *üstyazı*,

üsteğmen, başüstü, kafaüstü, ayaküstü, böbreküstü, dudaküstü, köprü üstü (kaptan köşkü), set üstü, üstbaş, üstçene, üstdudak, üstderi, üstsubay, üstyapısal, yerüstü, üstyargı, üstyapı...vb.

ayaküstü “ayakta durarak”

alt ve *üst* sözcükleri karşıt anlamlıdır; ancak bazı örneklerde özellikle de birleşik sözcüklerde bu iki sözcüğün birbirinin karşıtı olarak kullanılmadığı da görülür. Örneğin *ayakaltı* ve *ayaküstü* sözcüklerini incelediğimizde ikisinin anlamının karşıt olmadığı görülmektedir. *ayakaltı* sözcüğünün anlamı “kalabalık, gelip geçen çok olduğu yer” iken, *ayaküstü* sözcüğü “ayakta durarak” anlamına gelmektedir. Bu farklılığın nedeni *ayakaltı* sözcüğünün metaforik anlam kazanmış olmasıdır.

üstsubay “binbaşı, yarbay gibi subaylara verilen genel ad”

yerüstü “yüzey, yeryüzü”

1.3.4 ara

Birleşik sözcük oluşturmada en çok kullanılan sözcüklerden biri de *ara* sözcüğüdür. Daha önceden türetilmiş örneklerin yanında günümüzde de bu sözcük kullanılarak yeni türetimler yapılmaktadır. Bu konuda verilebilecek bazı örnekler: *arayüz, açık ara, uluslararası, arabellek, arabirim, arabozan, arabulucu, aradeniz, arakati, arakazanç, arayol, aratumce, arayazı, düğüm arası, haftaaarası, kıtalararası, satır arası, öğle arası, parmak arası, şehirlerarası, okullararası...vb.*

arayüz: Bu birleşik sözcük, bilgisayar terimi olarak türetilmiştir.

arabozan “insanlar arasında kavga çıkmasına neden olan kişi”

ara sözcüğünün bütün örneklerde anlamını korumadığı, birleştiği sözcükle bütünleştiği örnekler olduğu da görülmektedir. Örneğin, *arabozan* birleşiminde *ara* bileşeni metaforik anlam kazanmıştır. *ara* sözcüğünün bu örnekte kastettiği anlam

“ilişki”dir. Ancak *haftaarası, milletlerarası, uluslararası, okullararası, şehirlerarası* gibi örneklerdeki *ara* sözcüğü kendi anlamını korumuştur.

1.3.5 baş

baş sözcüğü birleşik sözcük oluşturmada en çok kullanılan sözcüklerden biridir. Genelde birleşik sözcükte niteleyici olma özelliği taşımakta ve baş öge olarak da karşımıza çıkmaktadır. *baş* sözcüğü kimi örneklerde anlamını korurken kimi örneklerde ise metaforik anlam kazanmıştır. Hatta metonimik yapılanma gösteren örnekler de vardır:

$$başrol = baş + rol$$

baş sözcüğünün temel anlamı “insan, hayvan gibi canlılarda vücudun üst kısmında bulunan organ”dır. Vücudun üst kısmında olmasından dolayı “ilk, önce, esas, lider” gibi anlamları da içermektedir. Hatta bir konuda harekete geçmek anlamında kullanılan eylem olan *başla-* da *baş* sözcüğünden türetilmiştir. Bu nedenle de *baş* sözcüğü birleşik sözcük oluşturmada çok sık kullanılmaktadır. Bazı birleşik sözcüklerde ise organ adı akla gelmemektedir. Örneğin *başrol* sözcüğünde, *baş* sözcüğü “önemli, ilk, asıl” anlamlarını taşımaktadır. Ancak bu örneklerde *baş* sözcüğü yardımcı unsurdur. Bu şekilde kurulmuş birleşik sözcükler de oldukça fazladır: *başçavuş, başkumandan, başyazar, baş makale, başhemşire, başhekim, başbakan, başbuğ...vb.*

baş sözcüğü bazı örneklerde de metonimik anlam kazanmıştır. Örneğin *ağır başlı* sözcüğü, oluşum bakımından hem metaforik hem metonimik anlam içermektedir; çünkü *baş* sözcüğü bu örnekte organ adı olarak kullanılarak vücudu karşılamaktadır. *ağır* sözcüğü ise “değer, ciddi” anlamlarında da kullanılır. Bir şeyin kütlege ağır olması onun değerini arttırmaktadır. Bu nedenle de *başın* ağır olması,

yani kişinin hareketlerinin ağır olması o kişinin ciddi, olgun, değerli olduğunu göstermektedir. *başın* ağır olması metaforik yapılanma bakımından ciddiyeti göstermektedir. Bu durumda kaynak taş gibi ağır ve değerli nesnelere hedef ise davranıştır. Görüldüğü üzere *ağırbaşlı* sözcüğü hem metaforik hem metonimik yapılanmayla oluşmuştur. *baş* sözcüğü anlam boşalmasına uğramamıştır. *baş* sözcüğü kullanılarak *insan* kastedilmiştir. Organ, vücudun yerine kullanılmıştır (meronimi örneği). Bu şekilde oluşan başka bir birleşik sözcük ise *al başlı* “al duvaklı gelin”dir. Bu örnekte de *baş* sözcüğü anlam kaybına uğramamıştır. Ancak *baş* sözcüğünün metonimik yapılanmayla hastalık adı ya da hayvan adı türettiği örnekler de vardır: *iki başlı (hastalık)*, *kara başlı kiraz kuşu*, *kara başlı martı*, *kalp başlı şerit*, *çarpık başlı*, *çekiç başlı...vb.*

ay+baş= aybaşı “ayın başı”.

ayva+baş= ayvabaşı “bir çeşit ot”. Bu birleşik sözcükte ne *ayva* ne de *baş* kendi anlamını korumaktadır. Şekil bakımından benzerlik söz konusu olduğu için ot, *ayvabaşı* adını almıştır; yani kaynak *ayva*, hedef ise *ottur*.

Konuyla ilgili diğer örnekler: *baş ağaç* “dikine kesilmiş, yıl halkaları çember görüntü veren ağaç”, *baş ağrısı* “sıkıntı”, *başbağa* “hayvanların boynuna bağlanan ip”, *başayak* “yalnız”, *başdemir* “erkek, ileri gelen kimse”, *demirbaş*, *başı bağlı*, *başbozuk*, *başörtüsü*, *baştan savmacılık*, *başucu*, *çeri başı*, *ders başı*, *karar başı* (hukuk terimi), *liste başı*, *masa başı*, *madde başı*, *satır başı...vb.*

1.3.6 son

son sözcüğüyle kurulan birleşik sözcükler de oldukça fazladır. *son* sözcüğü ile kurulmuş birleşikler, *baş* sözcüğü ile kurulmuş birleşiklerin zıt anlamlısı olarak karşımıza çıkar. Örneğin *dönem başı*, *dönem sonunun* karşıtı iken, *ay başı*, *ay*

sonunun karşıtıdır. Ancak *son* her zaman *başın* karşıtı değildir; çünkü *baş*, “ilk, lider, temel” gibi anlamları dışında organ adı olarak da birleşik sözcüğe katılır. Ayrıca bazı örneklerde tamamen metaforik anlam kazandığı için her zaman *sonun* karşıtı değildir.

haftasonu: Bu örnekte *son* sözcüğünde anlamsal olarak bir değişme söz konusu değildir. Haftanın son günleri kastedilir.

sondördün: Ayın dört şeklinden en sonuncusudur. Görüldüğü üzere burada da *son* sözcüğü temel anlamını korumuştur.

sonuç: Bu sözcük en çok kullanılan örneklerden biridir. Hatta bu sözcüğün birleşik sözcük olduğu ancak alan uzmanlarınca belirlenebilir (*son+uç*).

Konuyla ilgili diğer örnekler: *sonkesen*, *sonlu çekirdek*, *dikeç sonu*, *yılsonu*, *dönem sonu*, *sonalp*, *sonses*, *sonsöz*...vb.

1.3.7 uç

uç sözcüğü de birleşik sözcük oluşturmada oldukça üretkendir. *uç* sözcüğünün ilk anlamı, “bir nesnenin incelerek biten sivri noktası”dır. Birleşik sözcük oluşturulurken kullanılan anlam ise *uç* sözcüğünün birlikte kullanıldığı sözcüklere göre değişebilir. Ancak genelde en yakın, yani birlikte kullanıldığı sözcüğün en yakını için kullanılabilir. Örneğin *başucu* birleşik sözcüğüyle kastedilen anlam, “başın yakınında olan olsa da aslında sürekli ihtiyaç duyulacak ya da kullanılacak nesne”yi niteleme amaçlı tercih edilen bir sözcüktür. *ipucu* sözcüğünde ise gerek *ip* sözcüğü gerekse *uç* sözcüğü gerçek anlamda kullanılmamıştır. Bu birleşik sözcük metaforik yapılanma sonucu ortaya çıkmıştır; çünkü *ipucu*, “işaret, iz” anlamını taşımaktadır. Gerçekte kastedilen ne *ip*’tir ne de *uç*’tur. Kaynak ve hedef arasında mantık ve şekil bakımından benzerlik bulunmaktadır. Görüldüğü üzere bu iki birleşik

sözcükte *uç* sözcüğü farklı anlamlarda kullanılmıştır. Başka örnekler de incelendiğinde *uç* sözcüğüyle kurulmuş birleşiklerin genelde metaforik anlama sahip olduğu görülecektir.

uç sözcüğü ile kurulmuş bazı birleşik sözcükler: *ayakucu, sonuç, açık uçlu, uçbirim...vb.*

1.3.8 iç

iç sözcüğü de birleşik sözcük oluşturmada çok sık kullanılan sözcüklerden biridir. “bir nesnenin içi” anlamına da gelen bu sözcük çoğu zaman “ara, ilişki” anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin *içişleri* sözcüğünde *iç* ile bir ülkenin ya da kurumun kendi işleri kastedilmektedir.

iç çamaşırı örneğinde ise *iç* ile kastedilen “dış kıyafetlerin altına giyilen çamaşır”dır.

iç ses örneğinde ise *iç* ile kastedilen “insanların kimsenin duymayacağı şekilde kendiyile konuşması”dır.

Kimi zaman yer, konum bildiren *iç* sözcüğü kimi zaman da sınırlılık ifade eder. *haftaiçi* sözcüğündeki *iç* ile ne yer ne konum kastedilmiştir. Kastedilen şey “zaman”dır.

iç mimar örneğinde *iç*, mimarı değil, mimarın yaptığı işi nitelemektedir.

iç sözcüğüyle kurulan birleşik sözcüklerden bazıları: *iç mimar, iç borç, iç bölge, iç sıkıntısı, iç etek, iç göç, iç kulak, iç kafiye, iç hastalıkları, iç bükey, iç çamaşırı, iç bakla, iç bellek, iç cümle, iç denetim, yurtiçi, hizmet içi, iç güvey...vb.*

1.3.9 dış

dış sözcüğü, çoğu zaman birleşik sözcüklerde de *iç* sözcüğünün karşıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. *yurt içi* sözcüğünün karşıtı olarak *yurtdışı, iç göç* sözcüğünün

karşıtı olarak *dış göç*, *iç kulak* sözcüğünün karşıtı olarak *dış kulak*, *içişleri* sözcüğünün karşıtı olarak *dışışleri* kullanılmaktadır. Ayrıca *dış* sözcüğü ile kurulan ancak karşıtı bulunmayan birleşik sözcükler de vardır: *dış dünya*, *kanun dışı*, *yasa dışı*, *dış alım*, *dış yüz*, *dış lastik*, *akıl dışı*, *istem dışı*, *sınır dışı*, *gerçek dışı*...vb.

II. BÖLÜM

2 BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN BELİRLENMESİNDE TEMEL ÖLÇÜTLER

Bir yapının birleşik sözcük olup olmadığını belirlemek, deyim ve öbeklerden farkını ortaya koymak biçimbilimsel, sesbilimsel ve sözdizimsel bakımdan çok zordur. Bu sorunun kaynağı birleşik sözcüğün tanımına dayanmaktadır. Birleşik sözcüğü tanımlarken kullanılan “*tek bir varlığa ad olması*” ifadesi öbekler için de kullanılmaktadır. Bu durumda da “*bir varlığa ad olan*” birden fazla ögeden oluşan her yapı birleşik sözcük olarak kabul edilmemektedir. Bu yüzden de birleşik sözcükleri öbeklerden ve deyimlerden ayırabilmek için çeşitli ölçütlerin belirlenmesi gerekmektedir. Şimdiye kadar birleşik sözcükleri tespit etmek için araştırmacılar tarafından bazı ölçütler öne sürülmüştür. Bununla birlikte birleşik sözcüğün ne olduğuna dair evrensel olarak kabul gören hiçbir ölçüt bulunmamaktadır. Marchand’dan Laurie Bauer’e kadar pek çok bilim adamı bu konu üzerinde kafa yormuştur. Araştırmacıların ortaya koyduğu ölçütler şöyledir:

1. Marchand’ın belirlediği ölçütler:

- bölünemezlik (indivisibility),
- paralellik ölçütü (criterion of parallelism)
- dağılımsal ölçüt (distributional criterion) (Marchand 1960: 13)

2. Bauer’in belirlediği ölçütler:

- Yazım ölçütü
- Sesbilimsel ölçüt
- Biçimbilimsel ölçüt
- Sözdizimsel ölçüt

- Anlambilimsel ölçüt (Bauer 2006: 719).

3. Donalies'in belirlediği ölçütler:

- Komplekstir.
- Eklere ihtiyaç duyulmaksızın oluşurlar.
- Birlikte yazılırlar, hecelenirler.
- Belirli bir vurguları vardır.
- Bağlama unsurlarını içerirler.
- Sağ-başlıdırlar.
- Bütün olarak bükümlenirler.
- sözdizimsel olarak ayrılamazlar
- Sözdizimsel-anlambilimsel adadırlar.
- kavramsal birimlerdir (Donalies → Lieber-Štekauer 2011: 6-7).

4. Lieber ve Štekauer'in belirlediği ölçütler:

- Fonolojik ölçüt (phonological criteria)
- Sözdizimsel ölçüt (syntactic criteria)
- Biçimbilimsel ölçüt (morphological criteria)² (Lieber-Štekauer 2011: 13).

5. Demircan'ın belirlediği ölçütler:

- Anlam
- Özneli-öznesiz olma durumu
- Vurgu

² Aslında bu ölçüt çalışmada "inflection and linking elements" başlığı altında ele alınmıştır. Ancak "inflection" ve "linking elements" biçimbilimin konusu olduğu için bu ölçütü "biçimbilimsel ölçüt" adı altında değerlendirmeyi uygun gördük.

- Ek alma (Demircan 1978: 266).

6. Ganiyev'in belirlediği ölçütler:

- Tek ve bütün bir anlam (semantik ölçüt)
- Tek bir vurgu (sesbilimsel ölçüt)
- Bölünemezlik (sözdizimsel ölçüt) (Ganiyev 2010: 37).

Temelde bütün ölçütler, sözdizim, sesbilim, biçimbilim ve anlambilimsel temellere dayanmaktadır. Ancak her ölçütün tartışmaya açık noktaları bulunmaktadır. Bu nedenle ölçütlerin her biri ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

2.1 Yazım Ölçütü

Bauer, yazım ölçütünün birleşik sözcükleri belirlemede sağlam bir ölçüt olmadığını, bununla beraber görmezden de gelinemeyeceğini belirtmiştir. Birleşik sözcüklerin tek bir sözcük gibi yazılması, yapının birleşik olduğunun gösterir. Özellikle de derlem (corpus) dilbilimiyle uğraşanlar, yazımı ayırt edici ölçüt olarak kabul etmektedirler. Onlara göre birleşik sözcükleri, diğerlerinden ayırmanın başka bir yolu bulunmayabilir. Ancak Bauer, bu ölçütle ilgili olarak birkaç problemin bulunabileceğini belirtir. Özellikle de İngilizce gibi dillerde sözlüklerde bile birleşik sözcükler iki farklı şekilde yazılmaktadır. Ayrıca yazımla ilgili eğilim, zamanla değişebilir (Bauer 2006: 720).

Birleşik sözcüklerin yazımıyla ilgili problem Türkçede de vardır. Türk Dil Kurumunca hazırlanmış *Türkçe Sözlük*lerde bile birleşik sözcüklerin yazımı basım yıllarına göre değişiklik göstermektedir. Bu farklılığın en önemli sebebi de dil araştırmacılarının birleşik sözcüklerin yazımına karşı farklı tutum sergilemeleridir. Örneğin Beşir Göğüş'e göre birleşik sözcüklerin bitişik yazılmalarına gerek yoktur. Göğüş'e göre birleşik sözcükler anlamca birleşmiş sözcüklerdir, yapıcı birleşme

zorunlulukları yoktur (Göğüş 1988: 261). Ayrıca Göğüş bütün birleşik sözcüklerin bitişik yazılmasının dilde çeşitli sorunlara neden olabileceğini öne sürer. En önemli sorun, sözcüklerin okunmasında karşılaşılan güçlüklerdir (Göğüş 1988: 261). Ancak Türkçenin hece yapısı, birleşik sözcüklerin bitişik yazılması durumunda bile okumayı zorlaştırmayacak bir sisteme sahiptir. Açık hecelerin çokluğu, bu zorluğu ortadan kaldıracaktır. Göğüş'e göre diğer zorluk ise hangi sözcüklerin birleşik olduğunun tespitiyle ilgilidir. Göğüş, birleşik sözcüklerin yazımıyla ilgili 11 ölçüt belirlemiştir: Tür adı oluşturanlar (*sivrisinek*), bileşenleri anlamını yitirmiş olanlar (*hanımeli*), ses olaylarına uğrayanlar (*bıldır*), bileşenleri ayrı yazıldığında farklı anlama gelenler (*altıpatlar*), yabancı birleşik sözcükler (*acembuselik*), ikilemeli (yinelemeli) birleşikler (*civciv*), tasvir eylemleri (*düşeyazmak*) bitişik; bir yere ad olarak verilmiş ünlülerin adları (*Mustafa Kemal Paşa Kazası*), bileşenleri tür gösterenler (*kaval kemiği*) ayrı yazılmalıdır (Göğüş 1988: 262-264).

Görüldüğü üzere birleşik sözcüklerin yazımında tutarsızlıklar vardır. Bunun nedeni, birleşik sözcüklerin yazımı ile ilgili ölçütlerin, sözlük ve kılavuz hazırlayanlara göre değişiklik göstermesidir. Buna göre *Türkçe Sözlük*'ün farklı baskılarında tespit edilen tutarsızlıkların bir kısmı tablo olarak aşağıda verilmiştir:

1983	1988	2005	2011
acıbakla	acı bakla	acı bakla	acı bakla
adamotu	adam otu	adamotu	adamotu
akaryakıt	akar yakıt	akaryakıt	akaryakıt
Amerikanbezi	Amerikan bezi	amerikan bezi	Amerikan bezi

Amerika üzümü	Amerika üzümü	amerikaüzümü	Amerikan üzümü
bektaşıkavuğu	Bektaşî kavuğu	bektaşıkavuğu	Bektaşî kavuğu
beşparmakotu	beş parmak otu	beşparmak otu	beşparmak otu
beşikörtüsü	beşik örtüsü	beşikörtüsü	beşikörtüsü
beyazpeynir	beyaz peynir	beyaz peynir	beyaz peynir
beyazsinek	beyaz sinek	beyazsinek	Beyazsinek
bülbülyuvası	bülbül yuvası	bülbülyuvası	Bülbülyuvası
çalıfasulyesi	çalı fasulyesi	çalı fasulyesi	çalı fasulyesi
çançiçeği	çan çiçeği	çan çiçeği	çan çiçeği
çobantarağı	çoban tarağı	çobantarağı	Çobantarağı
delibalta	deli balta	delibalta	deli balta
ebucehilkarpuzu	ebucehil karpuzu	ebucehil karpuzu	Ebucehil karpuzu
sütağacı	süt ağacı	süt ağacı	sütağacı

Tablo 1: Sözlüklerin birleşik sözcük yazımı bakımından karşılaştırılması

Tablo 1, birleşik sözcüklerin yazımında tutarsızlıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu tutarsızlıkların en önemli nedeni, bazı birleşiklerin bileşenlerinin anlam kaybına uğraması, bazılarının ise uğramamasıdır. Örneğin *hanımeli* sözcüğünde bileşenlerin her ikisi de anlam kaybına uğramıştır, bu sebeple bitişik yazılır. *çamaşır makinesi* örneğinde ise bileşenler anlamını koruduğu için ayrı

yazılır. Diğer bir neden ise hem öbek olarak hem de birleşik sözcük olarak benzer yapıların bulunmasıdır. Örneğin *karaağaç*, ağaç türüdür ve birleşik sözcüktür. Ancak *kara ağaç*, öbektir. Birleşik sözcük olan *karaağaç* bitişik yazılır; çünkü iki yapı arasındaki fark bu şekilde gösterilir. Bu tutarsızlıklar bu ölçütün güvenilirliğini sarsmaktadır. Eğer bütün birleşik sözcüklerin bitişik yazılmasına dair kesin bir kural olsaydı birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak daha kolay olurdu. Örneğin Almancada bütün birleşik sözcükler bitişik yazılmaktadır, hatta Martin Neef Almanca'nın uzun birleşik sözcük türetmede sınırsız imkâna sahip olduğunu ve yazımda da boşluk ve tire olmadan yazılan bu birleşiklerin okuyucunun gözünden kaçmadığını belirtir (Neef 2011: 386). Bu nedenle Almancadaki birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak Türkçedeki gibi zor değildir. Ancak bu durum ne Türkçe için ne de İngilizce için geçerlidir. Birleşik sözcüklerin yazımında net bir tutum sergilenmemektedir. Bu sebeple Türkçede birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak için kullanılacak ölçütler arasında en zayıf olanı yazım ölçütüdür.

2.2 Sesbilimsel Ölçüt

2.2.1 Ses dizimi

Birleşik sözcüklerin, tek bir sözcük olarak kabul edilmesinde bileşenlerdeki ses değişimleri önemli bir rol oynamaktadır. Bauer, Japoncadan verdiği örneklerde ses değişmelerini göstermiştir: *iro (color), kami (paper) → irogami (colored paper)* (Bauer 2006: 720). Bu tür örnekler Türkçede de bulunmaktadır ve bitişik yazılmaktadır.

Türkçede bir yapının birleşik sözcük olup olmadığını belirlemek için başvuru olan ses değişimleri ile ilgili sesbilimsel ölçütler şunlardır:

1. Bitişme / kaynaşma: Kaynaşma, birleşik sözcüğün yazımını etkilemektedir; çünkü biçimsel olarak kaynaşan birleşik sözcükler bitişik yazılır. Biçimsel kaynaşma sürecinde ses değişimleri, ses olayları, ünlü-ünsüz uyumları etkin bir rol oynamaktadır. Bu durumda da birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak daha kolay olmaktadır, yani başlangıçta ayrı olan yapıların zor çözümlenir bir şekilde birleşmesidir: *ne asıl > nasıl* gibi.

2. Ses, hece ya da ek düşmesi: Bazı birleşikleri oluşturan bileşenler, birleşme sürecinde aldığı ekleri kaybedebilir ya da bileşenin bazı heceleri düşürülebilir. *kepçe kulaklı > kepçe kulak* bileşenin taşıdığı ekin düşmesi için örnek gösterilebilir. *bahis etmek > bahsetmek*, birleşik sözcüklerde bileşenlerden birindeki sesin düşmesine örnek gösterilebilir.

3. Ses türemesi: Arapça sözcükler, Türkçeye şeddesiz olarak geçmiştir. *hakk > hak, hiss > his* gibi. Bu sözcüklerle kurulan birleşik sözcüklerde ses türemesi, Arapça sözcüğün orijinal biçimiyle, yani şeddeli yazılmasıyla ortaya çıkar: *his etmek > hissetmek* gibi.

4. Tonlulaşma: Tonsuz ünsüzlerle biten bileşenin ünlüyle başlayan bileşenle bir araya gelmesi sonucu tonsuz ünsüz tonlulaşır: *icat etmek > icadetmek* gibi.

Uzun ise birleşiklerin çoğunluğunda ses olaylarının görülmediğini, bu ölçütün birleşigi belirlemede sağlam bir ölçüt olamayacağını ve ses olaylarının, birleşmenin sonucu ortaya çıktığını öne sürer (Uzun 1990: 13). Bütün birleşik sözcüklerde sesbilimsel değişimi görmek mümkün değildir. Özellikle de bileşenleri anlamını kaybetmeyen birleşik sözcüklerde ses olayları görülmemektedir. Ses olayları çoğunlukla birleşik eylemlerde (*hissetmek*), ilk bileşeni ünlüyle biten ikinci bileşeni ünlüyle başlayan (*kahve altı > kahvaltı*) ya da ilk bileşeni ünsüzle biten ikinci

bileşeni ünlüyle başlayan (*icat etmek > icadetmek*) birleşik eylemlerde görülmektedir. Bu ses değişimleri bütün birleşiklerde ortaya çıkmamaktadır. Bir ölçütün geçerli olabilmesi için bütün birleşikleri değilse de birleşik sözcüklerin çoğunluğunu kapsamaması gerekmektedir. Ancak bu ölçüt, bütün birleşikleri kapsamaz. Bu sebeple de bu ölçütün geçerliği sorgulanmalıdır.

2.2.2 Bürünsel yapı

Vurgu, bir sözcükteki ya da öbekteki seslemin diğer seslemlere göre daha baskın söylenmesidir (Özsoy 2004: 55). Ancak vurgu dillerden dillere farklılık gösterir. Levi, dilleri vurgusuna göre 3'e ayırır: **ton (tone)** (Diller herhangi bir sözcük ya da hecede leksikal olarak karşıtsal yükseklik taşır.), **perde vurgulu** (pitch-accent) (öne çıkan seslemin sadece perde açısından baskın olduğu diller) ve **vurgulu diller** (stress languages) (Sesbilimsel açıdan öne çıkan seslemin işaretlenmesinde perde, yükseklik, uzunluk ve ses kalitesi ipuçlarıyla fonetik vurgusu hafifleyen, ton değiştiren diller). Ton dillerine örnek olarak Çince ve Bantu dilleri verilebilir. Perde vurgulu diller içinse Japonca, vurgu dilleri için de İngilizce örnek verilebilir. Ancak bazı sesbilimciler, Türkçede vurgu olup olmadığını tartışırken bazıları Türkçenin perde vurgulu bir dil olduğunu öne sürer. Özellikle Levi, Türkçenin perde vurgulu diller içinde yer alması gerektiğini iddia eder. Öner Özçelik ise Türkçenin hem vurgulu hem de ezgisel bir dil olduğunu belirtir, ayrıca Türkçede sözcük sonundaki vurgunun aslında vurgu olmadığını, ezgi (intonational) olduğunu ve istisnai vurgular bulunduğunu öne sürer (Özçelik 2014: 229). Ancak Türkçenin vurgulu ya da perde vurgulu bir dil olup olmaması bu çalışmanın konusu olmasa da kısaca değinmekte yarar vardır. Sonuçta Türkçede hafif de olsa vurgu bulunmaktadır, genel olarak sonda olsa da istisnai durumlarda vurgunun yeri değişmektedir ve bazı durumlarda

(a) *danişMA*, (b) *daNIŞma* örneklerinde olduğu gibi vurgu anlam ayırt edici olmaktadır. (a)'da yapım eki üzerinde yer alan vurgu sözcüğe “bilgi alınan yer” anlamını katmaktadır. (b)'de ise olumsuzluk eki olan –mA vurguyu üzerine almaz, vurgu –ma'dan önceki hece üzerinde kalır ve sözcük bu şekilde sesletilerek “danışma işinin yapılmaması” ifade edilir. (a) bir addır, (b) ise olumsuz eylemdir.

Türkçede sözcük vurgusu yanında öbek vurgusu ve birleşik sözcük vurgusu da vardır. Bazı araştırmacılara göre birleşik sözcük vurgusu ile öbek vurgusu aynıdır (Banguoğlu 1990: 185). Bazı araştırmacılar ise birleşik sözcük vurgusunun öbek vurgusundan farklı olduğunu öne sürerler (Demircan 1978: 275). Bu yüzden vurgunun birleşik sözcükleri öbeklerden ayırt etmek için kullanılması gereken bir ölçüt olduğunu iddia ederler. Vurguyu ölçüt olarak kabul edenlerin yanında vurgunun yetersiz bir ölçüt olduğunu iddia eden dilbilimcilerin de bulunduğunu belirten Marchand'a göre ise vurgu sadece belirli tip birleşik sözcükler için kullanılmalıdır (Marchand 1960:14). Çünkü vurgu her durumda ayırt edici değildir. Uzun'a göre bu ölçütün zayıf tarafı da birleşik vurgusunun tüm birleşiklerde görülmemesidir (Uzun 1990: 14). Banguoğlu'na göre ise sözcüklerin vurgusu öbekleşme sürecine girdiğinde ortadan kaybolur ve öbek vurgusu ortaya çıkar. Hatta belirtme öbeklerinde vurgu belirtenin son hecesindedir (Banguoğlu 1990:114). Birleşik sözcükler, belirtme öbeği şeklinde oluşsa da sözlükselleşmeye uğradığı için birleşik sözcük vurgusu aslında öbek vurgusudur (Banguoğlu 1990: 185). Örneğin Banguoğlu'na göre *masa örtüsü*, *ders kitabı* gibi birleşiklerde öbek vurgusu vardır; çünkü bu yapılar başlangıçta öbeği. Ancak daha sonra sözlükselleşti. Bu sebeple de öbek vurgusunu taşımaya devam etmektedir. Aslında Banguoğlu'nun birleşik sözcüklerin ayrı bir yapı değil de öbeklerin özel ve sabit anlamlar kazanması sonucu

oluşturduğunu öne sürmesi mantığa uygun görünmektedir; çünkü çoğu birleşik sözcük belirtisiz ad tamlaması ya da sıfat tamlaması biçimindedir. Bu durumda birleşik sözcüklerin öbek vurgusu taşınması kaçınılmazdır. Bu durum vurguyu ayırıcı bir ölçüt olarak kabul etmeyenleri haklı çıkarmaktadır. Ayrıca Banguoğlu'na göre, kaynaşmış ve bileşenlerin anlamının ayırt edilemediği örneklerde vurgu genelde son hecededir: *sekse'n, sütla'ç, kahvaltı', bayku's* gibi (Banguoğlu 1989: 186).

Demircan'a göre vurgu yapıdan soyutlanamaz ve birleşik sözcük sözlüksel, öbek sözdizimsel olduğu için bu iki yapının vurgularının ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Ayrıca birleşik sözcükler, öbekleri oluşturan unsurların anlamlarının toplamından uzaklaşması sonucu olduğu için özellikle özneli birleşik sözcüklerde öbeğin birinci derecede vurgulu olan hecesi, birinci derece vurgusu alır; çünkü öbeklerin sözcükselleşme sürecinde de vurgu değişikliği her zaman görülmez.

Demircan'a göre birleşik sözcüklerin vurgusu ile ilgili 2 kural vardır:

1. “Özneli” birleşik sözcüklerde öbeğin birinci derece vurgulu olan hecesi birinci derece vurgusu alır.

Öznesiz birleşik sözcüklerde ise vurgulu hece öznelilerden farklı olacaktır.

2. “Öznesiz” birleşik sözcüklerde son hecesi ya da ikinci sözcüğün birinci derece vurgulu olan hecesi birinci derece vurgusu alır.

Ayrıca Demircan, özneli yani (endocentric) iç merkezli birleşiklerin vurgusunun sözdizimsel olduğunu belirtir. Öznesiz olanlar yani dış merkezli (exocentric) olanlar ise birleşik sözcük vurgusuna sahiptir, bu tür birleşik sözcüklerde vurgunun bulunduğu hece ikinci ya da son sözcüğün birinci derece vurgulu hecesidir, yani çoğunlukla son hece vurguludur (Demircan 1978: 275).

Vurgu, birleşik sözcüklerin yer adı, kişi adı ve soyadı olarak kullanımlarında da farklıdır. Vurgunun yer değiştirmesi tamamen anlamla ilgilidir (Demircan 1978: 275). Hatta bütün birleşik kişi adlarında vurgunun sonda olması şaşırtıcı olsa da bu durum birleşik kişi adlarının öbekte karışmaması için gereklidir (Demircan 1978: 275).

İclal Ergenç ise birleşik sözcüğün hece sayısı ve yapısıyla vurgunun yeri arasındaki varsayımın mantıklı olduğunu düşünür, ancak aynı hece yapı ve sayısına sahip birleşik sözcüklerin farklı vurgu sergilemesinin birleşik sözcük vurgusuna çözüm getiremediğini belirtir (Ergenç 1995: 28). Ergenç'e göre gözardı edilen nokta birleşiklerin anlam boyutudur. Ayrıca birleşik sözcük vurgusu belirlenirken biçimbilimsel (morphological), anlambilimsel (semantic) ve sözdizimsel (syntactic) etmenleri birlikte düşünmek ve birleşik sözcüğün anlam boyutunu incelemek daha faydalı bir sonuç ortaya koyacaktır. Ergenç'e göre *ölçer* ile kurulmuş birleşik sözcüklerde öbek vurgusu korunmuştur:

a'çiölçer

açık'lıkölçer

ba'sınçölçer

Ancak aynı türetim ekiyle kurulmuş başka örneklerde vurgu sağa doğru kaymıştır:

barışse'ver

biçerdö'ver

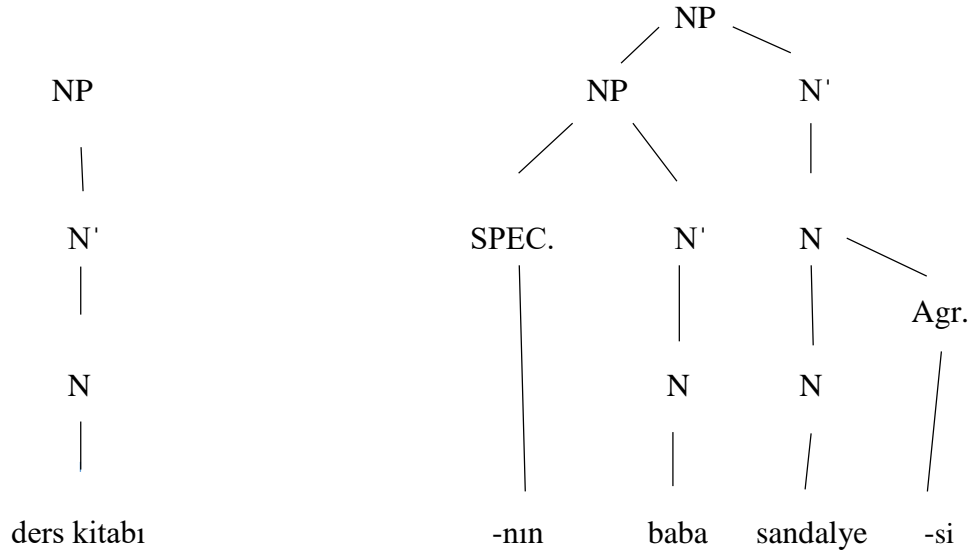
vatanse'ver

(Ergenç 1995: 28)

Aynı yapıdaki birleşik sözcüklerden bazılarının vurgusu ilk bileşendeyken (*a'çiölçer*), bazılarının vurgusu ikinci bileşendedir (*barışse'ver*). Bu sebeple birleşik sözcüğün kazandığı anlam da önem arz etmektedir. Anlamsal odaklanma sayesinde birleşik sözcüğün vurgusunu tespit etmek daha kolay olacaktır; çünkü anlamsal olarak odaklanılan bileşenin vurgulu hecesi birleşik sözcüğün vurgulu hecesi olur.

Ergenç, kesin bir sonuca varılabilmesi için bütün örneklerin bu açıdan incelenmesi gerektiğini belirtmektedir (Ergenç 1995: 28).

Vurgu ve birleşik vurgusu üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak birleşik sözcük vurgusunun ilk bileşende olduğu görülmektedir. Birleşik sözcüklerin, öbeklerden farklı olarak tek bir vurgusu olduğu söylenebilir. Öbeklerde iki vurgu vardır. Birleşik sözcüklerde öbek vurgusu ortadan kalkar. Normalde öbekte biri yüksek, iki alçak vurgu vardır. Birleşik olan ve olmayan sözcüklerde ise bir yüksek, bir alçak vurgu vardır. Alçak vurgu da zamanla kaybolur. Bu durumda vurgunun ayırt edici olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle de Susannah Levi'nin 2002'deki çalışmasında ortaya çıkan sonuca göre birleşik tek vurgusu olduğu ve bu vurgunun da ilk bileşenin en sonunda yer aldığı görülmüştür (Levi 2002:1). Levi, birleşik sözcüklerin niteleyiciyi ilk bileşenden önce aldığını, ancak belirtili ad tamlamalarında her iki unsurdan önce de niteleyici gelebileceğini belirtir. Ayrıca bürünbilime göre Underhill'in de belirttiği üzere birleşik sözcüklerde ilk bileşen vurguyu tutarken, belirtili ad tamlamalarında iki üyede de vurgu vardır (Underhill →Levi 2002: 3). Levi, birleşik sözcüklerin tek bir sözcük gibi davrandığını, belirtili ad tamlamalarının ise daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu belirtir ve şöyle bir biçimbilimsel analiz yapar:

Bu şablondan da anlaşılacağı üzere birleşiklerle belirtili ad tamlamalarının yapısı farklıdır. Yapısal farklılık, ezgi (intonation) açısından da farklılığa neden olmuştur (Levi 2002: 6). Bu durumda birleşiklerin diğer leksikal birimler gibi, yani iki sözcükten oluştuğu hâlde tek bir birim gibi davranması beklenir. Belirtisiz ad tamlamaları ise tek bir birim gibi davranmaz. Levi, bu durumda birleşiklerin vurgusunun, birleşğin ilk bileşeninin vurgulanabilir hecesinin en soldaki hecesi olduğunu öne sürer (2002: 6). Birleşik sözcükler tek bir leksikal birim olduğu için vurgulu hecede benzeşen görev ve perdeli ses modeli H*+L şeklinde görülmektedir:

çocuk kitabı

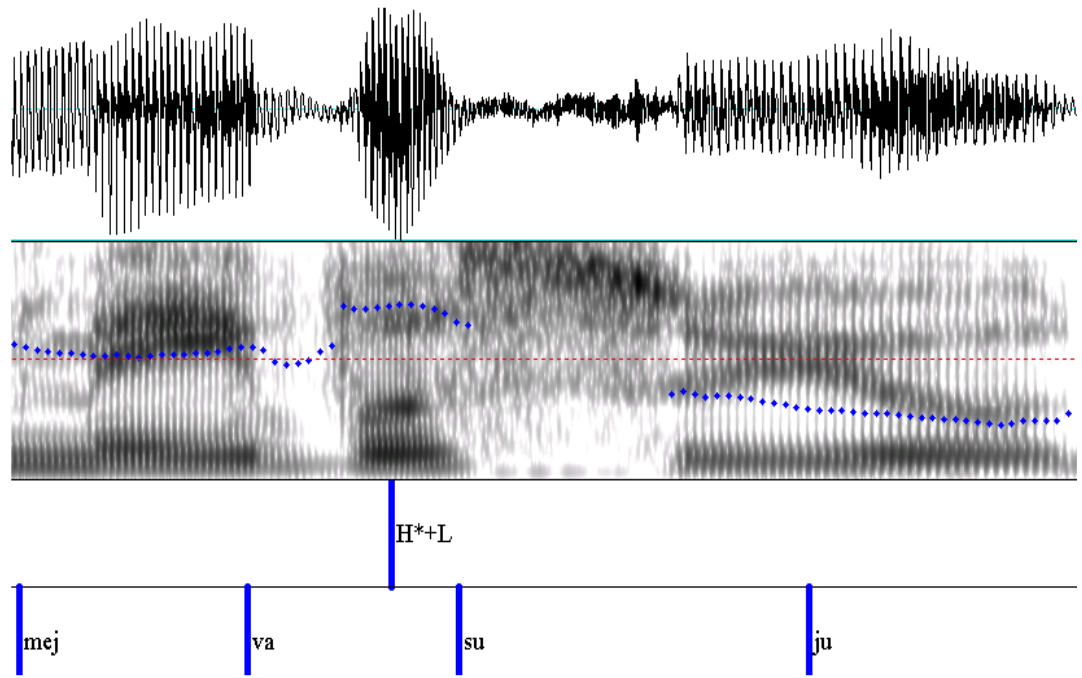
H*+ L

Birleşğin son hecesinde asla H*(yükselen) vurgu görülmeyeceği için tüm birleşik sözcüklerin ikinci bileşeninde (low tone) düşük ton vardır. Belirtili ad tamlamasında ise durum farklıdır. Öbeğin iki ayrı birim olarak davranması beklenir:

baba-nın sandalye-si

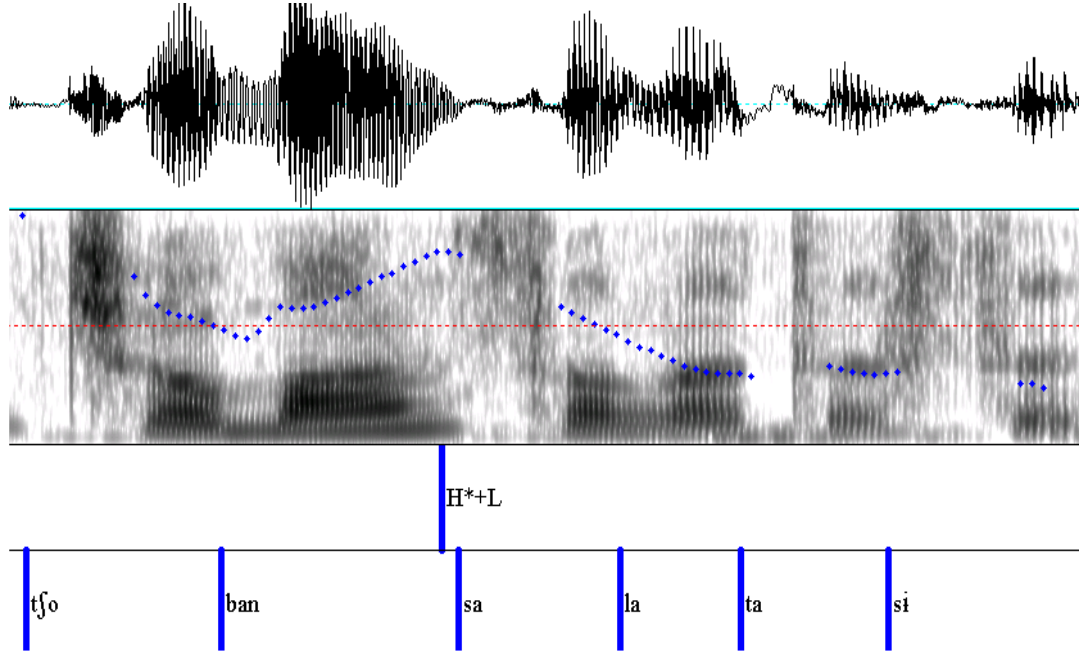
H* H*+L

Levi, birleşik sözcüklerin ve öbeklerin farklı davrandığını belirtir (2002: 7). Ayrıca Levi, bu çalışmasında Amerika’da yaşayan İstanbullu 3 kadın, Samsunlu 1 erkek konuşurun ses kaydını alarak test yapmıştır. Buna göre iki bileşeni de son vurguya sahip olan *meyve suyu* örneğinde vurgu, sadece ilk bileşenin son hecesinde görülmektedir (Levi 2002: 11).

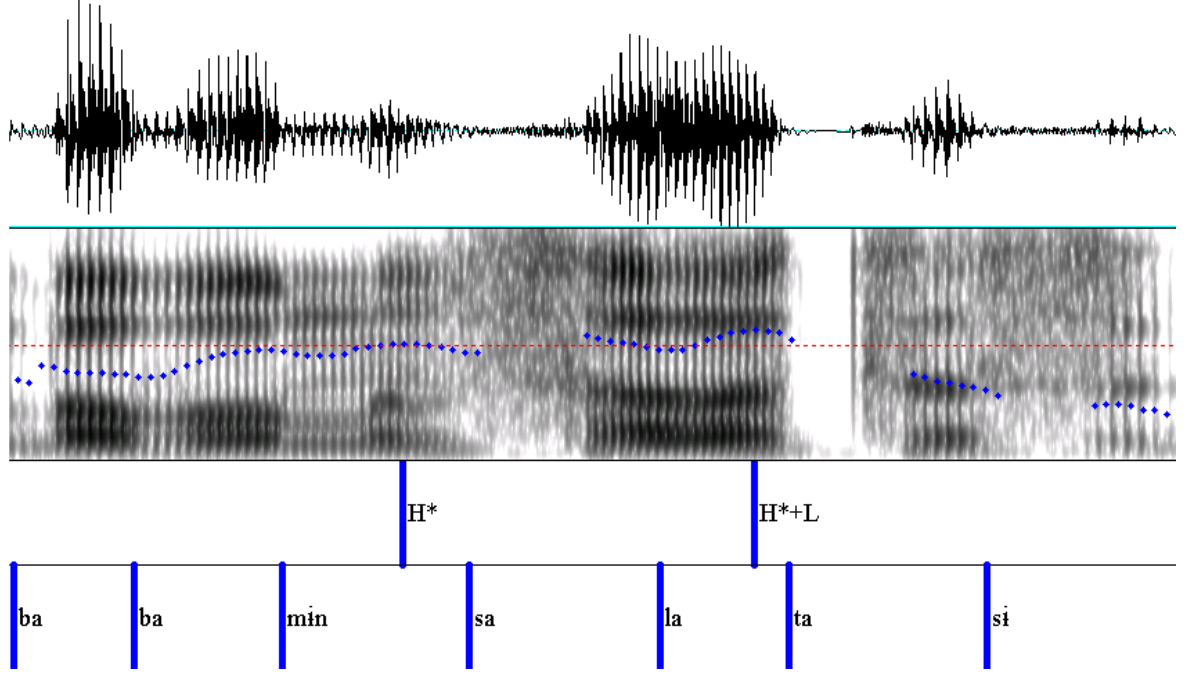
(Levi 2002:11)

Levi'nin çalışmasında yer verdiği bir diğer örnek ise *çoban salatası*dır. Levi'ye göre ilk sözcükte perde vurgusu (pitch accent) vardır, ikinci sözcükte ise yoktur (2002: 12).

(Levi 2002:13)

Birleşik sözcükler, tek bir sözlüksel birim olarak davrandığı için tek bir vurguya sahiptir, öbeklerin ise iki vurgusu vardır (Levi 2002: 10). Ses kaydı sonuçlarına göre ortaya çıkan yukarıdaki görüntüler birleşik sözcüklerdeki vurgunun tek olduğunu gösterir. *babamın lokantası* örneğinde ise ortaya çıkan sonuç farklıdır:

(Levi 2002: 16)

Örnekte de görüldüğü üzere yükselen vurgu öbeğin tümlecinin son hecesi olan –*min* üzerindedir. İkinci sözcükteki vurgu, yani yükselen-alçalan vurgu –*la* hecesindedir. Sonuç olarak Levi'nin çalışması sözlüksel (lexical) vurgunun H*L (yükselen-alçalan) olduğunu göstermektedir. Ayrıca konuşurların algısının da vurguyu değiştirdiğini iddia eder. Örneğin tüm konuşurlar *meyve suyunu* sesletirken –*ve* hecesini vurgulamıştır:

mey ve su yu

| | |

H*+L L-

Ancak durum *babamın sandalyesi* örneğinde farklıdır; çünkü bu yapıyı iki konuşur aşağıda gösterildiği şekilde seslendirmiştir:

ba ba mın san dal ye si

| |
H* L-

Diğer iki konuşur ise öbeğin tümlecinin ilk hecesi olan *-ba* 'yı, baş ögenin de ilk hecesi olan *san-*'ı vurgulu söylemiştir:

ba ba mın san dal ye si

| | | |
H* H- H*+L L-

(Levi 2002: 29-30).

Levi'nin bu çalışması, birleşik sözcüklerin vurgusunun öbeklerden farkını ortaya koyması açısından önemli taşımaktadır. Sonuç olarak Levi, bu çalışmasında belirtisiz ad tamlaması yapısında olan birleşik sözcüklerin vurgusuyla belirtili ad tamlaması örneklerindeki vurgu farkını ortaya koymuştur. Bu vurgu farkı da *ad+ad+(s)I* yapısına sahip örneklerin sözlükselleşme sürecinde olduğunu göstermektedir.

Vurgu, görüldüğü üzere birleşik sözcükleri öbeklerden ayırt etmeye yardımcı olmaktadır.

2.3 Biçimbilimsel Ölçüt

Birleşik sözcükler, biçimbilim alanı içerisinde ele alınmaktadır. Bu sebeple de birleşik sözcüklerin biçimbilimsel açıdan geçirdiği süreçler birleşik sözcükler ve öbekler arasındaki farkın ortaya konması açısından katkı sağlayacaktır. Ayrıca birleşik sözcükler, öbeklerden farklı olarak sözlükbirim olma özelliği taşımaktadır. Öbekler sözdizimsel olduğu için biçimsel süreçte eklerin birleşik sözcüklere gelme düzeniyle öbeklere gelme sırası farklıdır. Örneğin birleşik sözcüklere gelen eklerin, özellikle de çekim eklerinin, birleşik sözcüğün hangi bileşenine geldiği sorusunun cevabı farkın belirlenmesini sağlar. Birleşik sözcüklerde çekim ekleri, ikinci bileşene

getirilir. Bauer, İskandinav dillerinde belirlilik işaretleyicisinin birleşik sözcüğün niteleyici bileşeninin üzerine geldiğini belirtir (Bauer 2006: 720). Türkçede çekim ekleri ise birleşimin ikinci bileşeninin üzerine gelir. Ancak İngilizcede çokluk durumu genellikle birleşik sözcüğün ikinci bileşeninde işaretlenmez. Birleşik sözcükte çokluk durumu, iç işaretleme yoluyla yapılır: *suggestions box*, *weapons inspector* gibi (Bauer 2006: 720). Türkçede, diğer çekim ekleri gibi çokluk eki de ikinci bileşene eklenir.

Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

(a) <i>duvar saati</i>	<i>benim duvar saati</i>	* <i>benim duvarın saati</i>
(b) <i>kapı kolu</i>	<i>benim kapı kolu</i>	<i>benim kapının kolu</i>
(c) <i>sırt çantası</i>	<i>senin sırt çantan</i>	* <i>senin sırtının çantası</i>
(d) <i>ders kitabı</i>	<i>senin ders kitabın</i>	* <i>senin dersinin kitabı</i>
(e) <i>su bardağı</i>	<i>benim su bardağım</i>	* <i>benim suyumun bardağı</i>
(f) <i>okul yolu</i>	<i>benim okul yolu</i>	<i>benim okulumun yolu</i>
(g) <i>çocuk kitabı</i>	<i>senin çocuk kitabın</i>	<i>senin çocuğunun kitabı</i>

Yukarıda yer alan 7 örnekten 4'ünde tamlayan durum ekinin kullanılması yapının bozulmasına sebep olmaktadır; çünkü o örnekler birleşik sözcüktür ve görüldüğü üzere birleşik sözcüklerin bileşenlerinin arasına ek giremez. *kapı kolu*, *okul yolu*, *çocuk kitabı* yapıları birleşik sözcük değil öbeğdir. Ancak *çocuk kitabı* örneğine bakıldığında *çocuk kitabının* sözlükselleşme sürecine girdiği görülmektedir; çünkü bu örnek tür adı oluşturmaktadır. Bunun en önemli kanıtı ise bu yapının hem öbek hem birleşik sözcük olarak kullanılmasıdır. *duvar saati*, *sırt çantası*, *ders kitabı*, *su bardağı* örneklerinde de bileşenler arasına ek giremez, girdiğinde anlamsal açıdan

değişim ortaya çıkar. Bu durumu gösteren aynı örnekler diğer kategoriler bakımından incelendiğinde:

(a) <i>duvar saati</i>	* <i>duvarlar saati</i>	* <i>duvarın saati</i>	<i>duvar saatin mi</i>
(b) <i>kapı kolu</i>	* <i>kapılar kolu</i>	<i>kapının kolu</i>	* <i>kapı kolun mu</i>
(c) <i>sırt çantası</i>	* <i>sırtlar çantası</i>	* <i>sırtın çantası</i>	<i>sırt çantan mı</i>
(d) <i>ders kitabı</i>	* <i>dersler kitabı</i>	* <i>dersin kitabı</i>	<i>ders kitabın mı</i>
(e) <i>su bardağı</i>	* <i>sular bardağı</i>	* <i>suyun bardağı</i>	<i>su bardağın mı</i>
(f) <i>okul yolu</i>	* <i>okullar yolu</i>	* <i>okulun yolu</i>	* <i>okul yolun mu</i>
(g) <i>çocuk kitabı</i>	* <i>çocuklar kitabı</i>	* <i>çocuğun kitabı</i>	<i>çocuk kitabın mı</i>

Bu örneklerde çokluk eki öbekleri oluşturan unsurlar arasına da giremez; ama tamlayan durumu, sadece birleşik sözcüklerde bileşenlerin arasına giremez. Bileşenlerin arasına girmesi durumunda anlamsal değişim meydana gelir. İyelik ekleri, birleşik sözcüklere geldiğinde belirliliği ve aitliği göstermede yeterli olur; ancak öbeklerde ikinci unsur üzerine iyelik eki geldiğinde ilk ögeye de tamlayan durum ekinin gelmesi gerekmektedir. Bu durumda iyelik eki ve tamlayan eki öbeklerle birleşik sözcükleri ayırt etmede kullanılabilir.

Birleşik sözcüklerin öbeklerden bir diğer farkı da birleşik sözcüğü oluşturan bileşenlerin bağımsız olup olmamasıdır. Öbeklerde ise ögeler bağımsız birer yapıya sahiptir. Ancak bu konuda da çelişkiler bulunmaktadır. Örneğin, *çamaşır makinesinin* bileşenlerini incelediğimizde her iki bileşenin de bağımsız birer yapıya sahip olduğunu görürüz; çünkü anlamsal bir değişmeye veya anlam boşalmasına rastlamamaktayız. Hatta “*Makineye çamaşırları attın mı?*” cümlesinde kastedilenin *çamaşır makinesi* olduğunu biliriz. Bu durumda birleşik sözcüklerin ögelerinin bağımsız olmadığını söyleyemeyiz. Ancak *hanımeli*, *aslanagzı*, *kuşpalazı* gibi

örneklerde anlam boşalması olduğu için bileşenler bağımsızlığını yitirmiştir. “*Aslan güzel kokar.*” dersek anlamsal açıdan bulanıklık ortaya çıkar. Bu yüzden de iki bileşeni birbirinden ayırmamak gerekir. Marchand’ın bölünemezlik (indivisibility)³ ölçütü bu noktada devreye girer (Marchand 1960:3). Ancak başka bir ikilem söz konusudur; çünkü bu ölçüte göre araya başka unsur giremez ve birleşik sözcük bölünemez. Buna rağmen bu ölçüt belirleyici olarak kabul edilebilir; çünkü bölünemeyen ad+ad+(s)I biçiminde kurulan öbekler, zamanla sözlükselleşme sürecine girer. Başlangıçta öbek olsalar bile, bölünememelerinden ve tür adı oluşturmaya yatkın olmalarından dolayı bu yapılar sözlükselleşir. Bu durumda da biçimbilimsel ölçütün birleşik sözcüğü belirlemede sağlam bir ölçüt olduğunu söyleyebiliriz.

2.4 Sözdizimsel Ölçüt

Sözdizimsel ölçütler, birleşik sözcüklerin sözcük öbeklerinden farkını ortaya koymaya yardımcı olabilecek ölçütlerden biridir. Bauer, birleşik sözcüğün niteleyici unsurunu öncülde ayırt etmenin zor olduğunu belirtirken öbeklerde bu ayrımın yapılmasının daha kolay olduğuna dikkat çeker:

I thought this house had aluminum windows, not wooden ones.

Örnekte de görüldüğü gibi *ones* sözcüğü *window* sözcüğüne atıfta bulunur, *aluminum windows*’a değil ve *ones* sözcüğünün tek ögeye atıfta bulunması bu yapının iki unsurdan oluştuğunu gösterir (Bauer 2006: 721).

Bauer, bu ölçütün 4 zayıf yönünün olduğunu belirtir. Ona göre bu zayıflıklardan birincisi, bu ölçütün sezgisel olmasıdır; ikincisi konuşurların imkânsız yapıları bazen

³ Bu ölçüt, sözdizimsel açıdan da değerlendirilebilir.

mümkün kılmaları; üçüncüsü tamamen keşfedilmemiş yapıların olması ve dördüncüsü ise testin birleşik sözcüklerin bileşenlerinin derecesiyle ilgili olmasıdır.

Bu konuda Türkçe için şöyle bir örnek verebiliriz:

Çamaşır makinesini mi çalıştıracaksın yoksa bulaşık mı?

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Bauer'in sözünü ettiği zayıf yönlerden biri burada karşımıza çıkmaktadır. Bu cümlede “*bulaşık makinesi*” birleşik sözcüğünün bileşeninin birinin düşürüldüğünü görürüz. Bu durum konuşurların mantıklı olup olmadığını düşünmeden kullanım kolaylığına kaçıp imkânsızı mümkün kıldıklarını göstermektedir.

Marchand'ın bölünemezlik ölçütüne biçimbilimsel ölçütler kısmında da değinmiştik. Ancak araya başka öge girmesi ya da sözcük dizilişi sebebiyle bu ölçütü sözdizimsel olarak değerlendirmek daha tutarlı olacaktır. Birleşik sözcüğün ne olduğunu açıkladığımız bölümde bu ölçütten bahsetmiştik. Bölünemezlik ilkesine göre birleşik sözcüğün bileşenleri arasına hiçbir öge giremez:

(a) *kot pantolon*

(b) **kot yırtık pantolon*

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere araya sıfat girdiğinde yapı bozulmaktadır.

(c) *yırtık kot pantolon*

Bu örnekte doğru sıralamayı görmekteyiz; ancak daha önce de belirttiğimiz gibi ad+ad veya ad+ad+(s)I gibi yapılarda araya öge giremez. Sıralamanın değişmesi gerekmektedir. Buna göre;

(d) *demir kapı*

(e) **demir yeşil kapı*

(f) *yeşil demir kapı*

(g) *pencere camı*

(h) **pencere kırık camı*

(i) *kırık pencere camı*

Yukarıda yer alan örnekleri incelediğimizde (e) ve (h) örneklerinde sıralamanın doğru olmadığı görülmektedir. Araya sıfat girmesi durumunda ise bu yapılar için tamamen yanlış denemez. Ancak anlamsal açıdan yapının bozuk olduğu da açıktır. Bu durum, bu ölçütün güvenilirliğini sarssa bile (i)'nin de tamamen doğru olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu örneği de cümle içinde değerlendirirsek daha doğru bir sonuca ulaşmak mümkün olacaktır. Buna göre;

(j) *?Kırık pencere camı yerine yenisini taktım.*

(k) *Pencerenin kırık camının yerine yenisini taktım.*

İki cümle de gramatikal açıdan doğrudur. Ancak (j)'de anlam bulanıklığı vardır. Kırık olan pencere mi yoksa cam mı belli değildir.

Ad+nın ad+(s)I yapısındaki öbeklerde araya öge girebilir:

(l) *okulun tahta kapısı*

(m) *tahta okulun kapısı*

Örneklerde de görüldüğü üzere ad+nın ad+(s)I yapısındaki öbeklerde öge (sıfat) başa geldiğinde kendisinden önce gelen sözcüğü nitelerken araya girdiğinde de yine kendisinden önce gelen bileşeni niteler. İki yapı arasında fark olduğu açıktır. Hatta Susannah Levi de birleşik sözcüklerin arasına niteleyici giremeyeceğini, çünkü anlamsal açıdan niteleyicinin tüm grubu nitelediğini belirtir. Belirtili ad tamlamasının her iki unsurundan önce de niteleyici gelebileceğine değinir. Levi, belirtisiz ad tamlaması örneklerini de birleşik sözcük (compound) olarak değerlendirmektedir (Levi 2002: 11).

Ancak Levi'nin savı tartışmalıdır; çünkü öbeklerle birleşik sözcükler benzer özellikler taşımaktadır. Bazı ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerde de araya niteleyici giremez. Ancak öbeklerle birleşikler arasındaki en önemli fark, daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir şeyin ya da kişinin, birine ya da bir şeye ait olduğunu belirtmek için kullanılan zamirlerin, öbeklerde sadece ilk unsuru nitelemesidir:

(n) *kol saati* *benim kol saati* **benim kolumun saati*
(o) *pencere camı* *benim pencere camı* *benim pencerenin camı*

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere (n)'de ben zamiri bütünü, (o)'da ise ilk ögeyi niteler. Bu durumda ilk örnek birleşik sözcükken ikincisi öbektir. Ancak bu ölçüt sıfat tamlamalarını sıfat tamlaması şeklindeki birleşiklerden ayırmakta yetersiz kalmaktadır:

(ö) *karaağaç* *benim karaağacım*
(p) *tahta kapı* *benim tahta kapım*

Birinci örnek birleşik sözcüktür, ikincisi ise öbektir. Bu tespitin yapılmasında anlamsal ölçüt etkilidir. Bu yapıların birbirinden ayrılmasında başka ölçütler kullanılmalıdır. Birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmada sözdizimsel ölçüt, sağlam ölçütlerden biridir.

2.5 Anlambilimsel Ölçüt

Anlambilimsel ölçütler, bir yapının birleşik sözcük olup olmadığının belirlenmesinde önemli bir rol oynar; çünkü birleşik sözcükler sözlükselleşmiş (leksikalleşmiş)tir. Birleşigi öbekten ayırt etmek için anlama bakmak gerekmektedir. Bauer, bunun için *wheel-chair* ve *push-chair* örneklerini vermiştir. Bauer'e göre sözlükselleşme ve deyimleşme önemlidir (Bauer 2006: 721). Birleşik sözcüklerin oluşumunda, iki ya da daha fazla bileşenin bir araya geldiği ve tek bir anlam ifade

ettiği araştırmacılar tarafından söylenmektedir. Birleşik sözcükler, tek bir kavrama, varlığa ad olduğu için tek anlam ifade eder. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi birleşik sözcüklerin bileşenleri her zaman anlam boşalmasına uğramaz. Her iki bileşeni de anlamını koruyan birleşik sözcükler vardır.

Ganiyev ise, birleşik sözcüklerin tek ve bütün bir anlama sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca birleşik sözcüğün bileşenlerinin anlamını yitirdiğini belirtir ve toplamda yeni anlam kazandığından bahseder. Bu yüzden Ganiyev birleşik sözcüklerde anlam birleşmesi ya da anlam netleşmesi olmadığını ileri sürer (Ganiyev 2010: 33). Bu açıklamaya göre bileşenleri anlamını koruyan yapıları birleşik sözcük olarak kabul etmemek gerekir. Bu durumda *çamaşır makinesi* için birleşik sözcük değildir dememiz doğru gelebilir. Ancak *çamaşır makinesinin* sözlükselleşip genel bir ad olduğunu kabul edersek durum daha da karmaşık hâle gelecektir; çünkü birleşik sözcükler sözlükseldir. *çamaşır makinesi* de sözlükselleştğine göre “Çamaşır makinesi birleşik sözcüktür.” önermesi mantıklıdır. Ganiyev’in açıklamalarından yola çıkarak birleşik sözcüklerin tek ve bütün bir anlam taşıdığını kabul ediyoruz. Ancak Ganiyev’in aksine *çamaşır makinesi* gibi bileşenlerinin anlamından tamamen soyutlanmadığı örneklerden yola çıkarak birleşik sözcüklerin bileşenlerinin anlam birleşmesini de sağladığını söylemek mümkündür. Bauer de bir birleşğin anlamının onun parçasının anlamını içermediğini öne sürer (1978: 40). Görüldüğü üzere genel itibariyle birleşik sözcüklerin bileşenlerinin anlamından sıyrılması gerektiği iddia edilmektedir. Ancak yukarıda verdiğimiz *çamaşır makinesi* örneğinde iki sözcüğün de anlamlarını koruduğunu ve hatta Ganiyev’in söylediğinin aksine anlam birleşmesinin söz konusu olduğunu öne sürebiliriz. Eğer Bauer ve Ganiyev’in haklı olduğunu düşünürsek *duvar saati*, *çay bardağı*, *bulaşık makinesi*,

kol saati gibi sözlüklerde yer alan örnekleri öbek olarak değerlendirmemiz gerekir. Ancak bize göre bu örnekler birleşik sözcük olarak kabul edilmelidir; çünkü bu yapılar, biçimbilimsel ölçütün kuralı olan bileşenlerin arasına ek girmemesi kuralına uymaktadır. Sözdizimsel ölçüte göre bu örneklerde zamir bütün yapıyı nitelemektedir ve bunlar artık sözlükbirim olmuştur.

Friedrich Ungerer ise sözcük yapımını bilişsel dilbilim açısından incelemiştir. Sözcük yapımında anlam genişlemesini ele alan ve birleşik sözcükleri basit sözcüklerle karşılaştıran Ungerer, Langacker'dan yola çıkarak *elma ağacı* ile metaforik *ail e ağacını* karşılaştırıp *elma ağacının ağaca* daha yakın olduğunu belirtmiştir (Ungerer 2007: 652). Hatta Langacker'in çocuklar üzerinde yaptığı teste göre çocuklardan en çok bildikleri ağaç türünden en az bildiklerine doğru bir sıralama yapmaları istendiğinde *kavram ağacı* ve *karar ağacı* örneklerinin sonda yer aldığı görülmektedir:

(Child's) prototype

[tree] 'oak/maple/elm'

Varsayılan genişlemeler

[tree]->Apple tree

[tree]--->Pine tree

[tree]----->Christmas tree

Görüldüğü üzere çocuklar için metaforik anlama sahip olan birleşikler alt sıralarda yer almaktadır. Bu konuda yetişkinlerin vereceği cevaplar da aynı olacaktır; çünkü çoğu zaman metafor herkes tarafından anlaşılamamaktadır. Bu nedenle de özellikle tür adlarıyla ilgili kavram ağacı yapılacak olsa anlamını koruyanlar daha üst sıralarda yer alacaktır.

2.6 Sözlükselleşme

Sözlükselleşme, yeni bir sözcüğün belirli bir içerikle genelleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Uzun 2006: 89). Sözlükselleşmenin, art zamanlı bir süreç olduğu da bilinmektedir. Sözlükselleşmenin en önemli özelliği bir unsurun zamanla değişim geçirebileceği bir süreci içine almasıdır. Soner Akşehirli'ye göre sözlükselleşme sözvarlığındaki değişimin son aşamasıdır (2012: 21). Sözlükselleşme aşamaları anlık oluşumla başlar, kurumsallaşma ile devam eder.

Anlık oluşum → Kurumsallaşma → Sözlükselleşme

Sözlüklerdeki sözlükbirimler dilin artzamanlı yönünü göstermektedir (Akşehirli 2012: 22). Akşehirli'nin değindiği bir nokta da sözlüklerin hazırlanırken derlemden yeterince yararlanılmadığı ve bu sebeple de anlık oluşum sürecinde olan sözcüklerin sözlükte yer almadığıdır (2012: 22). Hatta sözlükte yer alan örneklerle yer almayan örnekler karşılaştırıldığında bu sözcükler arasında hiçbir fark olmadığını ve sözlükte yer almayan sözcüklerin sözlüğe alınmama sebebinin dilbilim dışı tercihlerden kaynaklandığını belirtmektedir (2012: 22). Akşehirli'nin açıklamalarına göre sözlükselleşme sürecinin bir aşaması da kurumsallaşma (institutionalisation)dır. Kurumsallaşma ise bir sözcüğün dilbilimsel bir değişimden çok toplumsal açıdan bilinirliğinin artıp yaygınlaşmasıdır. Ancak Akşehirli'nin de vurguladığı gibi toplumsal yaygınlaşmanın belirsiz olması kafa karıştırıcıdır. Bu durumda bir yapının sözlükbirim olması için toplum tarafından kullanılması yetmez, anlamsal açıdan da yaygınlık kazanması gerekir. Böylelikle bu yapının anlam belirsizliği ortadan kalkacak ve belirlenen anlam, kullanım sıklığı kazanacaktır. Anlam belirsizliğinden

kasıt, sözcüğün konuşur tarafından bilinen ve kabul edilen anlamının dışında kalan anlamlarının da kullanılması durumudur. Diğer bir deyişle sözlükselleşen yapının öbek olarak kullanıldığı zamanki anlamıyla birleşik sözcük olarak kullanıldığı zamanki anlamının karışmasıdır. Özellikle de anlam kaybına uğrayan örneklerde bu durum daha çok dikkat çeker. Anlam kaybına uğramayan örneklerde ise konuşurların zihninde uyandırdığı ortak anlamın yaygınlaşması sonucu bu süreç tamamlanmış olur. Bunun için ise bir sözcüğün yaygın olup olmadığının tespit edilmesi gerekir. Bu noktada sözcüğün tarihselliği, yaygınlık oranını belirlemede önemli bir ölçüttür. Böylece bir yapı sözlükselleşmiş olacaktır (Akşehirli 2012: 22). Bauer ise, konuşurların zihninde söz konusu yapının yeni değil de hep var olduğunu düşünmesi durumunda sözlükselleştiğini, aksi takdirde anlık oluşum olarak kaldığını belirtmiştir (Bauer 1983: 46). Bauer ve Akşehirli'nin ifadesine göre bir yapı ancak konuşur o yapının var olduğunu, eski bir yapı olduğunu düşündüğünde kurumsallaşır. Ayrıca Metcalf bir sözcüğün kalıcı olup olmamasının nedenlerini 5 faktörle ortaya koymuştur. Faktörün adı ise FUDGE'dur ve bu ad, bu 5 faktörün ilk harflerinin kısaltmasından oluşur. Buna göre, FUDGE faktörü şöyledir:

- kullanım sıklığı (frequency of use)
- dikkat çekmeme, yapının bilinen bir sözcük gibi kabul edilmesi (unobtrusiveness)
- kullanıcıların ve durumların çeşitliliği, belirli bir topluluk değil, çeşitli topluluklar tarafından yapının kullanılması (diversity of users and situations)
- anlam ve biçimlerin üretilmesi (generation of meanings and forms)
- kavramın dayanıklılığı (endurance of the concept)

(Metcalf 2002: 152- 164).

Bu durumda sözlükselleşmenin en önemli göstergelerinden biri toplumun o yapıyı sık kullanıp kullanmamasıdır. Bu nedenle toplumun kullandığı sözcükleri değerlendirmekte fayda vardır. Bunun içinse derleme bakmak ya da anket benzeri bir çalışma yapmak gerekmektedir.

2.7 Ölçütlerin Değerlendirilmesi

Birleşik sözcükler, temel olarak iki ya da daha fazla kök veya gövdenin bir araya gelerek yeni sözcük türetmesi sonucu oluşan dil birimidir. Ancak birleşik sözcüklerle benzer yapıya sahip olan sözdizimsel öbeklerin arasında ne gibi farklar olduğunu ortaya koymak için daha önce belirlenmiş ölçütlere ve bu ölçütlerin geçerliliğine değindik. Fakat asıl sorun, ad+ad+(s)I yapısındaki örneklerin hepsinin birleşik sözcük olup olmamasıyla ilgilidir. Susannah Levi, bu yapıları birleşik sözcük olarak değerlendirmiştir. Ancak bu yapıların hepsini birleşik sözcük olarak değerlendirmek doğru değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kimya bilimindeki terimleri örnekseyecek olursak birleşikler 3'e ayrılmalıdır. Buna göre tam birleşikler, yarı birleşikler, ara/zayıf birleşikler terimlerini kullanarak ad+ad ve ad+ad+(s)I yapısındaki örneklerin bazılarını yarı bazılarını da zayıf/ara birleşik olarak değerlendirmek gerekir; çünkü ad+ad+(s)I yapısındaki öbekler birleşik sözcük olmaya yatkındır. Hepsi her zaman sözlükselleşmese de büyük bir bölümü zamanla birleşik sözcük olarak kabul edilebilecektir.

Biçimbilimsel ölçüte göre birleşik sözcüğün bileşenleri arasına yani ilk bileşene ek gelmez, gelmesi durumunda anlamsal açıdan değişim ortaya çıkar. Ancak *öğretmenler odası* ve *kimsesizler yurdu* gibi örneklerde istisnai bir durum söz konusudur. Bu örneklerde, ek ilk bileşene gelmiştir. Bunun sebebi ilk bileşenin

topluluk anlamı ifade etmesidir. Yani *öğretmenler odası* derken *öğretmenlere ait oda* kastedilir. Belki de bu ve bunun gibi örneklerde eksiltme da söz konusudur. Örneğin bu yapı, *öğretmenlerin odası* ya da *öğretmenlerin dinlenme odası* şeklindeyken eksiltilerek *öğretmenler odası* biçimine dönüştürülmüş olabilir; çünkü Türkçede ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerde bile ilk öge çokluk eki almaz. Buradaki *+lar* eki çokluk ifade etmese bile bu durum istisnaidir. Eksiltme olabileceği ihtimali mantıklı görünmektedir. Öbeklerde ise araya ek girebilir: *masaların ayağı, kitapların kapağı, ağaçların dalları...vb.* Ayrıca birleşik sözcükler iyelik ve durum kategorisinde çekimlendiğinde de öbeklerden farklı bir görünüm sergilemektedir.

Örneğin *kapı kolu, kapının kolu, *kapı kolun, kapımın kolu, kapıların kolları, kapı kolunda* şeklinde çekimlenir. *duvar saati* ise *duvar saatin, *duvarının saati, *duvarların saatleri, duvar saatinde* şeklinde çekime girer ama görüldüğü üzere birleşik sözcüğün bazı kategorilerdeki çekimleri gramatikal açıdan doğru değildir.

Bıçimsel açıdan birleşik sözcüklerin bileşenlerinin bağımsız olmadığı ve artık tek başına kullanılamayacağı iddia edilse de *çamaşır makinesi* örneğinde bileşenlerin tek başına kullanılabildiği görülür. “Bulaşık makinesini çalıştır, çamaşırı değil.” cümlesinde *çamaşır* sözcüğünden kasıt *çamaşır makinesidir* ve bağlamın da katkısıyla baş öge düşürülmüştür. Örnekten anlaşıldığı üzere de bileşenler kendi anlamını korur. Bileşenleri anlamını korumayan birleşiklerde ise böyle bir eksiltme söz konusu olamaz. Birleşik sözcüklerin bileşenleri ayrı ayrı kendi anlamlarını korusa da birleştiklerinde bileşenlerin anlamları da birleşir ve yeni bir sözcük oluşturur.

Sesbilimsel ölçütte de özellikle vurgunun ayırt edici olduğu Susannah Levi'nin çalışmasında görülmektedir. Öbeklerde iki yüksek ve bir hafif vurgu varken birleşiklerde tek yüksek vurgu vardır.

Sözdizimsel ölçüte göre birleşik sözcüklerin ögeleri arasına niteleyici giremez:

(a) **duvar kırmızı saati ya da *çamaşır yeni makinesi*

(b) **kapı demir kolu*

(a)'daki örnekler birleşik sözcüktür ve araya niteleyici alamadığını görüyoruz. Ancak (b)'yi öbek olarak kabul etmemiz durumunda ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin de araya niteleyici almadığını söylemek mümkün olacaktır. Ancak bu yapıları öbek değil de ara birleşik olarak kabul ettiğimizde bu karışıklık bazı örnekler için ortadan kalkacaktır.

Son olarak anlambilimsel ölçüte göre birleşik sözcüklerin iki unsuru da anlamını yitirir, böylelikle yeni ve bağımsız bir anlam ortaya çıkar. Ancak birleşik sözcük olarak kabul ettiğimiz örnekler arasında bileşenleri anlamını koruyanlar da var. Buna bağlı olarak anlam birleşmesinden söz edilebilir. Bu durum baş ögenin geçirimli ya da geçirimsiz olmasıyla ilgilidir; çünkü geçirimli olan baş ögeler alt tür özelliği taşırlar. Örneğin *meyve suyu* örneği geçirimlidir ve bu sözcüğün alt türleri vardır: *portakal suyu, elma suyu, nar suyu...*vb. Geçirimsiz olanlar ise genelde metaforik ve metonimik yapılanmaya sahiptir: *devetüyü* bir renk adıdır ve geçirimli değildir. Bu tür örneklerde bileşenlerden hiçbiri birleşimin anlamı hakkında bilgi vermez. Ancak bileşenlerin anlamının toplamı düşünüldüğünde birleşimin anlamı anlaşılabilir. Sonuçta bileşenler anlamını korusa da tek başına kullanıldıklarında birleşik sözcüğün anlamının toplamından farklı bir anlama sahiptir. Bu durumu matematiksel olarak değerlendirirsek ortaya şöyle bir denklem çıkar:

$$[x]+[y]=[x+y]$$

kapı : bir yere girmeyi sağlayan aralık

kol : makinelerde tutmaya yarayan araç

kapı kolu : kapıyı tutup açmaya yarayan araç

$$[kapı]+[kol]+[ı]= [kapı kolu]$$

Ancak *kapı kolu* örneği tam olarak birleşik sözcük kabul edilemez. Henüz sözlükselleşme süreci tamamlanmamıştır. Bunu da *benim kapının kolu* ifadesinin doğru olmasından anlıyoruz. Çünkü süreç tamamlanmış olsaydı bu ifade *benim kapı kolu* şeklinde olurdu. Ancak *benim kapı kolu* ifadesi eksiktir.

Benim [kapının kolu]

***Ahmet'in [kapı kolu]**

Doğrusu;

Ahmet'in [kapısının kolu]

çay : bir bitkinin demlenmesi sonucu elde edilen içecek

bardak : herhangi bir sıvıyı içmeyi sağlayan kap

çay bardağı : çay içmek için kullanılan bardak

$$[çay]+[bardak]+[ı]= [çay bardağı]$$

Ayrıca bu birleşikler eklenti unsurlarla birlikte görülebileceği gibi birleşigi oluşturan bileşenlerden biri de eksiltilebilir. Aşağıda yer alan ilk örnekte bardağın kime ait olduğu belirtilmiştir. İkincisinde ise bardağın türü belirtilmemiştir, eksiltmeye gidilmiştir; çünkü ikinci örnekte bardağın türünü bağlamdan çıkarabiliriz. Üçüncü örnekte bardağın türünün ne olduğunu Ahmet'in ne içtiğinden anlıyoruz.

Ahmet'in [çay bardağı]

Ahmet'in [(çay) bardağı]

Ahmet'in çayı bitmiş, bardağını al.

yemek : yiyecek

masa : mobilya

yemek masası : üzerinde yemek yenen masa.

[yemek]+[masa]+[sı]= [yemek masası]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere bileşenler kendi anlamını korumaktadır. Ancak bu bileşenler birleşik sözcük oluşturduklarında ya birleşik sözcük bileşenlerin anlamlarının toplamına sahip olur ya da yeni anlam kazanır. Bileşenlerinin anlamının toplamına sahip olan birleşiklerde, bileşenler anlamını yitirmez. İki anlam birleşir ve iki anlamın birleşimiyle yeni anlam ortaya çıkar. *yemek masası* örneğinde, *yemek* sözcüğü ile *masa* sözcüğü birleşir ve yemek yenilen masa ortaya çıkar. *masa* ve *yemek* sözcükleri tek başlarına birleşik sözcüğün verdiği anlamı ifade etmez. Ancak masanın tek başına *yemek masası* anlamına geldiği örneklerde bağlam devreye girer. “*Hep beraber masaya geçelim.*” cümlesi iş ortamında söylenmişse akla ilk gelen *yemek masası* değil, *çalışma masasıdır*. Ancak aynı cümle evde kullanılırsa kastedilen masa, *yemek masasıdır*. *aslanağzı* örneğinde ise *aslan* ve *ağız* sözcükleri anlam boşalmasıyla yeni bir sözcük ortaya çıkarmıştır.

aslan: yırtıcı bir hayvan

ağız: organ adı

aslanağzı: bir çiçek

[aslan]+[ağız]+[ı] = [aslanağzı]

	hanımeli (tam birleşik)	masanın ayağı (öbek)	kapı kolu (öbek) ⁴	çay bardağı (yarı birleşik)	çamaşır makinesi (yarı birleşik)	güzel koku (öbek)	çocuğun oyuncacı (öbek)	çocuk oyuncacı (tam birleşik)
Sesbilimsel Ölçüt	+	-	-	+	+	-	-	+
Anlambilimsel Ölçüt	+	+	+	+	+	+	+	+
Sözdizimsel Ölçüt	+	-	-	+	+	-	-	+
Biçimbilimsel Ölçüt	+	-	+	+	+	+	-	+
Yazım Ölçütü	+	-	-	-	-	-	-	-
Sözlükselleşme Ölçütü	+	-	-	+	+	-	-	+

Tablo 2: Örneklerden yola çıkarak ölçütlerin değerlendirilmesi

Tablo 2'de görüldüğü üzere ölçütler içinde en tutarsız olanı yazım ölçütüdür; çünkü Türkçede bütün birleşikler bitişik yazılmaz. Bunun en önemli nedeni de bazı birleşik sözcüklerin bileşenlerinin kendi anlamını korumasıdır. Sesbilimsel ölçütte vurgu ve ses olayları dikkate alınmaktadır. Birleşiklerin çoğunda tek vurgu vardır. Aslında bu vurgu öbek vurgusudur. Öbeklerden farkı bu vurgunun teke inmesidir. Daha açık bir ifadeyle öbeklerde her iki sözcük de vurgusunu korur; ama baskın olan vurgu diğer vurgunun önüne geçer. Birleşiklerde ise baskın olan vurgu diğer vurgunun belirsizliğini artırır. Öbekte iki yüksek, bir düşük vurgu varken birleşikte bir yüksek, bir düşük vurgu vardır. Anlambilimsel ölçütte ise Türkçe için söylenenin

⁴ Sözlükselleşme sürecinde olduğunu düşünüyorum.

aksine bileşenlerin anlam boşalmasına uğramadığı örnekler de vardır. Bileşenleri anlam boşalmasına uğrayan örneklerin birleşik sözcük olduğuna dair şüphe yoktur. Ancak *duvar saati*, *çamaşır makinesi* vb. gibi anlam boşalmasına uğramayan örnekler, bazı araştırmacılarca birleşik sözcük olarak kabul edilmese de birleşik sözcüktür; çünkü bazı araştırmacılar anlam boşalmasına uğramayı birleşik sözcük olmanın temel koşulu olarak görmektedir. Ancak bu ölçüt tek başına yeterli değildir. Anlamını koruyan sözcüklerle kurulmuş birleşik sözcükler de vardır. Temel ölçüt birleşiklerin tek ve bütün bir anlama sahip olmasıdır. Bu durum öbekler için de geçerli olabilmektedir. *masanın ayağı* öbeğinde kastedilen kavram tektir. Bu durumda anlambilimsel ölçüt bir yapının birleşik sözcük olduğunu tespit etmede tek başına yetersiz olabilmektedir. Bu nedenle en azından yazım ölçütü dışında kalan 5 ölçütten en az 3 ölçüte uyan yapı birleşik sözcük olarak değerlendirilebilir. Örneğin, anlambilimsel, sözdizimsel, sözlükselleşme ölçütlerine uyan örnekler birleşik sözcüktür. Tablodaki örneklerden *çamaşır makinesi* tek vurguya sahiptir. Ayrıca sözdizimsel ve biçimbilimsel ölçüte göre araya sıfat ya da ek giremez. Bu yapının toplum tarafından bilinirliğinin artmış olması, yaygın olarak kullanılması sözlükselleşme sürecinin tamamlandığını gösterir. Anlambilimsel açıdan da bileşenlerin anlamlarının toplamını görmekteyiz. Bu durumda *çamaşır makinesi* beş ölçüte uymaktadır. Bitişik yazılmadığı için yazım ölçütüne ise uymamaktadır. Yazım ölçütü zayıf bir ölçüttür. Bu sebeple birleşğin yazım ölçütüne uymaması sorun oluşturmamaktadır. Bu yapı, diğer 5 ölçüte uyduğu için birleşik sözcüktür. Tartışmalı olan örnekleri **Tablo 2**'ye göre değerlendirmek gerekmektedir.

Yazım ölçütü dışında kalan ölçütler genel olarak birleşik sözcüklerin tespitinde ayırt edici özelliğe sahiptir. Bu ölçütler yanında zayıf birleşik olarak adlandırdığımız

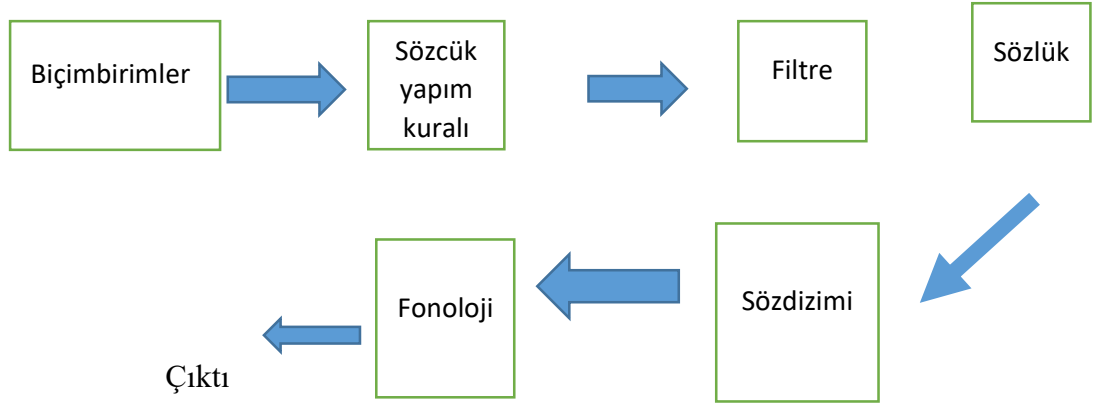
yapıların sözlükselleşme süreci önem kazanır; çünkü bazı birleşikler doğrudan ortaya çıkarken bazıları ise öbek yapıdan sözlükbirime dönüşür. Öbeğin yanında sözlükbirime dönüşen aynı yapının varlığını sürdürmesi bunun kanıtıdır. *kapı kolu* bu durum için örnek gösterilebilir; çünkü bu yapıyı hem birleşik sözcük hem öbek olarak değerlendirmek mümkündür. Belki de bu örneğin kafa karıştırıcı olmasının en önemli sebebi sözlükselleşme sürecinin devam ediyor olmasıdır.

Birleşik sözcükler ve ad+ad+(s)I yapısını ayırt etmek için ölçüt ortaya koymak yerine bu yapıların sözlükselleşme sürecine girip girmediğini derlemlerden test etmek gerekmektedir (Akşehirli 2012: 27). Hans Giegerich de ölçütlerin birleşiklerle öbekleri birbirinden ayırmada yetersiz kaldığını belirtir ve en iyi çözüm yolunun sözlükselleşmeden geçtiğini vurgular (2011: 220). Bu yüzden de birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak için sözlükselleşme aşamasını takip etmek gerekir.

Birleşik sözcüklerle ilgili yapılmış bazı çalışmalarda +(s)I eki için birleşik işaretleyicisi (compound marker) terimi kullanılmaktadır (Göksel-Kerslake 2004: 96, Akşehirli 2012: 25). Bu durumda ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin çoğu birleşik sözcük olarak değerlendirilebilir. Hepsi için bu durum geçerli olmayabilir. Bu durumda da ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin sözlükselleşme sürecinde olup olmadığı düşünülmelidir.

Halle, morfem listesiyle hangi yapıların potansiyel sözcük olduğunu tanımlamış, sözcük yapım modeli sayesinde potansiyel sözcükleri belirlemenin daha kolay olduğunu belirtmiştir. Halle'ın çizdiği sözcük yapım modeli ile ilgili tablo şöyledir:

(Halle 1973: 8)

Tablo 3: Sözcük Yapım Modeli

Tablo 3'e göre bir yapının sözcük olup olmadığına karar vermek için onun filtreden geçmesi gerekir. Filtrelerden biri kavramsal boşluk olabilir. Örneğin İngilizcede “*doorhandle*” sözcüğü ile karşılanan *kapı kolu*, araştırmacılarca Türkçede birleşik sözcük olarak kabul edilmemiştir. Bu nedenle *Türkçe Sözlük*'te yer almaz; ama kavramsal açıdan baktığımızda *kapı kolu* bir nesneye ad olmuş, bir kavramı karşılamıştır. Bu nedenle *kapı kolu* sözcüğü birleşik sözcük olma sürecine girmiştir. Zaman içerisinde bu yapının da tam bir birleşik olarak karşımıza çıkma ihtimali yüksektir; çünkü *kapı kolu* anlamsal açıdan bir boşluğu doldurmuştur.

kaşık sözcüğü üst kavramdır ve farklı alt türleri vardır; ama *kaşık* dendiğinde herkesin aklına aynı *kaşık* gelmeyecektir. Kimisi *yemek kaşığı*, kimisi *tatlı kaşığı*, kimisi de *çay kaşığı*nı düşünecektir. Aslında bu durum bile bu yapıların birer sözcük olduğunun göstergesidir ve *kaşık* türleri herkesçe bilinen yapılardır. Sözlüksel boşluklar bu şekilde doldurulabilir. Zaten yeni sözcükler türetilmesinin temel nedeni boşlukları doldurmaktır. Bu sebeple de boşlukları doldurmada bir kavrama ad olmak

ve kavramı karşılarken çağrışım yapmak önemlidir. İlk olarak *yemek kaşığı* yapılmışsa, *yemek kaşığı*ndan çağrışım yardımıyla diğer *kaşık türleri* yapılıp bunlar benzer şekilde kullanım amacına göre adlandırılmıştır.

Birleşik sözcükler bir nesneye, varlığa ad olur. Adlandırma konusuna bu açıdan bakıldığında birleşik sözcüklerin farkını ortaya koymada önemli bir ölçüt olduğu görülecektir. Bir varlığa ad verirken, ilk örnekler dışında, adın o varlığı açıklayıcı nitelikte olması tercih edilir; çünkü adlandırmada adla varlık arasındaki ilişki sezdirilmelidir. Sözcük türetmede nedensellik esastır. Bu nedenle birleşik sözcükler oluşturulurken benzerlik ilişkisinden yararlanılması o sözcüğün daha anlaşılır olmasını sağlar. *aslanağzı* bir çiçek adıdır ve benzerlik ilişkisi oldukça belirgindir. *çamaşır makinesi, duvar saati, kol saati, çalar saat, ayakkabı boyası, kitap kapağı, kalem kutusu, çalışma masası* gibi örneklerde benzerlik ilişkisi olmasa da kullanım alanı ve alt kavram (bilişsel dilbilime göre) ilişkisi vardır. Bu durum bu sözcüklerin birleşik sözcük olduğunu kanıtlamaktadır. Öbekler bir varlık hakkında çeşitli konularda bilgi veren geçici birliklerdir. *kırmızı sandalye* dediğimizde, burada asıl olan *sandalye*dir. Tanımını yaptığımızda oturmak için yapılmış nesne gelir aklımıza, *sandalyenin* rengi de değişebilir. Bu açıdan düşündüğümüzde *çay kaşığı, tatlı kaşığı, su bardağı, yemek tabağı, çamaşır makinesi* gibi örneklerde asıl olanın *kaşık, bardak, tabak, makine* olduğunu düşünebiliriz. Ancak alt kavram ilişkisi bakımından *çay tabağı* ile *yemek tabağı* arasında fark vardır. *su bardağı* ve *çay bardağı* da birbirinden farklıdır. Belki de farklılığın azlığı ya da çokluğu öbeğin daha kolay birleşik sözcük hâline gelmesini sağlayacaktır. *kırmızı sandalyenin mavi sandalyeden* farkı sadece rengidir ve renk değiştirilse bile tanım değişmez. Ancak *çay bardağı* ile

su bardağının tanımı farklıdır. Kullanım amacının farklı olması da önemli bir etken olarak kabul edilmelidir.

ad+ad+(s)I yapıları aynı yapıdaki tam birleşiklerden ayrılmaz. Bunun en önemli sebebi bu yapıların birleşik sözcük olma sürecinde olmasıdır; çünkü diğer öbeklerde belirli bir nesne vardır. *masanın ayağı* örneğinde +nın tamlayan ekinin belirleyiciliği göz ardı edilemez. *saç tokası* örneğinde, söz konusu olan herhangi bir tokadır. Tokanın belirli olması içinse *benim tokam* ifadesi kullanılır. *pencerenin camı* örneğinde ise belirliliği daha da arttırmak için *pencerimin camı* diyebiliriz. Aslında yapmamız gereken ad+ad+(s)I yapısındakilerle ad+nIn ad+(s)I yapısındaki örnekleri karşılaştırmaktır; çünkü *pencere camı* ile *pencerenin camı* arasında fark vardır. *pencere camıyla* kastedilen herhangi bir camdır; ama *pencerenin camı* örneğinde kastedilen nesne herhangi bir cam olmaktan çıkmıştır. Üstelik adlandırma konusunda yapılan tartışmalar da şunu göstermektedir ki bir şeyi adlandırmak da bir icattır. Bu icadı var olan sözcüklerden kurulu bir öbekte de sağlayabiliriz. Bu durumda öbek, sözlükselleşme sürecine girer. ad+nIn+ad+(s)I yapısındaki öbekler bir şeye ad olmaktan ziyade belirliliği, bir şeye aitliği göstermektedir.

ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerin hepsini Susannah Levi'nin de kabul ettiği üzere birleşik sözcük olarak kabul edemesek de pek çoğunun sözlükselleşme sürecinde olduğunu da göz ardı edemeyiz. Birleşik sözcükleri daha önce de bahsedildiği gibi kimyadaki tasnifi dikkate alarak 3'e ayırmalıyız: tam birleşikler, yarı birleşikler, zayıf birleşikler. Zayıf birleşiklerden kastımız ad+ad+(s)I yapısında olup sözlükselleşme sürecine giren öbeklerdir.

2.7.1 Birleşik Sözcüklerin Öbeklerden Farkı

Birleşik sözcükleri belirleme ölçütlerinden yararlanarak birleşik sözcükler ve öbekler arasındaki farklar ortaya konmuştur:

- Birleşik sözcükler bir kavrama karşılık olur, öbeklerse var olan anlamı genişletir. Öbekler sözlükselleştiği zaman birleşik sözcük olur ve bir kavrama karşılık gelir.

buzdolabı “yiyeceklerin, içeceklerin bozulmaması için kullanılan, soğutma özelliği olan dolap şeklindeki makine”

pencerenin camı “pencereye ait olan cam”

- Birleşikler bağımsız olarak tek bir kavrama gönderimde bulunur, öbekler ise bağımsız olmadıkları için böyle bir gönderimde bulunamazlar.
- Birleşik sözcükler çoğunlukla tek bir sözcük gibi sesletilir, öbekler ise duraklı olarak sesletilir.
- Birleşik sözcüklerde tek vurgu vardır, öbeklerde biri hafif olmak üzere çift vurgu vardır.
- Birleşik sözcükler parçalanamaz, parçalanırsa birleşik sözcük olarak ifade ettiği anlamı karşılamaz, öbekler ise parçalanabilir.
- Birleşik sözcükler kalıcıdır, öbekler geçicidir.
- Birleşik sözcükler sözlükseldir, öbekler ise sözdizimsel bir unsurdur. Birleşikler, sözlük maddesi olur.
- Birleşiklerde, anlamsal ve sessel değişimler sonucunda bitişik yazılma görülür, öbekler ise hep ayrı yazılır.
- Birleşikler alt tür oluşturur, öbeklerde ise alt tür özelliği yoktur.

- Birleşikler, düşüncenin tümünü ifade edebilir, öbekler ise sadece bir parçasını ifade eder.
- Birleşik sözcüklerde ilk bileşenin yerine zamir kullanılamaz, öbeklerde ise zamir ögelerin yerini alabilir.
- Birleşiklerde çoğunlukla tam uyuma bir gidiş vardır ama öbeklerde, ünlü uyumlarına ya da başka özelliklere rastlanmaz.
- Birleşiklerde bileşenlerin göndergesi geneldir, öbeklerde ise daha özeldir.
duvar kağıdı (herhangi duvar kağıdı)
okulun yolu (belli bir okula ait olan yol)

2.7.2 Birleşik Sözcüklerin Deyimlerden Farkı

Birleşik sözcüklerin yapısına benzer yapıda olan deyimler, birleşik sözcüklerle karıştırılabilir. Özellikle de birleşik sözcüklerin bir kısmının benzetme yoluyla oluşturulması kafaların karışmasına neden olabilmektedir; çünkü deyimler “kendi anlamı dışında başka bir anlamda kullanılan kalıplaşmış sözler”dir (Günay 2007: 244). Göğüş, birleşik sözcüklerle deyimler arasında 5 fark olduğunu söylerken Ganiyev, 3 fark tespit etmiştir.

Göğüş’ün belirlediği farkları şöyle sıralayabiliriz:

1. Deyimlerin bazılarının fıkralara dayanması (*tavşanın suyunun suyu*),
2. Deyimlerin daha soyut ve derin anlamlarının olması,
3. Deyimlerin nükteli olması,
4. Deyimlerin içindeki kalıplaşmış söz sayısının birleşik sözcüklerdekinden fazla olması,
5. Birleşik sözcüklerin anlam sınırlarının daha dar olması (Göğüş 1988: 249).

Ganiyev’in tespit ettiği farklar ise şunlardır:

1. Birleşik sözcükler gövde-morfemlerden oluşurken (*başkent, taşkömür* gibi) deyimlerde yer alan sözcüklerin göreceli bağımsızlığının olması,
2. Birleşik sözcüklerde istisnai durumlar dışında tek bir vurgu varken deyimlerde her bir birimde birden fazla vurgunun olması,
3. Deyimlerde canlı mecazi anlam varken birleşik sözcüklerde böyle bir mecazın olmaması (Ganiyev 2010: 38).

Ganiyev, birleşik sözcüklerde mecazın olmadığını düşünmektedir; çünkü ona göre deyimler mecaziliğini kaybettiğinde birleşik sözcüklere dönüşmektedir (Ganiyev 2010: 38). Burada şu soruların cevabının verilmesi gerekir: Birleşik sözcüklerde mecaz gerçekten yok mudur? Ganiyev'in de düşündüğü gibi deyimler, ölü metafor olunca birleşik sözcüğe dönüşür mü? Ganiyev, asıl önemli farkların fonetik, morfolojik, tonlama ve ifade canlılığında yattığını da belirtmektedir (Ganiyev 2010: 39).

III. BÖLÜM

3 BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAPILARI

Birleşik sözcükleri oluşturan bileşenlerin biçimsel özellikleri oluşum sürecinde etkilidir. Birleşik sözcüğü oluşturan bileşenler, kök hâlinde olabileceği gibi türemiş de birleşik de olabilir. Bileşenlerin yapısı, birleşiklerin oluşum süreci bakımından önemlidir. Birleşik sözcüklerin oluşum süreci yapısal açıdan 4 şekilde gerçekleşir:

- a) Kök (basit sözcük)
- b) Türemiş sözcük
- c) Birleşik sözcük
- d) Türemiş birleşik sözcük

Buna göre birleşimler arttırılabilir. Pavol Štekauer, Salvador Valera ve Livia Körtvélyessy yaptıkları ortak çalışmada, Cowan'ın Maya dillerinden çıkardığı örnekleri vererek bu anlamda 7 farklı birleşim olduğunu belirtmişlerdir (Štekauer, Valera, Körtvélyessy 2015: 42). Bu birleşimler şöyledir:

- kök+kök
- kök+türemiş sözcük
- türemiş sözcük+kök
- türemiş sözcük+türemiş sözcük
- kök+birleşik sözcük
- türemiş sözcük+kök
- birleşik sözcük+türemiş sözcük

Bunu Türkçedeki birleşik sözcükler için değerlendirdiğimizde Maya dillerinden farklı olarak 9 birleşim çeşidi karşımıza çıkmaktadır:

3.1 kök+kök

kök+kök yapısı, iki basit sözcüğün birleşimi sonucunda ortaya çıkar.

<i>anne+anne</i>	<i>aslan+ağzı</i>	<i>buz+dolabı</i>	<i>ayak+kabı</i>
<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>
<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>

Bu birleşim de kendi içinde 2 alt başlığa ayrılır. Buna göre tamamen eksiz sözcüklerin birleşiminden oluşanlar ve +I, +sI birleşik işaretleyicisi olarak da adlandırılan 3. tekil iyelik eklerini alanlar olmak üzere 2'ye ayrılır:

3.1.1 kök+kök+(s)I

Bu yapıya sahip olan birleşikler, ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerle benzerdir. Kök hâlindeki iki sözcüğün birleşmesi sonucu oluşur. Sadece +(s)I biçimbirimini alır.

duvar+saati örneğinde *duvar* sözcüğü de *saat* sözcüğü de kök hâlinindedir. Yapım eki almamıştır.

<i>masa+örtü+ sü</i>
\
kök kök birleşik işaretleyicisi

Yukarıdaki örnekte *örtü* sözcüğü ek almıştır, ancak bu ek yapım eki olmadığı için bu sözcük de kök hâlinindedir.

Bu yapıya sahip örnekler çok fazladır.

<i>baş+örtüsü</i>	<i>çay+bardağı</i>	<i>yemek+kaşığı</i>	<i>çorba +kasesi</i>
<i>kök kök+sı</i>	<i>kök kök+sı</i>	<i>kök kök+sı</i>	<i>kök kök+sı</i>
<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>

3.1.2 kök+kök

Bu yapıdaki örnekler +(s)I biçimbirimini almazlar. +(s)I biçimbirimini alanların bazılarında ise +(s)I biçimbirimi zamanla düşürülmektedir. Bazıları da geleneksel dilbilgisine göre sıfat tamlaması olarak adlandırılan öbek yapıdadır.

kırmızı+kalem örneğinde önceleri *kırmızı* sadece kalemin niteliğini belirtirken bu yapı sözlükselleşerek tür adı oluşturmuştur.

<i>kuru+üzüm</i>	<i>kırmızı+biber</i>	<i>süt+anne</i>	<i>Adana+kebab</i>	<i>baba+anne</i>
<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>	<i>kök kök</i>
<i>sıfat ad</i>	<i>sıfat ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>	<i>ad ad</i>

3.2 kök+türemiş

Bu yapıdaki birleşik sözcüklerin bileşenlerinin birincisi basit sözcükten oluşurken ikincisi türemiş sözcükten oluşur. Bu yapıdaki örnekler, dış merkezli birleşik sözcükler grubuna girmektedir. Aynı zamanda bazı örnekler sıfat+sıfat kombinasyonuna sahipken bazıları ad+sıfat kombinasyonudur.

<i>ağır+başlı</i>	<i>dik+kafalı</i>	<i>cin+fikirli</i>
<i>basit türemiş</i>	<i>basit türemiş</i>	<i>basit türemiş</i>
<i>sıfat sıfat</i>	<i>sıfat sıfat</i>	<i>ad sıfat</i>

3.3 türemiş+kök

Bu yapıdaki birleşik sözcüklerde ilk bileşen türemiş sözcüklerden oluşur, ikinci bileşen ise kök hâlinindedir. Aslında bu yapılarda ismin sıfatlaştığı örnekler karşımıza çıkmaktadır.

<i>ballı+baba</i>	<i>yağlı+çörek</i>	<i>ıspanaklı börek</i>
<i>türemiş ad</i>	<i>türemiş ad</i>	<i>türemiş ad</i>
<i>sıfat ad</i>	<i>sıfat ad</i>	<i>sıfat ad</i>

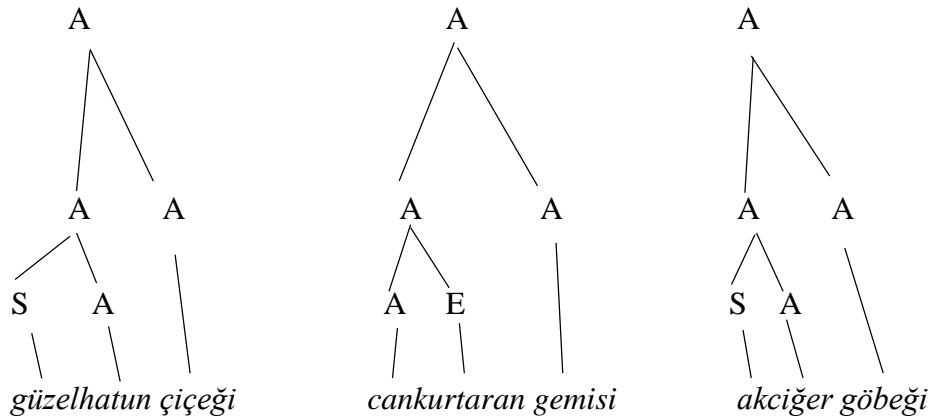
3.4 birleşik sözcük+kök

Bu yapılar ise kimi zaman üç sözcükten oluşan birleşik sözcük olarak adlandırılmaktadır. Buna göre ilk bileşen birleşik sözcükken ikinci bileşen kök hâlinindedir:

<i>karalahana+çorbası</i>	<i>cankurtaran+düdüğü</i>	<i>kirlihanım+peyniri</i>			
<i>birleşik</i>	<i>kök</i>	<i>birleşik</i>	<i>kök</i>	<i>birleşik</i>	<i>kök</i>
<i>sıfat+ad</i>	<i>ad</i>	<i>ad+ad</i>	<i>ad</i>	<i>sıfat+ad</i>	<i>ad</i>

karalahana çorbası örneğinde ilk bileşen birleşik sözcüktür, ikinci bileşen ise kök hâlinde bir sözcüktür.

meryemana kuşağı, meryemana kandili, cankurtaran gemisi, hava gazı sayacı, akciğer göbeği, güzelhatun çiçeği örneklerinde de ilk bileşen birleşik sözcüktür, ikinci bileşen ise kök hâlinindedir. Görüldüğü üzere bu yapıda pek çok örnek bulunmaktadır.

3.5 türemiş+türemiş

Bu yapıda iki bileşen de türemiş sözcüklerden oluşur. *soğukkanlı, kapalı bölge, kapalı devre, kapalı oturma, açık oturma, keskin nişancı, kızıl derili* birleşik sözcüklerini oluşturan bileşenlerin ikisi de türemiş sözcüktür. Bunlardan *soğukkanlı*

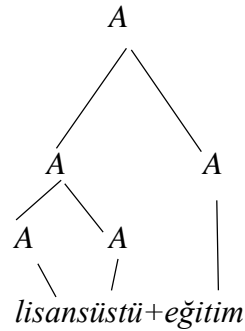
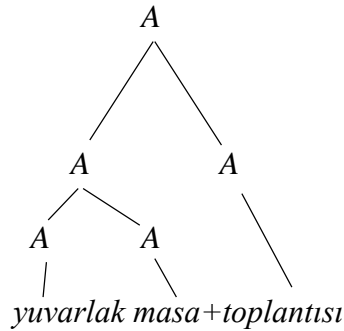
ve *kızıl derili* örnekleri dış merkezli birleşik sözcüklere de örnek teşkil etmektedir. türemiş+türemiş kombinasyonu, bazı örneklerde birleşik sıfat (*soğukkanlı* gibi), bazılarında ise birleşik isim (*keskin nişancı* gibi) oluşturmaktadır.

<i>dalga+yüksekliği</i>	<i>dolu+dizgin</i>	<i>açık+oturum</i>
<i>türemiş türemiş</i>	<i>türemiş türemiş</i>	<i>türemiş türemiş</i>
<i>ad ad</i>	<i>sıfat ad</i>	<i>sıfat ad</i>

3.6 birleşik sözcük+türemiş

Üç sözcükten oluşan bu yapıda ilk bileşen birleşik sözcüktür, ikinci bileşen ise türemiş bir sözcüktür. *koku alma duyusu, kapalı yer korkusu, yuvarlak masa toplantısı, lisansüstü eğitim* örneklerinde ilk bileşen birleşik sözcüktür. Bu tür üç sözcükten oluşan birleşik sözcükler, birleştirme yönteminin üretkenliğini göstermektedir.

<i>hizmetiçi+eğitim</i>	<i>yuvarlak masa+toplantısı</i>	<i>uluslararası+ilişkiler</i>
<i>birleşik türemiş</i>	<i>birleşik türemiş</i>	<i>birleşik türemiş</i>
<i>ad+ad ad</i>	<i>sıfat+ad ad</i>	<i>ad+ad ad</i>

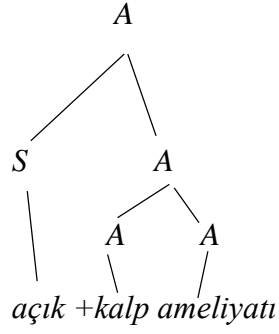
3.7 türemiş+birleşik sözcük

Üç sözcükten oluşan bu yapıda ikinci bileşen birleşik sözcüktür, birinci ise türemiş sözcükten oluşur. Örneklerin bazıları terimdir: *büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu vb.*

kapalı+yüzme havuzu

türemiş birleşik

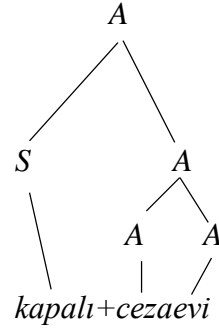
sıfat ad+ad

akıllı+cep telefonu

türemiş birleşik

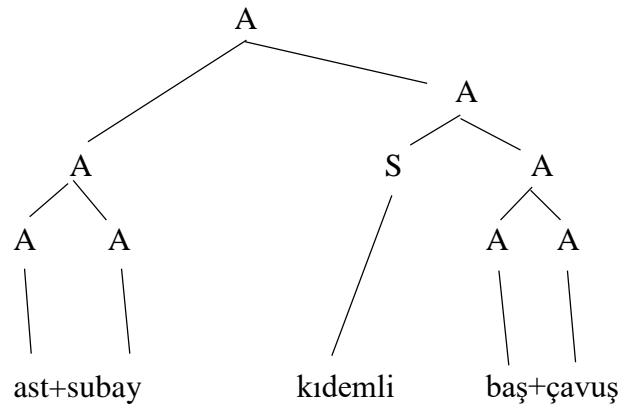
sıfat ad+ad

Konuyla ilgili diğer örnekler: *küçük kan dolaşımı*, *açık kalp ameliyatı*, *açık kahverengi*, *kapalı cezaevi vb.*

3.8 birleşik sözcük+birleşik sözcük

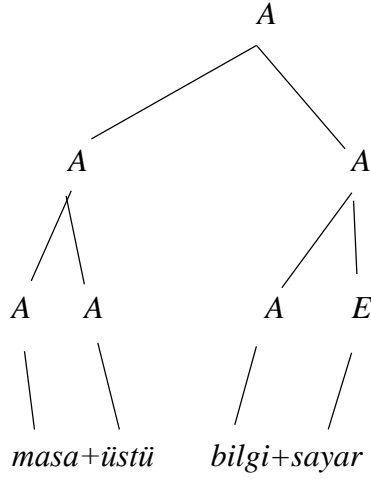
Bu yapıya sahip birleşik sözcükler, dört sözcükten oluşan birleşik sözcük olarak değerlendirilir, aslında bu birleşik sözcükler iki birleşik sözcüğün birleşiminden oluşmaktadır. Bu durum birleşik sözcüklerin dört, beş ya da daha fazla unsurdan oluşabileceğini göstermektedir. Ancak bu tür birleşikleri ayırırken Plag'ın da yaptığı gibi ikili olarak ayırmak gerekir (Plag 2003: 134). Örneğin *astsubay kıdemli başçavuş* birleşimi beş unsurdan oluşur.

masaüstü+bilgisayar

birleşik birleşik

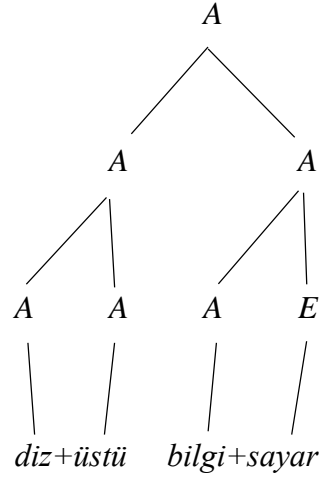
ad+ad ad+eylem

dizüstü+bilgisayar

birleşik birleşik

ad+ad ad+eylem

3.9 kök+birleşik sözcük

Bu yapıdaki birleşik sözcüklerde ilk bileşen kök hâlinindedir, ikincisi ise birleşik sözcüktür: *ana haber sunucusu vb.*

halı yıkama makinesi

acil tıp teknikeri

saç kurutma makinesi

basit birleşik

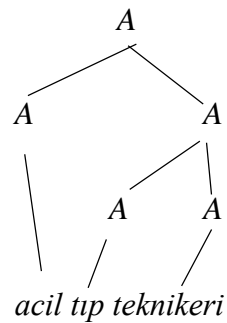
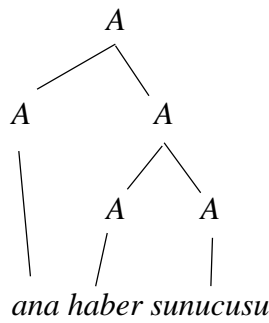
basit birleşik

basit birleşik

ad ad+ad

sıfat ad+ad

ad eylem+ad

Görüldüğü üzere Türkçede birleşik sözcükleri oluşturan bileşenler yapıları bakımından daha çok alternatiflere sahiptir; çünkü Türkçede birleşik sözcükler genişlemeye yatkındır. Birleşik sözcüklerin türetim amaçlı kullanılması, Türkçenin

ekle türetme yönünü zayıflatmaz. Birleştirme yöntemi de biimbilimseldir ve bu yöntemde szcg ekle genişletmek yerine sözcükle genişletmek tercih edilmiştir. Bunda belki dildeki nedensellik ilkesi⁵ önemli bir etkendir. Özellikle anlam boşalmasına uğramayan birleşiklerde bileşenler, birleşiğin anlamı hakkında bilgi verir. Nedensellik ilkesinin de etkisine bağlı olarak birleştirme yöntemiyle pek çok birleşik sözcük türetilmiştir. Türkçe eklemeli bir dil olduğu için ekle türetme üretkenliğini korumaktadır. Ekle türetmenin yeni sözcük türetmede anlamsal bakımdan yetersiz kaldığı durumlarda birleştirme yöntemi kullanılmaktadır. Birleşik sözcüklerin üretkenliği ve çeşitliliği de bunu kanıtlamaktadır.

⁵ Nedensellik ilkesi felsefenin konusu olsa da dil açısından da nedensellik söz konusudur. Dildeki ilk sözcükler nedensizdir, ancak daha sonra türetilen sözcüklerde, özellikle de birleşik sözcüklerin oluşturulmasında sözcük seçiminde neden-sonuç ilişkisi grlmektedir. Dildeki nedensellik ilkesi için *bkz.* Causation in Grammatical Structures, Oxford University Press.

IV. BÖLÜM

4 BİRLEŞİK SÖZCÜK TÜRLERİ

Değişen dünya, teknolojik gelişmeler pek çok yeni sözcük türetilmesini sağlar. Özellikle de kavram olarak zihnimize var olan, var olmaya devam eden ve yeni keşfedilen her kavram adlandırılmak istenir. Birleştirme, türetimde en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Birleşik sözcüklerin sözcük türü olarak yalnızca yeni ad türetmede kullanıldığını söylemek doğru değildir. Hemen hemen her sözcük türünde birleşik sözcüğe rastlamak mümkündür. Kimisi daha üretkendir, kimisinin örnekleri kısıtlıdır. Bu da o sözcük türünün türetim bakımından sınırlara sahip olduğunu gösterir. Özellikle de eylem ve ad türünde sözcük birleştirmeye oluşturulan çok fazla sözcük varken edat ve bağlaç türetmede sınırlı örnekler bulunmaktadır. Birleşik sıfatlar ve zarflar da birleşik isimler ve eylemler kadar çok üretilen yapılar değildir.

4.1 Birleşik İsimler

Birleşik sözcükler içinde en üretken olan türlerden biri birleşik isimlerdir. Birleşik isimlerin oluşumunda öbekler önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle de ad+ad+(s)I yapısındaki örnekler, ara veya zayıf birleşik olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı +I ve +sI iyelik eki için birleşik işaretleyicisi de denmektedir. Ancak birleşik isimlerden bazıları eylemlerin birleşmesinden oluşmuştur.

İngilizcede baş ögenin sözcük türü, birleşik sözcüğün sözcük türünü belirlemektedir. Bu durum çoğunlukla Türkçe örnekler için de geçerlidir. Özellikle iç merkezli birleşiklerde, baş öge çoğunlukla ad olduğu için birleşik sözcüğün sözcük

türü de ad olur. İkilemeli birleşiklerde ise baş öge yoktur. Bu tür birleşiklerde ise birleşik sözcüğün sözcük türü, çoğunlukla addır.

Eylemlerin birleşmesi sonucu eylem dışında yeni adlar da ortaya çıkmaktadır. Bunların çoğunluğunu ikilemeli olanlar oluşturur: *alışveriş, dedikodu, biçerdöver...*vb. İkilemeli olmayan ama emir çekiminde olan iki eylemin birleşimi sonucunda da birleşik isimler ortaya çıkmaktadır: *yapboz, tutkal...* vb.

Birleşik isim oluşturan yapılar şu şekilde tasnif edilebilir:

- ad+ad / ad+ad+(s)I (*altıntop, altın varak, altın gol, altın bilezik, altın beşik, gümüş varak, altın yıl, başkent, dilbilim, altın kökü, bal köpüğü, kuşburnu, itburnu...* vb.)
- sıfat+ad (*karaağaç, sarıkanat*)
- ad+sıfat (*kazkafalı*, bu ve bunun gibi örnekler aslında sıfattır; ama herhangi bir adı nitelemediğinde, ad kategorileriyle çekimlendiğinde ad olarak kabul edilebilir.)
- eylem+ad (*oturma odası*)
- ad+eylem (*bilgisayar*)
- eylem+eylem (*yapboz, vurkaç, dedikodu*)

Birleşik isim oluşturan yapılar yukarıda görüldüğü gibi 6 farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

4.2 Birleşik Sıfatlar

Birleşik sıfatlar, Türkçede üretkenliğe sahip olan birleşik sözcük türlerindedir. Birleşik sıfatları, birleşik isimler başlığı altında da değerlendirmek mümkündür; çünkü pek çok örnek birleşik isim olarak da kullanılmaktadır: *ağırbaşlı [adam], dik kafalı [çocuk], paragöz [insan]...* Bu durum aslında Türkçede sözcük türlerini

belirlerken sözdizimsel yapı dışında sözcüklerin ayırıcı biçimsel özelliklerinin olmamasından kaynaklanmaktadır. *güzel* sözcüğünün sıfat, zarf ya da ad mı olduğu sorusunun cevabı söz konusu sözcüğün cümledeki konumuna göre belirlenmektedir. Ayırıcı bir biçimsel özelliği yoktur.

Birleşik sıfatların oluşumu da birleşik isimlerin oluşum şemasıyla benzer özellikler taşır:

- ad+ad (*parağöz, para da göz* de addır ama birleşimleri sonucu ortaya çıkan sözcük türü sıfattır. *pisboğaz* vb.)
- sıfat+ad (*açıkgöz, boşboğaz*)
- eylem+sıfat (*uçar akıllı, akar akıllı*)
- eylem+eylem (*vurdumduymaz*)
- ad+eylem (*can alıcı, göz alıcı* vb.)
- ad+sıfat (*gözü bağlı, bağı yanık, kalem kulaklı*)
- sıfat+sıfat (*açık fikirli, dar kafalı, yanık tenli, kızıl derili* vb.)

Aslında birleşik sıfatlar, dış merkezli birleşik sözcüklerdir; çünkü bu yapının baş ögesi dışardadır: *açıkgöz adam* örneğinde baş öge *adam*, yardımcı öge ise *açıkgöz*dür.

4.3 Birleşik Zarflar

Birleşik zarflar, birleşik isimler ve birleşik sıfatlar kadar üretken olmasa da basit ya da türemiş sıfatların bazı türlerinin hem sıfat hem zarf olarak kullanılması gibi, bazı birleşik sözcükler de hem sıfat hem de zarf olarak kullanılır. Bunu belirleyen ölçüt ise cümle içindeki konumudur; çünkü sözcüklerin cümle içindeki konumu türlerinin tespitinde en önemli ölçüttür: *Bugün çok vurdumduymaz davranıyorsun*, cümlesinde *vurdumduymaz, davranmak* eyleminin niteleyicisidir. Eylemi nitelediği

için zarf konumundadır. Hatta bu sözcük, eylemin alması gereken zorunlu ögesidir. Aynı şekilde diğer bazı birleşik sıfatlar da zarf olarak kullanılabilir.

4.4 Birleşik Zamirler

Birleşik zamirler, diğer sözcük türlerine (ad, eylem, sıfat, zarf) göre yok denecek kadar azdır; çünkü zamirler istisnalar dışında türetilemez. Bu nedenle de zamirlerden yeni sözcük türetme oranı oldukça düşüktür. Türetilen örneklerse yine zamir olarak kullanılır. Elimizdeki birleşik zamir örneklerinden bazıları arkaiktir: *kendüz, her kim, her kimse, hiç kimse...* vb.

4.5 Birleşik Eylemler

Birleşik eylemler, Türkçede üretimi en çok olan birleşik sözcük türüdür. Özellikle de yabancı sözcüklerin eylemleştirilmesinde izlenen en üretken yollardan biri birleştirmedir. Bu nedenle de ayrı bir çalışmanın başlı başına ana konusu olabilir. Bu çalışmada bu yüzden birleşik eylemler konusu ayrıntılı bir şekilde işlenmeyecektir.

4.6 Birleşik Bağlaçlar

İki ya da daha çok sözcüğün birleşip kaynaşmasıyla oluşan bağlaçlara denir (Korkmaz 2007: 45). Ancak birleşik bağlaçlar da çok üretilen birleşik sözcük türü değildir. Bu durumu bağlaçların türetime elverişli olmamasıyla açıklayabiliriz. Görüldüğü üzere bir sözcük türü türetime ne kadar elverişliyse o türden türetilen sözcük sayısı da o ölçüde fazladır. Ayrıca Türkçede belli başlı bağlaçlar vardır. Bu bağlaçların kökeni incelendiğinde çoğunluğun alıntı olduğu görülmektedir. Türkçede kullanılan bazı birleşik bağlaçlar şunlardır: *hâlbuki, oysaki, sanki, olmadı ki...* vb.

V. BÖLÜM

5 BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN SINIFLANDIRILMASI

Birleşik sözcükler tasnif edilirken 3 temel unsur dikkate alınır:

- Sözcük türü
- Baş öge
- Anlam

Lieber, birleşiklerin tasnifinde en önemli unsurun birleşğin başı olduğunu belirtir; çünkü baş öge çoğu zaman birleşğin sözcük türünü belirlerken aynı zamanda tüm birleşğin anlamını da etkiler. Örneğin, *greenhouse* ve *bluesky* örneklerinde *house* ve *blue* baş ögelerdir. *house*, ad iken *blue* sıfattır. Ancak Slav ve Germen dillerinde bazı birleşik sözcüklerde baş öge yoktur. Aşağıda baş ögeye göre yapılmış bir tabloya yer verilmiştir. Bu tabloda bazı dillerde başın sağda, bazılarında solda olduğu görülmektedir. Başsız olanların yüzdesi diğerlerine göre azdır. Bu tabloya göre baş ögenin birleşik sözcükleri tasnif etmede ne derece önemli olduğu açıkça görülmektedir:

	<u>Genel %</u>	<u>Rom %</u>	<u>Germ %</u>	<u>Slav %</u>	<u>East A. %</u>
Sağ	66,7	40,7	87,0	61,9	57,5
Başsız	16,3	31,4	8,9	12,2	17,7
Sol	6,8	20,3	1,9	6,0	6,8
İki taraf	5,9	6,8	1,3	3,1	15,0

(Scalise-Vogel 2010: 9)

Birleşik sözcüklerin tasnifinde sözcük türlerinin önemi Scalise'nin yaptığı çalışmayla ortaya konmuştur. Scalise, çalışmasında İngilizcede 110 farklı kombinasyonda oluşmuş birleşik sözcük olduğunu tespit etmiştir. Bunlar içinde en sık kullanılan 10 kombinasyon ise şöyledir:

<u>Kombinasyon</u>	<u>Oran</u>	<u>Kombinasyon</u>	<u>Oran</u>
[Noun+Noun]	20.02	[Noun+Verb]	4.08
[A+N]	8.79	[V+V]	3.51
[A+A]	7.75	[Adv+N]	2.37
[N+A]	7.58	[A+V]	2.21
[V+N]	6.22	[Adv+A]	1.85

(Scalise-Vogel 2010: 9)

Yukarıda yer alan tablolar ve birleşik sözcüklerin birleşim kombinasyonları sınıflandırmada önemli bir yere sahiptir. Bu sıklık oranları kısmen Türkçe için de geçerlidir. Yaklaşık olarak 100 örnekten 70 tanesi ad+ad yapısında olan birleşiklerdir. *Türkçe Sözlük* birleşik sözcük örnekleri bakımından tarandığında yaklaşık olarak 18 bin birleşik sözcük tespit edilmiştir. Bu birleşik sözcüklerin yaklaşık %35'i ad+ad yapısına sahiptir. İkinci sırayı ise tablodaki gibi S+A alırken, en çok kullanılan diğer kombinasyonlar ise A+E, E+E, S+E, A+S yapısındadır. Bu konuda Türkçe birleşik sözcüklerin kombinasyonlarının oranını belirlemek için yeterli veri elde edilememiştir. Bu sebeple yukarıdaki gibi bir tablo hazırlanamamıştır.

Birleşiklerin sınıflandırılmasında kök ya da eylemden türemiş yapılar da önemlidir; çünkü birleşikler, kök (adcıl) ve birleşimsel (eylemcil) birleşik olmak üzere 2'ye ayrılır:

birleşik sözcük

kök (Temel, baş öge ad ya da addan türemiştir.) birleşimsel (synthetic) (eylemden türemiş)

(ice cold)

(dog walker)

Birleşimsel olanlar iki sözcükten oluşur ve baş ögesi eylemdir ya da eylemden türemiştir: (*dog walker, home made, hand washing*) ev yapımı, yol çalışması, bilgisayar gibi.

Kök birleşikler ise iki sözlükbirimden oluşur, bunlar genelde ad ya da sıfattır ve kesinlikle ikinci bileşen, eylemden türemez: (*ice cold, hard hat, windmill*) karaağaç, delikanlı gibi (Lieber 2010: 46).

Birleşikler anlambilimsel ve dilbilgisel ilişkilere göre de sınıflandırılır. Bu durumda da baş öge olup olmama, önem taşımaktadır. İlki niteleyen (attributive) birleşiklerdir ve bu türde başsız birleşikler olabileceği gibi baş ögesi nitelenen birleşikler de vardır. Örneğin *snail mail, mail* (acele posta ise postanın aciliyetini gösterir.) postanın hızını gösterir. Baş öge ile ilk unsurun ilişkisi üzerinde yorum yapmak mümkündür. Diğeri ise sıralı (coordinative) birleşiklerdir ve bu birleşiklerde bileşenlerin biri diğerini nitelemez, eşit bir şekilde birleşirler: *yapımcı yönetmen, doktor hasta* gibi. Üçüncüsü ise tümleyen (subordinative) birleşiklerdir. Aslında bu birleşikler birleşimseldir; çünkü ikinci unsur eylemdir ya da eylemden türemiştir: (*truck driver, food shopping, meal preparation, cost containment*) taksi sürücüsü, yemek hazırlama gibi. Bu örneklerin ikinci bileşeni eylemden türemiştir. *uçaksavar, basınçölçer, vatansever* gibi örneklerde ise ikinci bileşen eylemdir.

Scalise ve Bisetto, birleşikleri tasnif etmede bazı sorunlar olduğunu belirtmişlerdir. Bunlar:

- Terminolojinin sadece tek bir dille ilgili olması ve dillerarası incelemelerin eksikliği sonucu terminolojinin geçersizliği,
- Son çalışmalarda farklı tip birleşiklerin göz ardı edilmesi ve belli sözcük türlerine göre analiz yapılması. Başka bir deyişle ad, sıfat ve eylemlerle oluşan birleşik sözcüklerin dışında kalanların analize dâhil edilmemesi.
- Sınıflandırmaların tutarsız ölçütlere göre yapılması ve bu sebeple farklı birleşiklerin karşılaştırmada kullanılamaması.

Bu sorunlar içinde yer alan terminolojik problemin iki nedeni vardır: Anlamdaki art zamanlı değişimler ve diğer dillerdeki benzer birleşiklerin bazı belirli etiketlerle etiketlenip uyarlanmış terminolojinin doğasını engellemesi (Scalise ve Bisetto 2011: 35).

Ganiyev'e göre ise birleşik sözcükler tasnif edilirken aşağıda yer alan ölçütler kullanılmalıdır. Ganiyev'e göre:

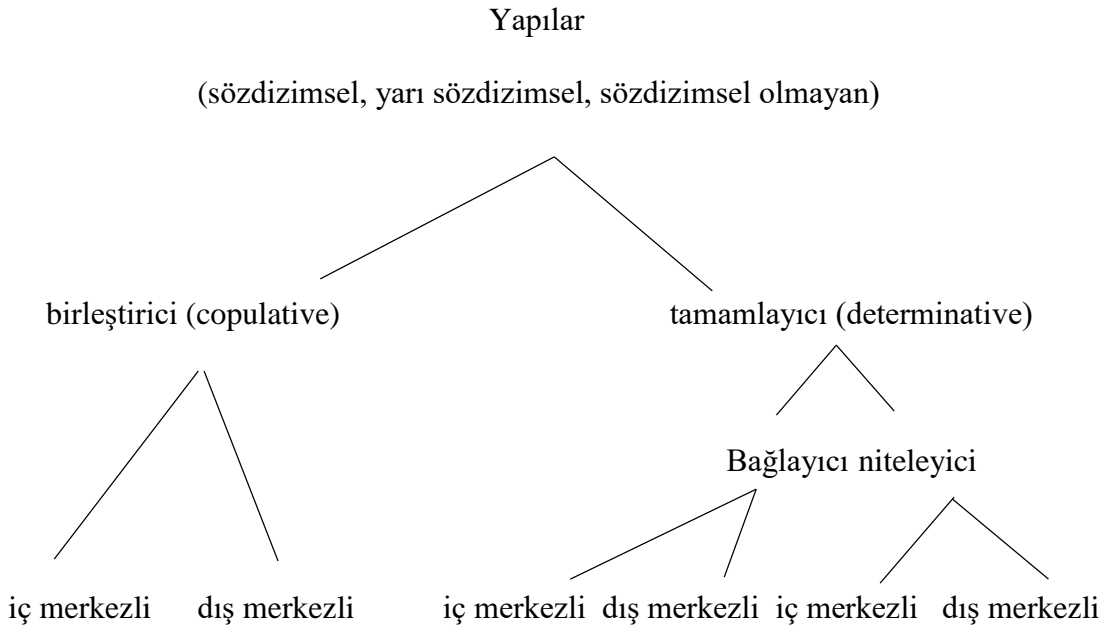
1. Ögelerin önemi (baş öge olup olmamasına göre),
2. Ögeler arasında bağlayıcı unsur olup olmaması,
3. Ögeler arasındaki bağlantı türü,
4. Ögelerin sözlüksel ve dilbilgisel özellikleri,
5. Ögelerin tam anlamlı ve yarı anlamlı olup olmaması (Ganiyev 2010: 22-23).

Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere birleşik sözcüklerin tasnifinde kullanılan ölçütler sözdizimsel, anlambilimsel, sözlükbilimsel, biçimbilimsel özelliklere göre belirlenmektedir. İlk ölçütte ögelerin önemine göre birleşikler sınıflandırılır. Ögenin öneminden kasıt, baş öge olup olmamasıdır.

Ganiyev ayrıca ögelerin hangi dilden geldiğine göre de sınıflandırma yapılabileceğini belirtmiştir (Ganiyev 2010: 23). Ganiyev'in eleştirisi getirdiği nokta ise birleşik sözcüklerin tasnifinde mantıksal ilkenin ihmal edilmesidir. Bu yüzden de birleşik sözcüklerin farklı türlerine aynı grupta yer verildiğini belirtmektedir (Ganiyev 2010: 23).

Türkçe birleşik sözcüklerin tasnifinde ise daha çok ögelerin anlamı, sözcük türleri ön plana çıkmaktadır.

Birleşik sözcükler için bütün dillerde çeşitli tasnifler yapılmıştır. Bloomfield'a ait olan tasnif ise şöyledir:

(Bloomfield 1933: 128).

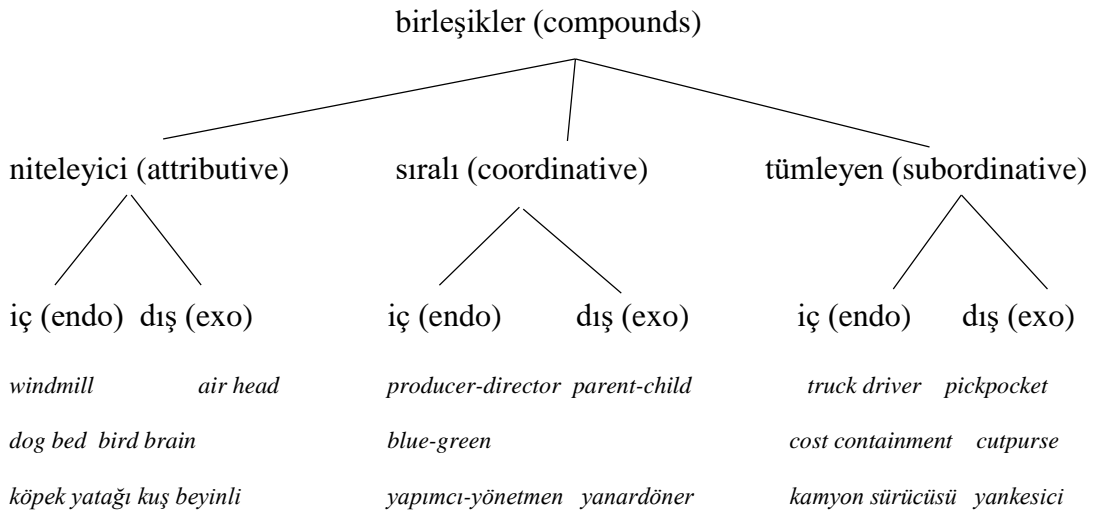
Marchand ise birleşik sözcükleri tasnif ederken sadece iç merkezli olanları değerlendirmiştir. Marchand'ın tasnifi ise şöyledir:

(Marchand 1960: 21).

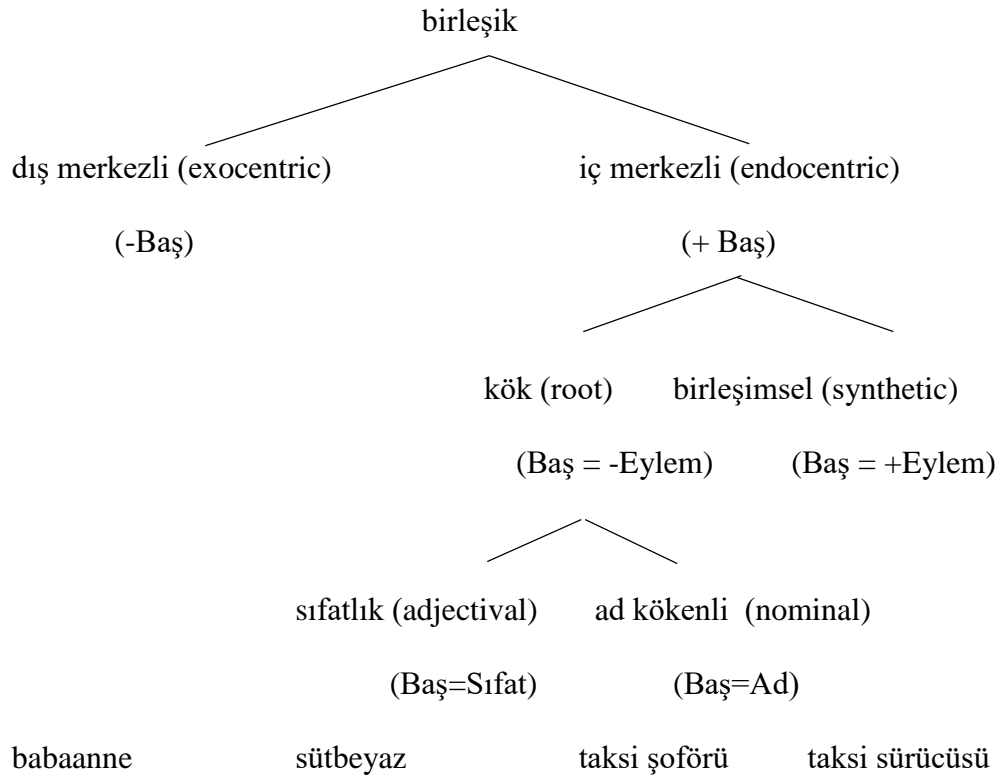
Birleşikleri Fabb, Haspelmath, Spencer, Bauer, Booij gibi pek çok dilbilimci tasnif etmiştir. Bu tasniflerin tek ölçütü ise baş ögenin olup olmamasıdır (Scalise ve Bisetto 2011: 39-41).

Rochelle Lieber'in tasnifi ise şöyledir:

(Lieber 2010: 49).

Bütün bu tasnifler değerlendirildiğinde en son Lieber'in ortaya koyduğu tasnif güncel ve kapsamlı olması açısından daha makul görünmektedir. Türkçe içinse birleşikleri tasnif ederken sözdizimsel ölçüt, anlambilimsel ve sözlükbilimsel ölçütler değerlendirilir. Türkçede Gerjan van Schaaiik tarafından yapılmış tasnifler vardır. Schaaiik öncelikle baş ögeye göre birleşikleri sınıflandırmıştır:

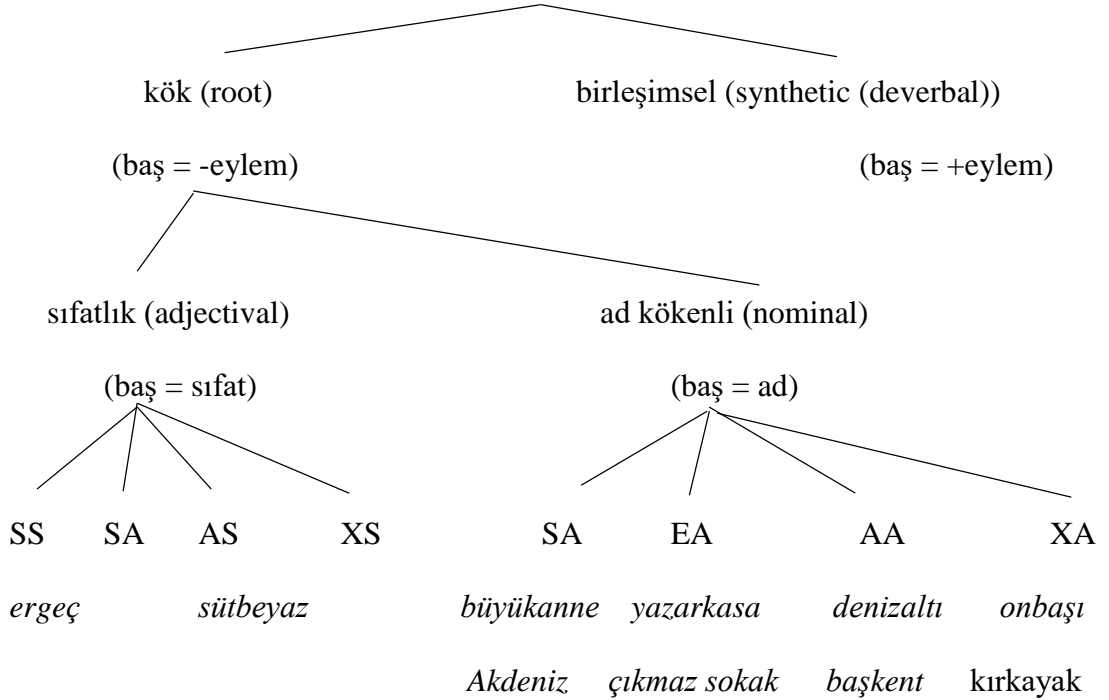

(Schaaiik 2002: 14).

Schaaiik'in Türkçe için yaptığı bu sınıflandırmayı değerlendirdiğimizde dış merkezli birleşiklerin basit / temel ve birleşimsel olmak üzere ikiye ayrılmadığını görürüz. Bunun sebebi açıktır. Dış merkezli bileşikler, baş ögesi olmadığı ya da baş ögesi dışarda olduğu için bu sınıflandırmaya dâhil olmaz. İç merkezli birleşikler ise basit ve birleşimsel olmak üzere ikiye ayrılır. Basitlerde ise baş ögenin sözcük türü ya sıfattır ya da addır. Schaaiik, buna göre şu şemayı oluşturmuştur:

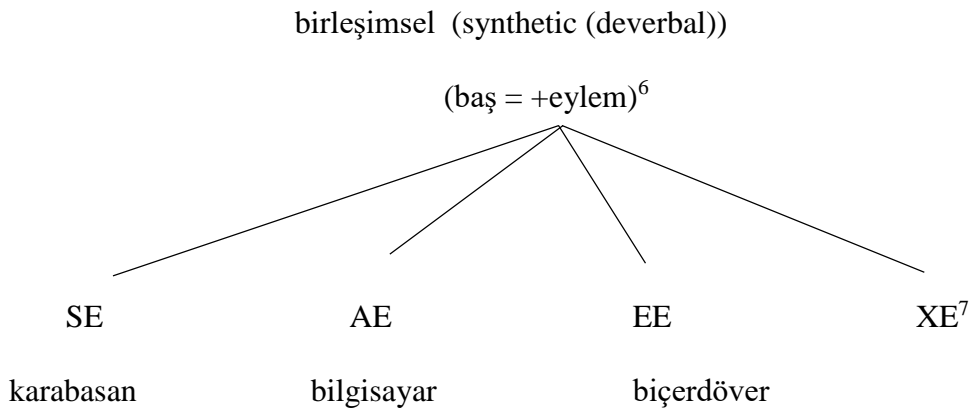
iç merkezli (endocentric)

(+Baş)

(Schaaik 2002: 15)

Schaaik birleşimsel birleşikleri 4'e ayırmıştır:

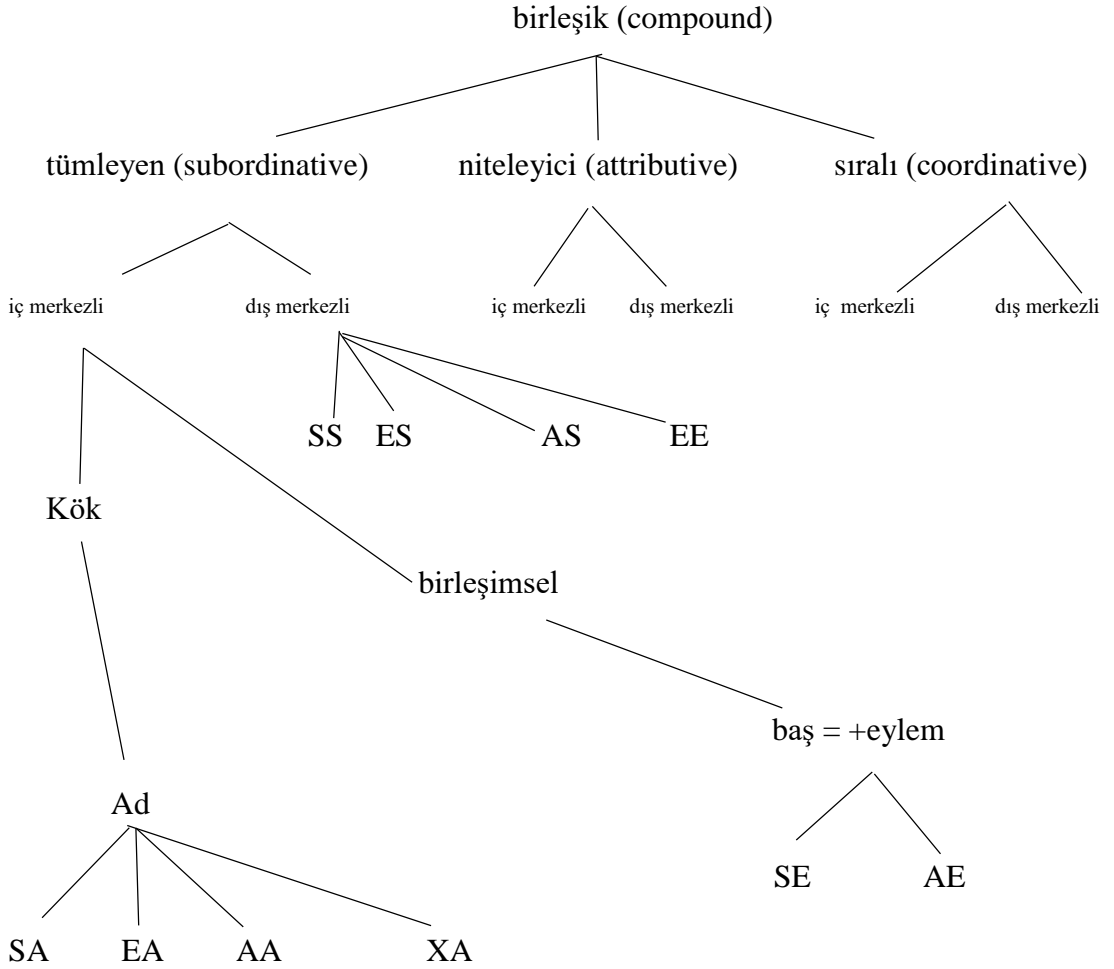

⁶ Schaaik'ın tasnifinde eylemin baş öge olarak kabul edildiği örnekler incelendiğinde aslında bu örneklerde baş öge olmadığı ya da iki baş olduğu görülmektedir. Örneğin, *biçerdöver* ikilemeli birleşiktir, yani eşitsel birleşiklere örnektir. Eşitsel birleşiklerde ya baş öge yoktur ya da iki baş vardır. Bu durumda bu tasnifte baş öge olarak kabul edilen eylemler semantik açıdan baş öge değildir, sözdizimsel açıdan ise baş öge olarak kabul edilebilir.

⁷ Schaik, bu kategoriye İngilizcede yer alan *outburst* gibi *preposition*larla oluşan örnekler için açmıştır, ancak Türkçede bu kategoriye uygun örnekler olmadığı için bu kısmı boş bırakmıştır.

(Schaaik 2002: 17).

Schaaik, Türkçedeki birleşikleri, sadece baş ögesine ve baş ögesinin sözcük türüne göre tasnif etmiştir. Birleşigi oluşturan ilk bileşeni göz ardı etmiştir. Schaaik'in tasnifine bu türü de eklemek gerekmektedir. Bize göre Türkçe birleşik sözcükler aşağıdaki şemada olduğu gibi tasnif edilebilir:

Görüldüğü üzere yapılan bütün tasniflerde sözdizimsel ve anlambilimsel bakış hakimdir. Bu nedenle biz de çalışmamızda sözdizimsel ve anlambilimsel bakış açısını esas aldık.

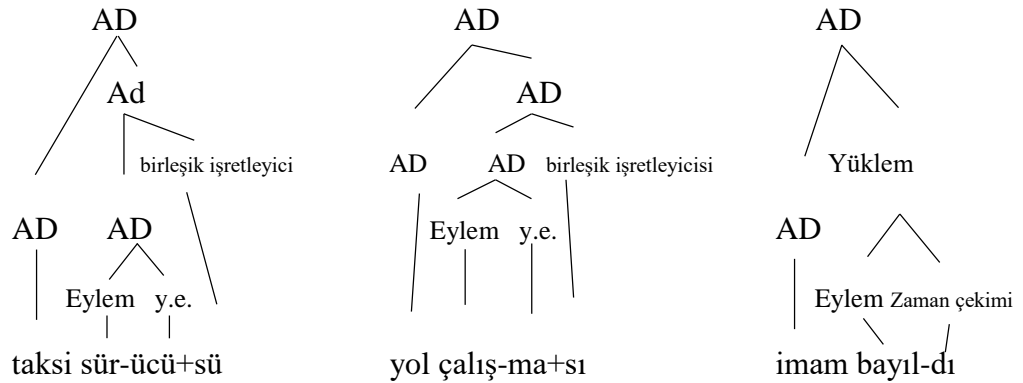
5.1 Tümleyen (Subordinative)

Bu birleşiklerde bileşenler, baş-tümleç ilişkisini paylaşır (Scalise ve Bisetto 2011: 45). Bu ilişki anlambilimsel bir ilişkidir; çünkü bu birleşiklerdeki bileşenlerin ilişkisi anlambilimsel-dilbilgisel açıdan birbirini tamamlamaktadır. Özellikle de bu birleşiklerde bir bileşen diğerinin nesnesi konumundadır (Lieber 2010: 47). İngilizcede bu tür birleşikler için verilen örneklerin bazıları birleşimseldir. Buna göre;

taxi driver, food shopping, hand made, meal preparation, cost containment... vb.

Tümleyen birleşikleri Türkçe açısından değerlendirdiğimizde de birleşimsel (synthetic) birleşikleri bu başlık altında ele almak gerekir. Ancak bütün örnekler birleşimsel değildir:

taksi sürücüsü, hünkarbeğendi, imambayıldı, el yapımı, yol çalışması, aşk hikayesi, çay bardağı, beyin ölümü, güneş gözlüğü...

Birleşik sözcüklerin genel olarak 2'ye ayrılmasında tek ölçüt baş ögenin olup olmamasıdır. Tümleyen birleşikler de bu bakımdan 2'ye ayrılır: *iç merkezli* ve *dış merkezli birleşikler*.

5.1.1 İç Merkezli (Endocentric) Tümleyen Birleşikler

Bu birleşiklerde baş öge vardır. Bauer ise iç merkezli birleşikleri tanımlarken birleşiklerin aslında baş ögenin alt türü olduğunu belirtmiştir. Örneğin *armchair*'in *chair*'in bir alt türü olması gibi (Bauer 1989: 30). Bauer, birleşiklerdeki baş ögeyi semantik açıdan belirlemektedir. Bu sebeple de baş ögenin geçirimli olması gerekmektedir; çünkü birleşik sözcüğün tamamı baş ögenin alt türünü oluşturmaktadır. Her ne kadar semantik olarak baş ögenin geçirimli olması gerekse de sözdizimsel anlam açısından da baş ögenin aynı olduğu görülmektedir. Genel olarak baş ögesi aynı olan birleşikler hep alt tür oluşturmaktadır. Buna göre iç merkezli birleşiklerin özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Baş ögesi vardır.
- Birleşğin tamamının temel anlamı, birleşğin içerdiği parçadan oluşur.
- Anlamı, sınırlandırılmış tümleçlerden oluşur.

Örneğin, *çay bardağı*, çay içmek için kullanılan bardak anlamındadır, *bardak* baş ögedir ve *çay* ise onun tümlecidir. *bardak* yöneten, *çay* yönetilendir. Bu durumda bardağın özelliği çay için kullanılmasıdır. Bardak tür olarak sınırlandırılmış, kapsam daraltılmıştır.

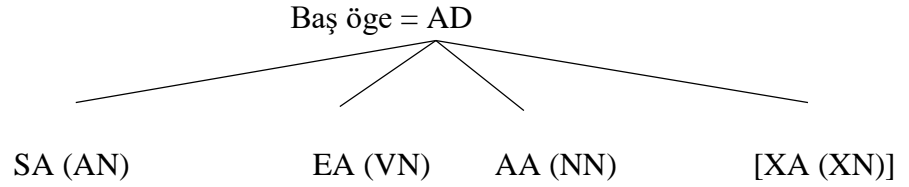
- Birleşğin sözcük türü, baş ögenin sözcük türüne aittir. İç merkezli birleşik sözcüklerden bazıları:

çay kaşığı, yemek kaşığı, tatlı kaşığı, su bardağı, meşrubat bardağı, çay bardağı, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, meyve suyu, portakal suyu, taksi şoförü, otobüs şoförü, tır şoförü, taksi sürücüsü, el yapımı, yol çalışması gibi.

İç merkezli birleşikler de kendi içinde iki gruba ayrılır: kök (root), birleşimsel (synthetic).

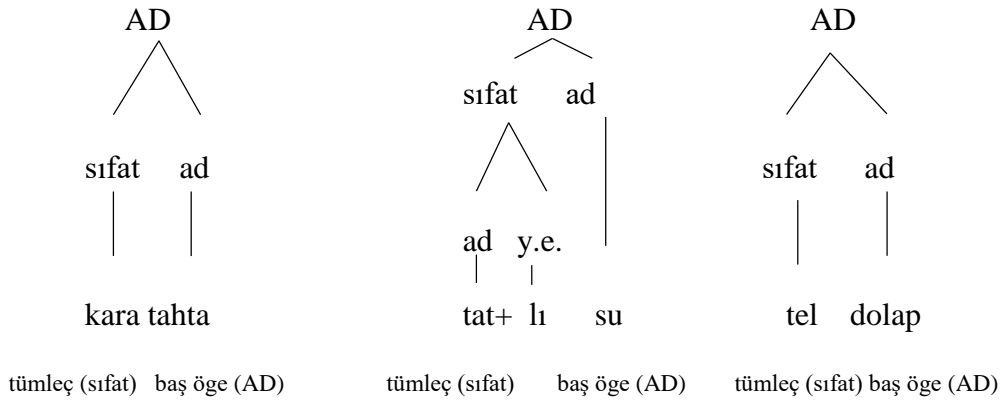
5.1.1.1 Kök (Root)

Kök birleşiklerde baş öge kesinlikle eylemcil değil adlıdır. Bu birleşikler, kendi içinde 4'e ayrılır.

5.1.1.1.1 Sıfat+Ad

Bu birleşik sözcükler, klasik dilbilgisine göre sıfat tamlamasıyla eşdeğer yapıya sahiptir; ancak dilbilimsel bakış açısına göre ad öbeği yapısındadır. Bu yapıdaki birleşiklerin ad+ad yapısındaki birleşik sözcükler kadar üretkenliği çoktur. Konuyla ilgili bazı örnekler: *sarızambak*, *karasinek*, *sivrisinek*, *kuru soğuk*, *karatahta*, *taş plak*, *tatlı su*, *tel dolap*, *yeşilbaş*... vb.

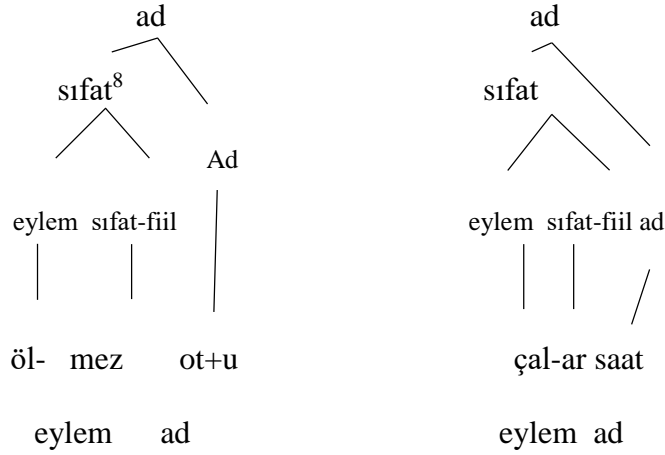
5.1.1.1.2 Eylem+Ad

Birleşik sözcüklerin oluşumunda eylem+ad yapısına sahip olanlar da üretkendir. Aslında ilk bileşen eylemsi ekini alarak adı nitelemektedir. Bu tür birleşiklerin kuruluşunda eylemsiler baş ögeyi nitelemektedir. Özellikle de sıfat-fiil eki alan

eylemlerin niteleyici olması şaşırtıcı değildir. Sıfat-fiil ekleri içinde de en çok karşımıza çıkan ekler ise -Ar, -mAz, -An ekleridir. Sıfat-fiil ekleriyle kurulanların yanında isim-fiil eki -mA ile kurulan birleşik sözcükler de bulunmaktadır ve bu örneklerde eylem niteleyici olma özelliği taşımaz.

Bu yapıdaki örneklerden bazıları:

yazar kasa, çalar saat, akarsu, giderayak, ölmezotu, çıkmaz sokak, döner kapı, çıkar yol, sallanan sandalye, bakar kör, bekleme odası, erime derecesi, çıkmaz sokak, oturma grubu, takma diş, ağlama duvarı, düşme noktası, kırılma noktası... vb.

5.1.1.1.3 Ad+Ad

Türkçede en çok karşımıza çıkan birleşik sözcük türü ad+ad yapısında olanlardır. İki adın bir araya gelerek oluşturduğu örnekler çoktur. Ancak bu örneklerin bazıları, birleşik sözcük işaretleyicisi olarak da adlandırılan +I/+sI 3. tekil iyelik eki alırlar. Bu eke birleşik sözcük işaretleyicisi denmesinin en önemli sebebi bu yapıdaki birleşiklerin ya tam birleşik ya da ara / zayıf birleşik olmasıdır. Örnekler bu yapıya sahip öbeklerin aslında sözdizimsel birim değil, birleşik sözcük olduğunu da gösterir.

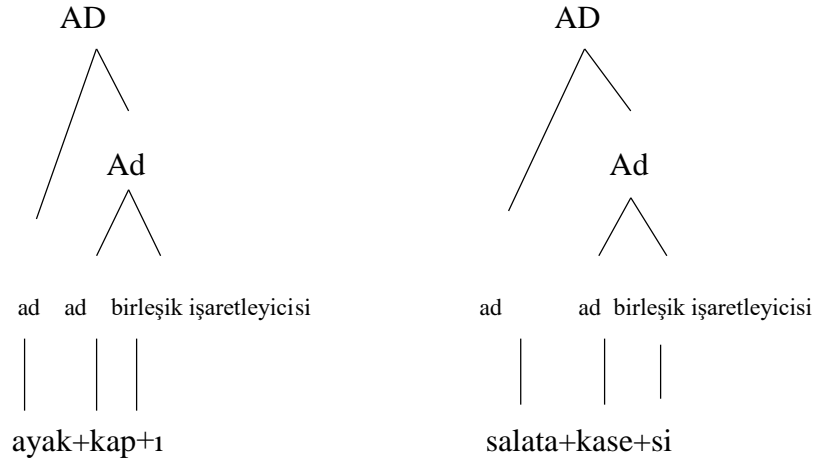
⁸ Schaaik, eylemsileri eylem olarak kabul ettiği için sözcük türü olarak bu kısımda değerlendirmiştir. Ancak sözdizimsel açıdan ele aldığımızda eylemsilerin bir kısmını sıfat olarak değerlendirmemiz gerekir; ama bu bölümde eylemsi eki alanları eylem olarak kabul ettik.

Bu durumda ad+ad yapısındaki birleşikler 2'ye ayrılır: +I/+(s)I *işaretleyicisi alanlar*, +I/+(s)I *işaretleyicisi almayanlar*.

5.1.1.1.3.1 +I/+(s)I İşaretleyicisini Alanlar

+I/+(s)I işaretleyicisini alan birleşikler tartışmalı örnekler içermektedir; çünkü bu yapıdaki birleşikler Türkçe üzerine çalışan bazı araştırmacılara göre birleşik sözcük değildir. Ancak öbek olarak değerlendirilen örneklerin aslında sözcük olarak kabul edilmesi gerekir. Her ne kadar öbek yapısında olsa da bu örnekler sözlüksel bir boşluğu doldurmaktadır. Bu da birleşik sözcüklerin öbeklerden farkını ortaya koymaktadır. Ayrıca söz edilen konu, *II. BÖLÜM*'de *Birleşik Sözcüklerin Belirlenmesinde Temel Ölçütler* kısmında ele alınmıştır. *çay kaşığı*, *masa örtüsü*, *duvar saati* gibi örnekler öbek değil birleşik sözcüktür; çünkü birleşik sözcükler bir kavrama genel ad olur; öbekler ise belli bir kavrama işaret eder, onu sınırlar, açıklar. Birleşik sözcüklerde bileşenlerin arasına herhangi bir öge ya da ek giremez. +I/+(s)I eki de ad+ad+(s)I yapılarında birleşik sözcük işaretleyicisi olarak kabul edilmelidir. Bu yapıdaki birleşik sözcüklerden bazıları:

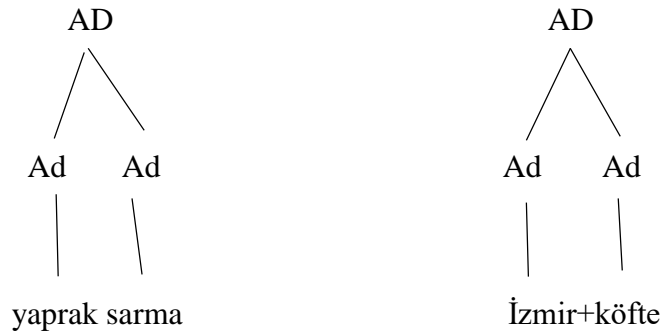
ayakkabı, *çamaşır makinesi*, *buzdolabı*, *başörtüsü*, *kol saati*, *göz kalemi*, *gözaltı*, *çay bardağı*, *servis tabağı*, *salata kasesi*, *kahve fincanı*, *bakla çiçeği*, *balçiçeği*, *çan çiçeği*, *çanta çiçeği*, *fırıldak çiçeği*, *gelin çiçeği*, *güzelhatun çiçeği*, *hançer çiçeği*, *inci çiçeği*, *ipek çiçeği*, *devetüyü*, *yavruağzı*, *sıçandişi*, *dolap beygiri*, vb.

5.1.1.1.3.2 +I/+(s)I İşaretleyici Almayanlar ya da İşaretleyicisi Düşürülmüş

Olanlar

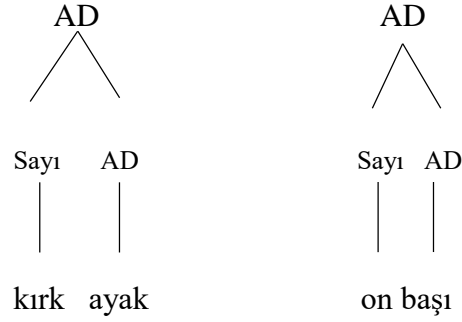
Bu yapıdaki birleşik sözcükler oluşurken ya +I/+(s)I işaretleyicisi almaz ya da bu ek sonradan düşürülmüştür. Bazı örneklerde düşürülmesinin standart dil için doğru olup olmadığı da tartışma konusudur. Bu durum özellikle de yemek adlarında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bazıları *yaprak sarması* derken bazıları *yaprak sarma* demektedir. Bazı örneklerde ise düşürülmüş şekli daha yaygın bir kullanım alanına sahip olmuş, aslî şekli ise kullanımdan düşmüştür: *Adana kebab*, *Sezar salata*, *ızgara köfte* vb.

5.1.1.1.4 X+Ad

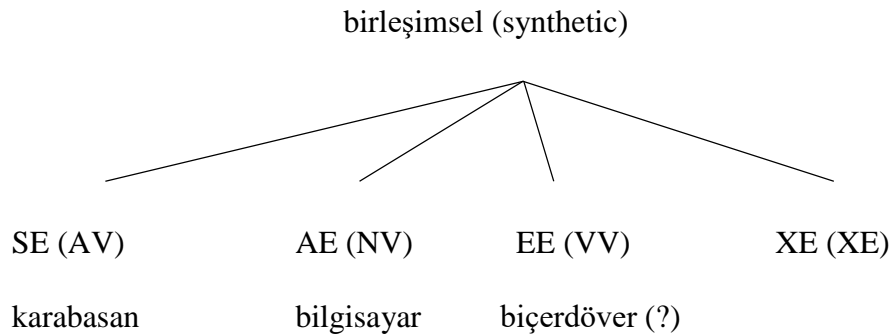
X, sayı ve diğer sözcük türlerini temsil etmektedir; ancak diğer sözcük türleriyle kurulan birleşik sözcük sayısı kısıtlıdır. Aslında Schaaik, kitabında X'i sayılar için

kullanmıştır. Türkçede henüz sayılar, ayrı bir leksikal kategori olarak değerlendirilmemektedir. Aslında sayı da sözcük türü olarak kabul edilebilir. Schaaik, bu bölümde *kırkayak*, *onbaşı* gibi örnekleri ele almıştır (Schaaik 2002: 14). Konuyla ilgili diğer örnekler: *altı patlar*, *yedi uyurlar*, *yedi veren*, *üçayak* ...

5.1.1.2 Birleşimsel Birleşikler

Kök birleşiklerden temel farkı birleşimin baş ögesinin eylem olmasıdır. Baş ögesi eylem olan birleşik sözcükler birleşimsel birleşikler olarak kabul edilir. Aslında bu birleşiklerde baş öge olarak kabul edilen eylemler, semantik açıdan baş öge değildir. Sözdizimsel açıdan bu birleşiklerde baş öge vardır. Bu yapılara semantik açıdan başsız dense de söz konusu yapılar sözdizimsel açıdan başsız değildir. Buna göre birleşimsel birleşikler kendi içinde şöyle tasnif edilir:

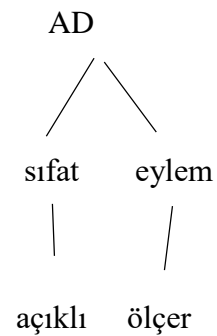
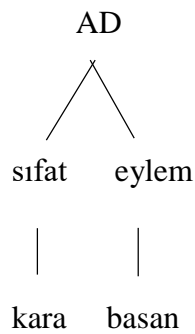
(Schaaik 2002:17).

Bu tablodan da anlaşıldığı üzere birleşimsel birleşikleri Schaaik 4 gruba ayırmıştır. Ancak eylem+eylem, başlığı altında değerlendirilen örnekleri ele

aldığımızda bu örneklerin, Bauer'ın rhyme-motivated compound (Bauer 2004: 92) başlığı altında incelediği örnekler olduğunu ve bu örneklerin çoğunlukla Türkçede ikileme olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Bauer, bu örneklerin tam anlamıyla bir birleşik olmadığını belirtse de Türkçe, İngilizceden farklı olduğu için Türkçedeki bazı ikilemeler yeni sözcük oluşturur. Bu sebeple de bu ikilemelerin eylem+eylem başlığı altında değerlendirilmesi gerekmektedir; ancak bu yapılarda yöneten-yönetilen ilişkisi olmaması sebebiyle bu yapıların sıralı birleşikler adı altında incelenmesi gerektiği kanısındayız. Bundan dolayı bu birleşikleri bu bölümde değil de, sıralı birleşiklerin alt başlığı altında değerlendireceğiz.

5.1.1.2.1 Sıfat+Eylem

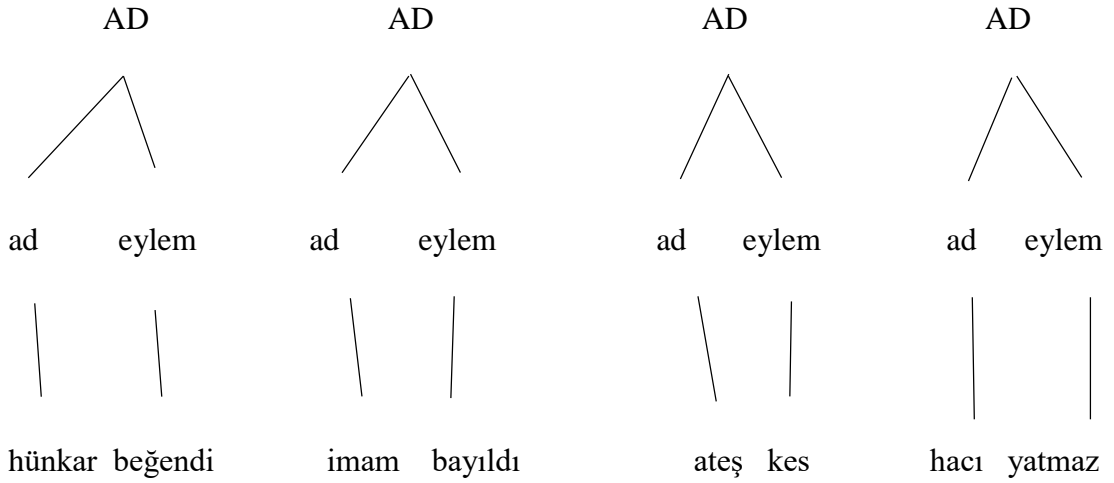
İkinci bileşeni eylem olan bu birleşiklerde yardımcı bileşen sıfattır. İkinci bileşen baş öge olarak da kabul edilmektedir; ancak baş ögenin metaforik olduğu örneklerde alt tür özelliği bulunmadığını söylemiştik. Bu durumda burada ele alınan örneklerde de alt tür özelliği yoktur. Başka bir deyişle baş öge aslında semantik açıdan yoktur. Ancak sözdizimsel açıdan baş öge olduğu görülmektedir, niteleyen ve nitelenen bileşenler bulunmaktadır. Sıfat olan sözcük adı nitelemese de bu yapılarda bu sözcükler sıfat olarak değerlendirilmiştir. Sıfat+eylem yapısındaki birleşik sözcükler sözcük türü olarak genellikle ad oluştururlar:

Konuyla ilgili diğerk örnekler: *altın kaplama, akçöpleme, çiftkavrulmuş, hoşgörü...* vb.

5.1.1.2.2 Ad+Eylem

Bu birleşiklerin yapısı ad+eylem'dir ve genellikle küçük bir cümle şeklindedir. Bu yapıdaki birleşiklerin oluşturduğu sözcük türü de genellikle addır. Bu yapıdaki birleşiklerde ad ya nesne ya da özne konumundadır:

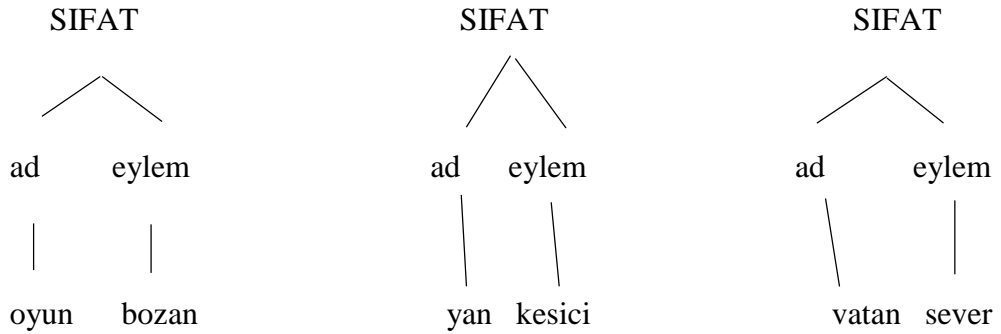

Türkçede bu yapıda pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: *cankurtaran, bilgisayar, gecekondu, zıpçıktı, firdöndü, kızkaçıran, dağdeviren, imambayıldı, şıpsevdi, kuşkonmaz, çobanaldatan, dalgakıran, etekserpen, kardelen, gelinboğan, göktürmalayan, iyiliksever, kadıboğan, kalburabastı...*

5.1.2 Dış Merkezli (Exocentric) Tümleyen Birleşikler

Bu birleşiklerde ise baş öge bulunmamaktadır. Bauer'in açıklamasına göre bu tür birleşiklerde baş öge iç merkezli olarak farklı olarak alt tür özelliği taşımaz. Örneğin *redskin, skin'in* bir türü değildir (Bauer 1989: 30). Bauer, bu tür birleşiklerin başsız olduğunu alt tür özelliği göstermemesi şeklinde açıklamıştır. Bauer, bu durumu semantik açıdan ele almıştır. Aslında bu birleşikler başsız değildir. Sadece baş ögesi birleşik kendi içinde yer almaz, yani bileşenlerinden biri değildir. Bu

birleşiklerdeki semantik baş dışardadır. Zaten terim olarak *exo-* sözcüğünün anlamı “*dış*” demektir. Bu sebeple baş öge birleşik sözcüğün bileşenlerinden biri değildir. Bu durumda bu tür birleşikler bir adı nitelemektedir. Semantik açıdan bileşenlerden biri metaforik yapılanmayla yeni bir anlam kazanır. Ancak Türkçede bütün niteleyici birleşik sözcükler için durum aynı değildir. Metaforik yapılanmayla oluşan örneklerin yanı sıra anlam boşalmasına uğramayanlar da vardır. Örneğin, *vatansever* birleşiminde *vatan* da *sevmek* de anlam boşalmasına uğramaz. Bu tür örneklerin niteleyici olmasının nedeni, ikinci bileşenin sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş olmasıdır. Bilindiği üzere sıfat-fiil eklerinin geldiği eylemler de tümce içinde niteleyici olmaktadır.

Türkçede tümleyen birleşik sözcükler içinde baş ögesi olmayan bazı örnekler: *yan kesici* (*adam*), *oyunbozan* (*kimse*), *günebakan* (*çiçeği*)...

yan kesici “*hırsız*” anlamına gelmektedir. Aslında bu örnekte metaforik yapılanmadan çok metonimik yapılanma görülmektedir; çünkü *yandan* kasıt “*elbisenin yanı*”dır. Bu örnek ile *elbisenin yan tarafını keserek hırsızlık yapma* kastedilmektedir. *Cüzdan* ya da *para* yerine “*elbisenin yanı*” kullanılmıştır.

günebakan örneğinde ise metaforik yapılanma vardır; çünkü *bakma* eylemi canlılara özgü bir eylemdir. Bu durumda *çiçeğe* bu ad, hayvan ya da insana özgü bir

davranıştan yola çıkılarak verilmiştir; çünkü çiçeğin duruşu, güneşe bakan bir insana benzemektedir.

5.2 Niteleyici (Attributive)

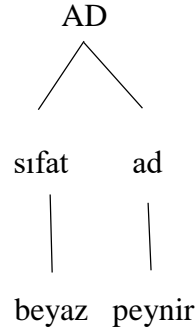
Birleşik sözcükler genellikle dilbilgisel ve anlambilimsel açıdan sınıflandırılmıştır. Niteleyici birleşikler sadece dilbilgisel olarak değil, aynı zamanda anlambilimsel açıdan da değerlendirilmiştir. Buna göre niteleyici birleşiklerde bileşenlerden biri niteleyici, diğeri nitelenen'dir (Lieber 2010: 47). Ayrıca niteleyici birleşikler 2 yolla yapılır. Birincisinde, baş öge addır ve sıfat da onun niteleyicisidir.

beyaz peynir örneğinde niteleyici *beyaz*'dır, nitelenen *peynir*'dir. Bu örnekte peynirin türü bu şekilde belirlenmiştir.

İkinci türde ise metaforik yapılanmadan yararlanılmıştır. Bileşenlerden biri metaforik anlam kazanmıştır: *anahtar sözcük* örneğinde *anahtar* gerçek anlamda bir kapıyı açmayı sağlamaz, ama bir konuda ipucu verir.

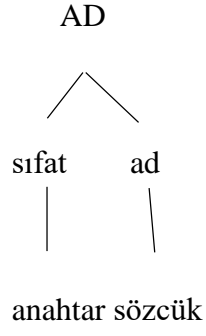
sinek sıklet, çatal yürek gibi örneklerde de metaforik yapılanma vardır. Örneğin *sinek sıklet*'te "sineğin hafif olması"ndan dolayı bu sıklete verilen ad *sinek sıklet*'tir. Diğer adı *hafif sıklet* olan bu sıklet, boksta kullanılan bir terim olsa da artık gündelik yaşamda da sık kullanılır.

çatal yürekli örneğinde ise fiziksel bakımdan *yürek çatala* benzemez. Bu örnekte de metaforik yapılanma vardır; çünkü bu birleşimin anlamı "cesur, korkusuz"dur. *Yürek*, *çatala* fiziksel açıdan benzemese de *çatalın* işlevi ile ilgili bir benzerlik söz konusu olabilir. Burada kastedilen *çatal*, tarımda kullanılan ve silah olarak da değerlendirilebilecek bir alettir. Bu sebepten ötürü bu yapı kullanılmış olabilir.

beyaz+peynir = peyaz peynir

$$[x]s^9+[y]a^{10} = [x+y]a$$

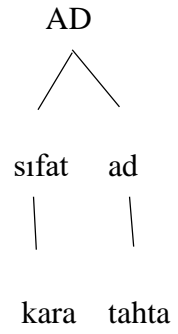
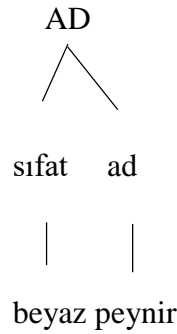
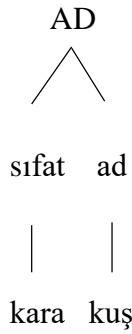
anahtar+sözcük = anahtar sözcük

$$[x]s + [y]a = [x+y]a$$

Niteleyici birleşikler de kendi içinde *iç merkezli* ve *dış merkezli birleşikler* olmak üzere 2'ye ayrılır.

5.2.1 İç Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler

İç merkezli birleşiklerin en temel özelliği baş ögeye sahip olmasıdır. Baş öge geçirimlidir ve alt türü de belirler. Niteleyici birleşiklerin bu türü geleneksel dilbilgisi anlayışına göre sıfat tamlaması yapısındadır. Ancak bu yapılar artık sözlükbirim olmuştur. Türkçede iç merkezli niteleyici birleşik sözcüklerin pek çok örneği vardır:

Konuyla ilgili diğer örnekler: *sarı aş*, *sarı akrep*, *sarı benek*, *sarı çam*, *güzel yazı*, *güzel neden*, *kötü adam*, *kötü çekim*, *kötü inanç*, *batıl inanç...*

⁹ s: sıfat

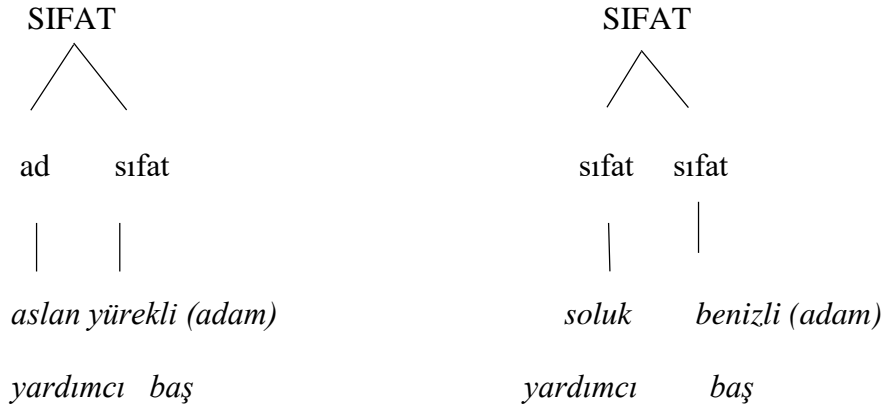
¹⁰ a: ad

5.2.2 Dış Merkezli Niteleyici Birleşik Sözcükler

Dış merkezli birleşik sözcüklerde baş öge geçirimsel değildir ve hatta baş öge birleşimin bileşenlerinden biri değildir. Baş öge birleşimin dışındadır. Niteleyici birleşiklerin dış merkezli olanları, iç merkezli olanlardan daha farklıdır. Niteleyici birleşiklerin dış merkezli olanlarının yapısı:

$$[x]s+[y]s = [x+y]s$$

$$[aslan]a+[yürekli]s = [aslan yürekli]s \quad [soluk]s+[benizli]s = [solukbenizli]s$$

Bu konu için verilebilecek diğer örnekler: *beyaz yakalı* “meslek adı”, *kızıl derili*, *kara kaplı*, *uzun bacaklı (sinek)*, *yanık tenli*, *gözü kara*, *kara ağızlı* “yalancı”, *kara bahtlı* “talihi kötü olan”, *kara cahil*, *kara saçlı (tıp terimi)*, *kara uyuzlu (tıp terimi)*, *kara yağız (delikanlı)*, *Akballı (yerleşim yeri)*, *akbaşlı* “papatya”...

5.3 Sıralı (Eşitsel / Coordinative)

Sıralı birleşikler, diğer birleşiklerin aksine bileşenlerinin eşitsel olduğu birleşiklerdir. Diğer birleşiklerin bileşenleri arasında yöneten-yönetilen ilişkisi vardır. Sıralı birleşiklerde ise bileşenler arasında yöneten-yönetilen ilişkisi yoktur. Scalise ve Bisetto’ya göre semantik açıdan bunlar iki başlı olarak kabul edilebilir. Ancak Bloomfield’a göre bu tür örneklerde tek baş olabilir. Ancak sıralı birleşiklerde

iki baş olduğunu kabul etmekte fayda vardır; çünkü bu birleşiklerde yöneten-yönetilen ilişkisi olmadığı için yardımcı öge de yoktur. İki bileşenin de yapıya katkısı eşittir. Bu katkı özellikle de anlamsal açıdandır. İki bileşenin anlamı birbirini tamamlar, ama birbirini yönetmez. Bu birleşiklerin arasına *ve* bağlacı getirilebilir (Scalise- Bisetto 2011: 46).

Türkçedeki sıralı birleşik sözcüklere gelince bunların genel olarak ikileme şeklinde olduğunu söylemek mümkündür; çünkü birleşik sözcüklerde de yöneten-yönetilen ilişkisi yoktur. Örneğin *biçerdöver*, *alışveriş*, *kaptıkaçtı*, *konargöçer* birleşik sözcükleri Bauer'in rhyme-motivated compound olarak değerlendirdiği başlık altında ele alınabilir. Aslında ikilemeler, sözcük türetme yolları arasında ayrıca ele alınmamalı, birleşik sözcüklerin alt başlığı olan sıralı birleşiklerin içinde incelenmelidir; çünkü ikilemeler de iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşur. İkilemelerin sözlükselleşen örnekleri yeni sözcük olarak kabul edilebilir. Bu durumda ikileme yoluyla yeni sözcük türetilmiş olur. Oluşum yolunun aynı olması sebebiyle ikilemeleri birleşik sözcüklerin alt başlığı olarak değerlendirmek daha doğru olabilir; çünkü *vurdulu kırdılı film* örneğindeki *vurdulu kırdılı* ikilemesi ile *açıkgöz adam* örneğindeki *açıkgöz* ya da *oyuncu yönetmen* birleşikleri yapısal olarak farklı değildir. Bu örneklerin hepsi iki sözcüğün bir araya gelmesi sonucu oluşmuş yeni sözcüklerdir. Aynı durum öyküntü (calque) yöntemi için de geçerlidir; çünkü öyküntü yönteminde herhangi bir dildeki sözcüğün karşılığı örneklerde birleştirme yoluyla yapılmaktadır. Örneğin *science-fiction* sözcüğünün Türkçe karşılığı *bilimkurgudur* ve görüldüğü üzere *science-fiction* teriminden öykünüldüğü oldukça açıktır. Bu sebeple sözcük birleşmelerine dayalı türetimlerin birleşik sözcük başlığı altında ele alınmasının mantıklı olduğu düşünülmelidir.

Yukarıda belirtildiği üzere sıralı birleşiklerde bileşenler arasında yöneten-yönetilen ilişkisi yoktur. Bileşenlerin bütüne katkısı eşittir. Baş öge bazı örneklerde ya yoktur ya da bileşenlerin ikisi de baş ögedir. Aynı durum ikilemeler için de geçerlidir. İkilemelerde de ikilemeyi oluşturan ögeler arasında eşitsellik söz konusudur. Bu durum özellikle de kısmi ikilemeler için geçerlidir. Kısmi ikilemeler içinde de eylemlerle kurulmuş olanlar daha üretkendir: *emme basma, gelgit, analı kızlı (çorba), çalgı çengi, alavere...* Marchand ise bu yapıları ikilemeli birleşikler başlığı altında değerlendirmiştir (1960: 46). Marchand'ın kullandığı terim tercih edilebilir. Bu çalışmada da bu yapılar için *ikilemeli birleşik* terimi kullanılmaktadır.

$[alış]e^{11}+[veriş]e=[alışveriş]e$

$[gel]e+[git]e=[gelgit]e$

Ancak bütün örnekler ikilemeli veya eylemlerle kurulu değildir. Bazı örneklerde kişinin birden fazla vasfı varsa o vasıflar araya ve bağlacı konmaksızın söylenir:

$[şarkıcı]+[doktor]=[şarkıcı doktor]$ “hem şarkıcı hem doktor”, şarkıcı ve doktor” Bu birleşikteki iki bileşen de addır.

$[oyuncu]+[yönetmen]=[oyuncu yönetmen]$ “hem oyuncu hem yönetmen”

Ara yön adları da bu şekilde oluşur:

$[kuzey]+[doğu]=[kuzeydoğu]$ “hem kuzeyde hem de doğuda”

$[güney]+[batı]=[güneybatı]$ “hem güneyde hem batıda”

$[güney]+[doğu]=[güneydoğu]$ “hem güneyde hem doğuda”

Sıralı birleşikler de iç merkezli ve dış merkezli olmak üzere 2'ye ayrılır.

¹¹ e: eylem

5.3.1 İç Merkezli Sıralı Birleşik Sözcükler

İç merkezli birleşik sözcükler tanımlanırken baş ögesinin alt tür oluşturduğundan söz edilmiştir. İç merkezli birleşiklerde baş öge vardır; ancak sıralı birleşiklerde iki bileşen de eşittir. Bu durumda, semantik açıdan bu birleşiklerde Bloomfield'in belirttiğinin aksine iki baş söz konusudur. Bu da bu birleşiklerin alt tür özelliği taşıdığını gösterir; ancak bu tür birleşikler her zaman iki başlı olmayabilir. Tamamen başsız da olabilir, tek başlı da olabilir. Örneğin *oyuncu yönetmen* örneğinde bu sözcük hem oyuncunun alt türü hem de yönetmenin alt türüdür. Tek bir türe ait değildir.

$[kız] + [arkadaş] = [kız arkadaş]$ “hem kız hem arkadaş”

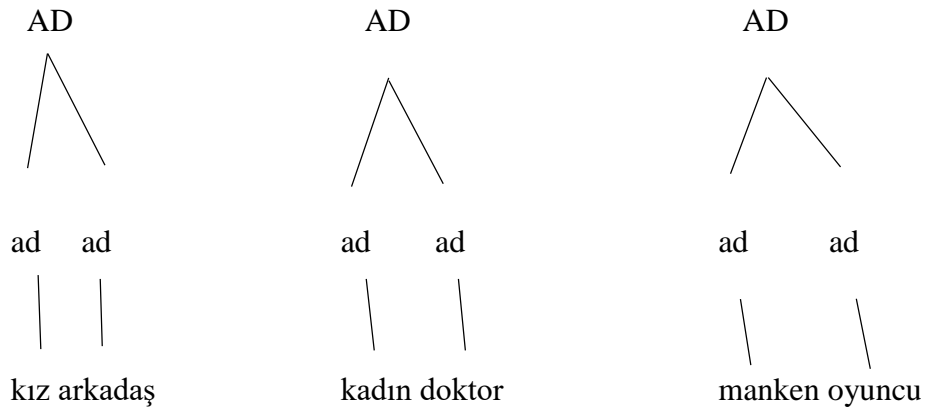
$[dansçı] + [şarkıcı] = [dansçı şarkıcı]$ “hem dansçı hem şarkıcı”

$[manken] + [oyuncu] = [manken oyuncu]$ “hem manken hem oyuncu”

$[kadın] + [doktor] = [kadın doktor]$ “hem kadın hem doktor”

$[çocuk] + [oyuncu] = [çocuk oyuncu]$ “hem çocuk hem oyuncu”

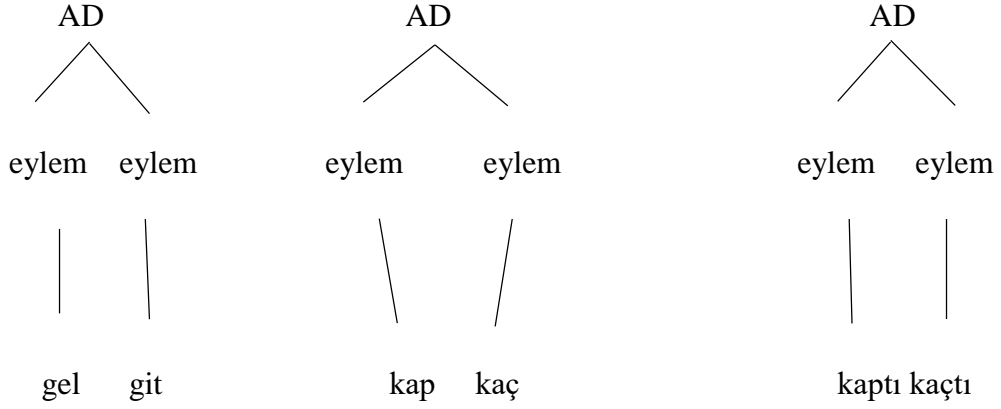
$[erkek] + [dansçı] = [erkek dansçı]$ “hem erkek hem dansçı”

Bunlar dışındaki örneklerin çoğu ise ikilemelidir:

[gel]+[git]= [gelgit] “gel ve git”

[biçer]+[döver]= [biçerdöver] “hem biçer hem döver”

Konuyla ilgili diğer örnekler: *alışveriş, alavere, gitgel, kaptıkaçtı...*

5.3.2 Dış Merkezli Sıralı Birleşik Sözcükler

Dış merkezli birleşiklerde baş öge bileşenlerin dışındadır. Sıralı birleşiklerde bileşenlerin ikisi birden baş öge olurken dış merkezlielerde baş öge dışardadır ve alt tür oluşturmaz. Hatta bazıları metaforik anlam da içerir:

[konar]e+[göçer]e=[konargöçer]s “hem konan hem göçen insanlar”

[emme]e+[basma]e=[emme basma]s (tulumba)

[yanar]e+[döner]e=[yanardöner]s (insan)

[vurdulu]s+[kırdılı]s= [vurdulu kırdılı] (film)s

VI. BÖLÜM

6 BİRLEŞİK SÖZCÜKLERİN BİLEŞENLERİNİN ANLAMSAL

ÖZELLİKLERİ

Birleşik sözcük, iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşur. Bu sebeple bileşen sözcüklerin bileşenleri kimi zaman anlamını yitirir. Ancak bütün örnekler incelendiğinde bileşenleri kendi anlamlarını koruyan birleşikler de vardır, yani düşünülenin aksine bütün birleşiklerin bileşenlerinin birinde ya da hepsinde anlam kaybı olmaz. Örneğin *ütü* ve *masa* ayrı birer kavramdır ve birleştiklerinde yeni bir kavrama ad olurlar:

$[ütü] + [masa] = [ütü masası]$ “üstünde ütü yapmaya yarayan masa”

Örnekte de görüldüğü üzere her ne kadar iki bileşen de kendi anlamını koruyor olsa da bileşenlerin kendi anlamlarının bütünü yeni bir kavrama karşılık gelir. Birleşik sözcükler, kimi zaman bileşenlerinin anlamının toplamıdır. *ütü masası* dendiğinde kişinin zihninde oluşan ne *ütüdür* ne de *masadır*. Kişinin zihninde canlanan kavram, doğrudan o nesnedir. Yani *ütü masasıdır*.

Bileşenleri kendi anlamını koruyan birleşik sözcüklerin yanında bir ögesi anlamını yitirmiş birleşikler ve tamamen metaforik anlam içeren birleşikler de vardır. Özellikle de anlamsal açıdan değişim geçiren sözcüklerin birleşmesi sonucu ortaya çıkan birleşikler, genelde tam birleşiklerdir. Metaforik yapılanmayla ortaya çıkan birleşik sözcükler azımsanamayacak kadar çoktur ve bu birleşiklerin bitişik yazılması Türkçede kuraldır. Genellikle de hastalık adları, çiçek adları, yemek adları ve renk adları metafor yoluyla oluşturulmuş birleşik sözcüklerdir:

$[deve] + [tüy] = [devetüyü]$ “renk adı”

[*aslan*]+[*ağız*]= [*aslanağızı*] “*çiçek adı*”

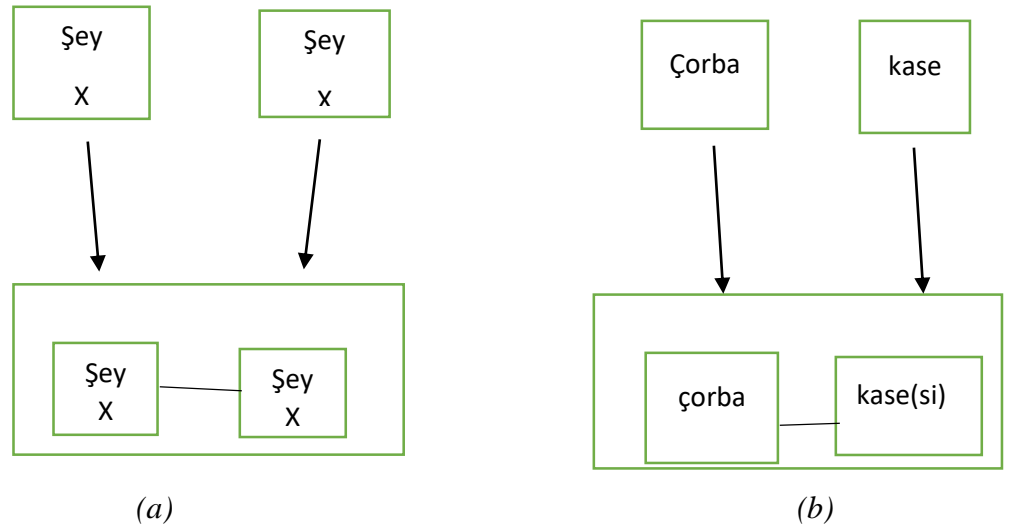
[*hanım*]+[*göbek*]= [*hanımgöbeği*] “*tatlı adı*”

Buna göre birleşikleri anlamsal özellikleri bakımından 4’e ayırırız:

- İki ögesi de anlamını koruyan birleşik sözcükler
- Metafor yoluyla oluşan birleşik sözcükler
- Metonimi yoluyla oluşan birleşik sözcükler
- Metafor ve metonimi yoluyla oluşan birleşik sözcükler

6.1 İKİ ÖGESİ DE ANLAMINI KORUYAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

Bu tür birleşik sözcüklerde, birleşik sözcükleri oluşturan bileşenler bağımsız olarak kendi anlamlarını korurlar. Bu durumda birleşik sözcüklerin oluşumunda bileşenlerin anlamının bütünü söz konusudur, yani bir nevi iki kavramı karşılayan sözcüklerin birleşmesi sonucu yeni sözcük ortaya çıkmaktadır. Birbirinden farklı kavramları karşılayan adlar birleşerek tek bir semantik birim oluşturur. Bu yapılar aşağıdaki biçimde şematize edilebilir (Bencsez 2006:46):

Örnekte görüldüğü üzere *kaseye* göre *çorba kasesi* daha özeldir.

bulaşık “pis, kirli”

makine “bir aletin çalışmasını elektrik veya bir düzenek yardımıyla sağlayan nesne”

[*bulaşık*]+[*makine*]=*bulaşık makinesi*] “bulaşıkları, kirli tabakları yıkamaya yarayan makine”

bulaşık ve *makine* sözcüklerini tek tek incelediğimizde iki bileşenin de anlamını koruduğunu görmekteyiz. Bu iki sözcüğün birleşimi de *bulaşık makinesi* sözcüğünü ortaya çıkarmıştır. *makine* bu birleşimin baş ögesidir, anlamını da korumaktadır. Bu iki sözcüğü tek tek düşündüğümüzde aklımıza *bulaşık makinesi* gelmeyebilir. Ancak iki sözcüğün birleşimi sonucu ortaya çıkan anlamı değerlendirirsek birleşimin anlamının bu iki sözcüğün anlamının toplamı olduğunu görürüz, yani *bulaşık makinesi*, “bulaşıkların yıkandığı makine”dir. *bulaşık makinesi* dendiğinde de zihinde canlanan kavram bu kavram olacaktır.

zeytin “meyvesi yenilebilen ağaç ve meyvesine verilen ad”

yağ “bir çeşit sıvı”

[*zeytin*]+[*yağ*]= [*zeytinyağı*] “zeytinden çıkarılan yağ”

zeytin sözcüğü de *yağ* sözcüğü de görüldüğü üzere anlamlarını korumaktadır ve bu iki sözcüğün anlamlarının birleşimi ile -daha doğrusu *zeytinin* ezilerek yağının çıkarılması sonucu oluşan yağ bu iki sözcüğün birleştirilmesi ile- sözcük oluşturulmuştur. Böylelikle *yağ* sözcüğünün alt türlerinden biri olan *zeytinyağı* kavramı adlandırılmıştır.

ütü “çamaşlıkların kırıışıklığını açmaya yarayan alet”

masa “üstüne bir şey koymak için kullanılan nesne”

[ütü]+[masa]=[ütü masası] “üstünde ütü yapmaya yarayan masa”

Bu örnekte de iki sözcük anlamını korumuştur. Anlamları birleşimi ile de *ütü* yapmaya yarayan *masa*, yani *ütü masası* sözcüğü ortaya çıkmıştır.

kol “insan ve bazı hayvanlarda bulunan bir organ”

saat “zamanı ölçen alet”

[kol]+[saat]=[kol saati] “kola takılan saat”

kol saati de *saatin* alt türlerinden biridir. *kol saati*, *kol* ve *saat* sözcüklerinin anlamları toplamı sonucu ortaya çıkmıştır.

meyve “tatlısı, ekşisi olan, kimi zaman ağaçta yetişen yenebilen yemiş”

su “içilebilen sıvı”

[meyve]+[su]=[meyve suyu] “meyveden çıkarılan ve içilebilen sıvı”

Bu örnekte *su* “sıvı” anlamındadır. Bu birleşik, meyveden çıkarılan sıvıya ad olmuştur.

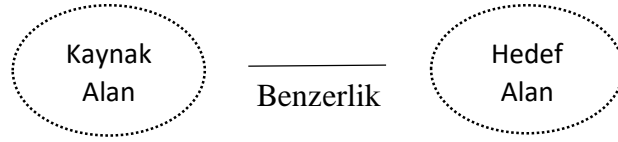
Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere iki bileşen anlamını korur ve anlamları bütünüyle yeni bir sözcük türetilmiş olur. Bileşenler ayrı ayrı kullanıldığında bütün her zaman anlaşılmaz. Bağlam söz konusu olduğunda bileşenlerden yardımcı öge düşürülür. Bu konuda *kol saati* birleşik sözcüğü örnek gösterilebilir.

Bana saatimi getir, cümlesinde kastedilenin *kol saati* olduğunu anlarız. Yardımcı öge düşürülür. Ancak *meyve suyu* örneğinde birleşğin bileşenleri düşürülmez; çünkü *Su istiyorum*, dediğimizde anlam bulanıklığı olur.

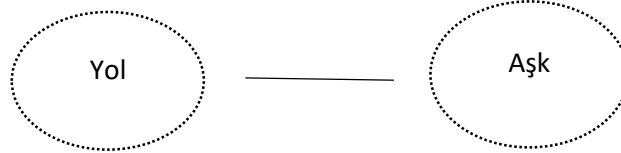
Bileşenleri kendi bağımsız anlamını koruyan birleşik sözcükler de Türkçede oldukça yaygındır. Anlam boşalmasına uğrayanlardan farkı, anlamın bileşenlerin anlamlarının toplamından oluşmasıdır.

6.2 METAFOR YOLUYLA KURULAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

Metafor, her ne kadar bilim ve sanatın konusuymuş gibi görünse de gündelik yaşamımızda da yer almaktadır. Ayrıca metaforu sadece dil sorunu olarak kabul etmek doğru değildir. Metaforun sözlük anlamı, aktarmadır. Buna göre bir varlığın özelliği başka bir varlığa aktarılır. Bilişsel dilbilime göre de metafor, bir kavramsal alanı başka bir kavramsal alan açısından anlamaktır. Bu yüzden de kavramsal bir metafor iki alan içerir ve bu iki alandan biri *hedef*, diğeri *kaynak*tır (Bencez 2006: 48).

Ayrıca kavramsal metafor sistematiktir. Örneğin *aşk bir yolculuktur* metaforunda *aşıklar, yolculara* benzetilir.

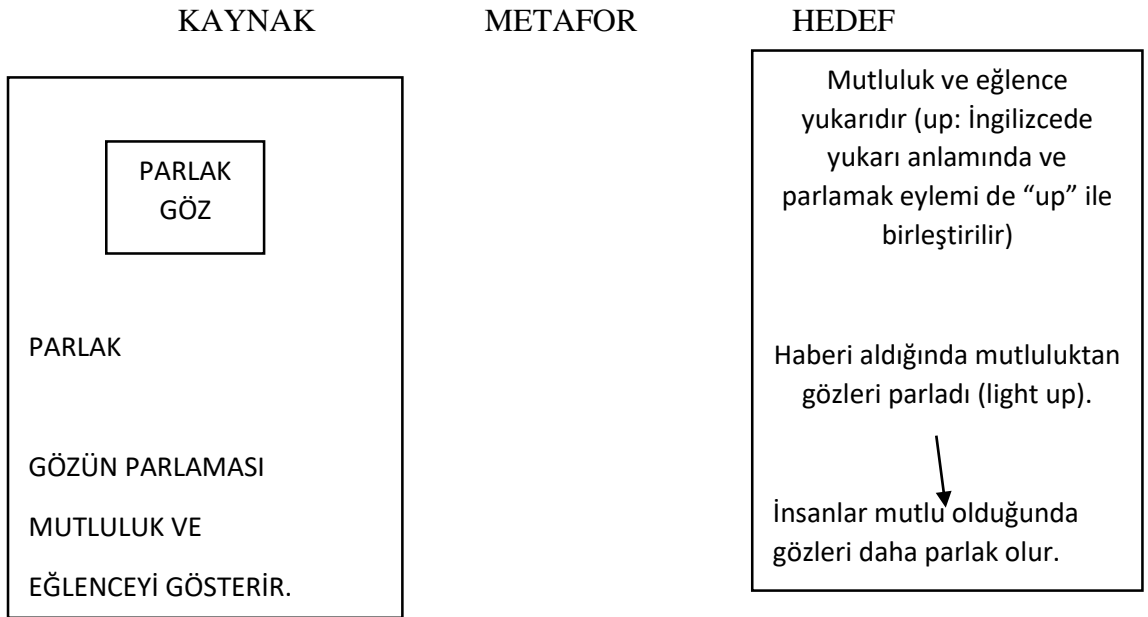

Görüldüğü üzere metaforun oluşumunda benzerlik esastır, yani bir kavramın özellikleri diğer kavrama transfer edilir (Saeed 2003: 346). Metaforda çağrışım önemlidir. Ayrıca metafora iki farklı yaklaşım vardır: birincisi *klasik*, ikincisi *romantik yaklaşım*. Klasik yaklaşımın temeli Aristo'ya kadar uzanır ve bu yaklaşıma göre metafor, yalın dili süslemek için kullanılır. Romantik yaklaşım, 18.-19. yy.'larda ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre metafor dilin ayrılmaz bir parçasıdır ve dünyayı algılama biçimi olarak düşünülür. Yalın dilin figüratif dilden farkı yoktur (Saeed 2003: 346). Metaforda en çok kullanılan kaynak kendi deneyimlerimizdir

(Luizova-Horeva 2016:751); çünkü deneyimler bakış açısını değiştirmektedir. Örneğin insanlar mutsuz olduğunda başları eğik, vücutları yere yakındır. Bu durumu deneyimlemiş olan biri, mutsuzluğu metaforik olarak *düşmek* veya *aşağı* sözcükleriyle ifade edecektir; çünkü bunu deneyimlemiştir.

Bilişsel dilbilim, aslında romantik yaklaşımın genişletilmiş versiyonudur; çünkü klasik yaklaşımın aksine metafor hayatın içindedir. Metafor sadece dilde değil, düşünce ve eylemde de yaygındır (Lakoff-Johnson 2015: 27). Metaforun dile yayılmış kavramsal yapılar olduğu kabul edilmelidir (Saeed 2003:348).

Metafor, aynı zamanda duygularla da ilgilidir. Duyguların da ya renklerle, ışıkla ya da yükselmek veya alçalmakla ilgisi vardır. Örneğin mutluluk, yükseklikle ve ışıkla ilgilidir. Birine “Gözlerinin içi parlıyor.” dediğimizde aslında o kişinin mutlu olduğunu anlatırız. Bu örneği tablo içinde şöyle gösterebiliriz¹²:

¹² Bu tablo, Fangfang Ding’in The Interaction between Metaphor and Metonymy in Emotion Category adlı çalışmasından alınmıştır.

KAYNAK

METAFOR

HEDEF

Metafor, 4'e ayrılır:

- Somutlayıcı metafor (Concretive Metaphor)
- Canlılaşmış metafor (Animistic Metaphor)
- İnsanlaşmış metafor (Humanising Metaphor)
- Girişik metafor (Synaesthetic Metaphor) (Özünü 2001: 49-50)

6.2.1 Metaforun Özellikleri

Bilişsel dilbilime göre metaforların karakteristik ve sistematik özellikleri vardır. Buna göre metaforun ilk özelliği, yeniliğidir. Geleneksel yaklaşımda ise bazı metaforlar ölüdür. Örneğin, *masanın ayağı* örneğinde metafor ölüdür. Ancak bilişsel dilbilim buna karşı çıkar; çünkü metafor eski ve bilindik olsa da yeni durumlar için de kullanılabilir (Saeed 2003: 348).

İkinci özellik ise metaforun sistematik olmasıdır. Kaynak ve hedef özellikler metaforun genişletilmesi için kullanılabilir. Bunu da Lakoff ve Johnson'ın örneklerinden yola çıkarak açıklayabiliriz. *Zaman paradır* metaforu incelenecek olursa: Zaman sınırlıdır, değerlidir, metadır ve bu yüzden paraya benzetilir. Harcamak, kazanmak, kaybetmek, kullanmak, vermek, tüketmek gibi genelde para için kullanılan eylemler, zaman için de kullanılır. Bütün bu örnekler, metaforik kavramlar sistemini gösterir (Lakoff-Johnson 2015: 33-34). Belki de bu yüzden metaforik harita yapılabilir.

Üçüncü özellik de asimetridir. İki kavram arasında simetrik bir ilişki kurulmaz, ortak noktalar temel alınır. Örneğin *Hayat bir yolculuktur*, metaforunda hayat ve yolculuk arasında gitme, süreç gibi noktalarda ortaklık söz konusudur (Saeed 2003: 350).

Son özellik ise soyutlamadır. Saeed'e göre bu özellik çok da gerekli değildir (Saeed 2003: 351).

6.2.2 Metafor Modelleri

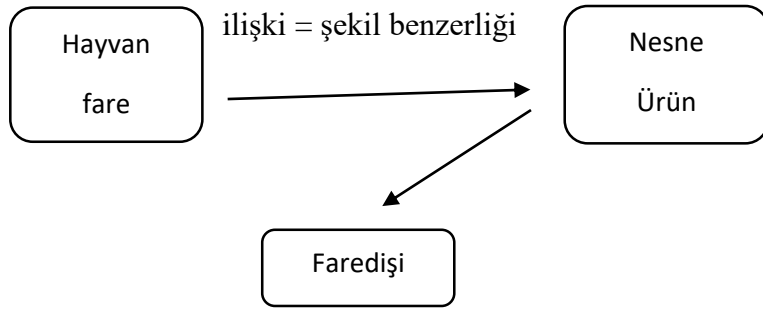
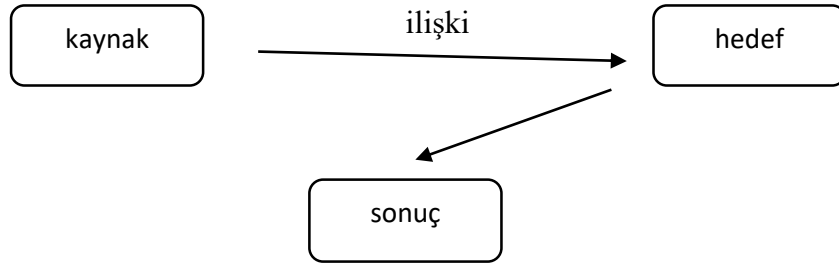
Metaforlar, fiziksel benzerliklerin yanı sıra içsel benzerliklere de atıfta bulunur. Bu durumda metafor modelleri oluşturmak mümkündür. Yapılan çalışmalarda 5 metafor modeli ortaya konmuştur:

- Şekil
- Renk
- Ölçü
- Genel
- İnsan / hayvan vücudu

(Luizova-Horeva 2016: 752).

6.2.3 Metafor Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler

Metafor merkezli birleşik sözcükler, bileşenleri kendi anlamını koruyan birleşiklerden daha üretkendir. Bu sebeple bu bölümde, metafor yoluyla oluşturulan birleşik sözcükler ele alındı; çünkü birleşik sözcüklerin oluşumunda metaforun etkisi fazladır. Türkçede de bu yolla oluşmuş birleşik sözcüklerin sayısı fazladır. En çok metafor örneği ise renk, çiçek, hastalık, yemek adlarında görülmektedir. Örneğin *aslanağzı* bir bitki adıdır. Oluşumunda *aslan* kaynaktır, hedef *bitki*dir. Aralarındaki ilişki ise benzerlik ilişkisidir, yani aslanın ağzının şekli, bitkinin şekline benzemektedir. Böylelikle de yeni sözcük ortaya çıkmıştır. Her ne kadar *aslanağzı* dediğinde ilk akla gelen çiçek olsa da çağrışımsal olarak bu bitkinin şekli aslanın ağzını anımsatır. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu örnekte kaynak olarak *fare*, hedef olarak da *oya* ele alınır. Aralarındaki ilişki ise benzerlik ilişkidir. *oyanın türü, fare dişiyle benzerlik taşıdığı için ürünün adı faredişi* olarak adlandırılmıştır.

6.2.3.1 Niteleyicisi Metaforik Olan Birleşik Sözcükler

Niteleyici bileşen, yani ilk öge metaforik olarak anlaşılır, bu tür birleşik sözcüklerde ikinci sözcük anlamını korurken niteleyici konumunda olan ilk sözcük metaforik anlam kazanmıştır. Tamamı metaforik anlam içeren örnekler kadar bu örneklerin sayısı da fazladır. Birkaç örnek üzerinden bu tür yapıları açıklamaya çalışalım:

anayasa: Bu birleşik sözcükte ilk bileşen olan *ana* sözcüğü temel anlam bakımından *anne* demektir. Buradan yola çıkarak şöyle denebilir: *Ana* önemlidir, temeldir, esastır. Bu sebeple de esas olan şeyler için *ana* sözcüğü kullanılır. *anayasa, anavatan, anaokulu* gibi örneklerde *ana*, “anne” anlamında değildir. “Temel” anlamındadır. Bu sebeple de *yasa* sözcüğünü niteler.

ayçiçeği: Bu birleşik sözcükte de çiçek şekil olarak *aya* benzerliğinden bu adı almıştır. Ayda yetişen, ya da ayın çiçeği değildir, ay biçiminde olan çiçektir.

başçavuş: Bu birleşik sözcükte de baş niteleyicisi, kendi anlamının dışına çıkmıştır. *Baş* organ adıdır ve insan, hayvan vücudunun en üstünde bulunur. Baş olan kimse de bu bakımdan baş organıyla benzerlik içindedir, yani en üsttedir.

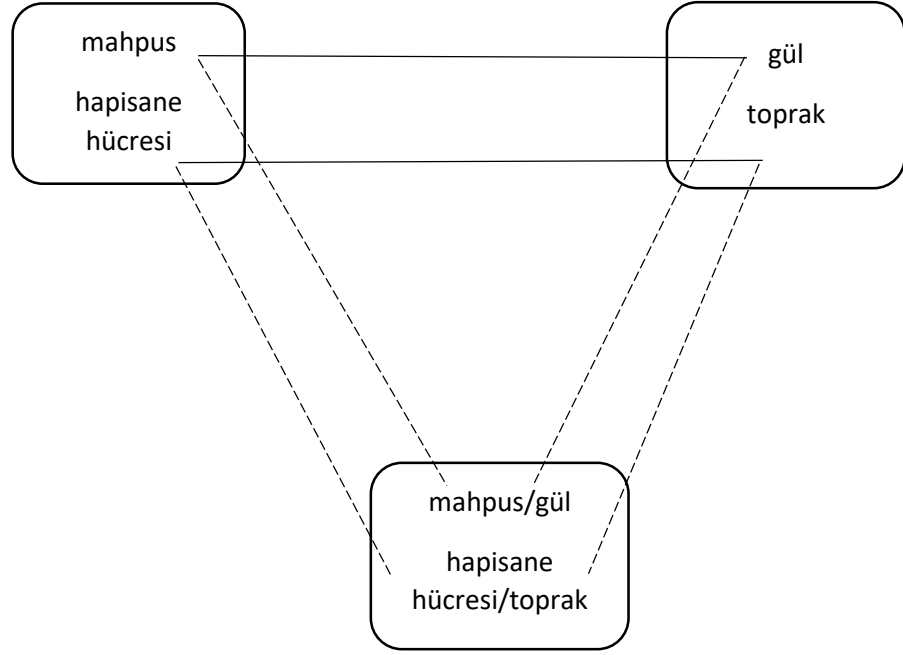
ayçöreği: Niteleyici sözcük kendi anlamı dışındadır, yani *çörek* sözcüğünün türünü belirtmek, nitelemek amacıyla benzerlik yönünden yararlanılmıştır. Böylece ayın şekline benzeyen çörekler ortaya çıkmıştır.

6.2.3.2 Tamlananı Metaforik Olan Birleşik Sözcükler

Bu birleşik sözcüklerde ilk bileşen metaforik değildir. Tamlanan ya da sözdizimsel olarak baş öge olarak kabul edilen bileşen metaforiktir. Aslında birleşik sözcüklerde tamlanan ile ilgili problemler söz konusudur; çünkü burada tamlanan konumunda olan, sözdizimsel açıdan baş öge olarak da kabul edilen bileşen, semantik bakımdan baş konumunda değildir. Dış merkezli birleşikler anlamsal açıdan sınıflandırmaya aykırı durum sergilemektedir; çünkü metaforik yapılanma ile oluşmuş birleşiklerin bazılarında baş öge yoktur. Örneğin, *hapisane gülü* birleşğinde ikinci bileşen yani sözdizimsel olarak baş öge konumunda olan bileşen, semantik bakımdan baş öge olarak nitelendirilemez; çünkü semantik bakımdan baş öge olsaydı, *hapisane gülü*, *gülün* alt türü olurdu. Bu tür örneklerde alt tür olmamasının nedeni metaforik yapılanma ve semantik olarak baş ögenin olmamasıdır. Bu nedenle bazı dilbilimciler, ikinci bileşeni metaforik olan birleşikleri morfolojik çözümleme dışında tutarken, Benczes ise İngilizcede dış merkezli birleşik olmadığını iddia etmiştir (Benczes 2015: 54, 69). Benczes'in incelediği örnekleri değerlendirdiğimizde benzer örneklerin Türkçede de olduğunu görmekteyiz. Örneğin Benczes, bu konuda *redskin* örneğini vermiş, bu birleşğin dış merkezli olmadığını öne sürmüştür. Türkçede dış merkezli birleşik vardır, hatta *dış merkezli* sözcüğünün kendisi de dış merkezlidir; çünkü *merkezli* sözcüğü, bu yapının baş ögesi değildir. Ayrıca tamlananı metaforik olan örnekler, dış merkezli birleşiklerdir.

Bu tür birleşiklerde eksiltme söz konusu olabilir. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere birleşğin ikinci bileşeni, yani tamlananı metaforiktir. Buna göre şöyle bir şemayla bu durumu açıklamak daha kolay olacaktır¹³:

¹³ Bu şema, Reka Benchez'in kitabındaki (s.97) şemadan uyarlanmıştır.

gecekuşu'nda gece anlamını korumakla beraber insan kuşa benzetilmiştir. Özellikle de geceleri ortaya çıkan kuşlarla geceleri uyanık olan, çalışan insanlar arasında ilişki kurulmuştur.

kaldırım çiçeği örneğinde de çiçek ve insan arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişki şekilden ziyade narinlik, naif olmakla ilgilidir; çünkü genelde kadınlar çiçeklere benzetilir. Bunun sebebi de kadınların da çiçekler gibi hassas, narin, hoş olmasından kaynaklanır; ama bu örnekte pejoratif anlam görülmektedir. Kadın çiçeğe benzetilse de bir kadının sürekli kaldırımında ya da yol kenarında beklemesi kötü anlama gelmektedir. *kaldırım çiçeği* ile “kötü yola düşmüş kadın” kastedilmektedir.

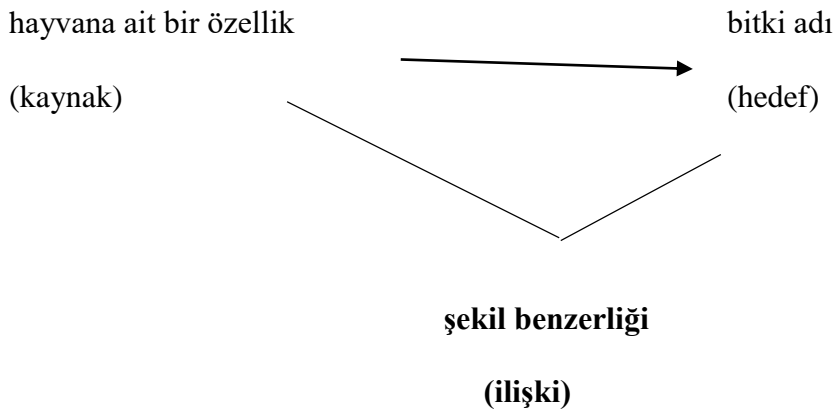
yol ağzı örneğinde de *yolun ağzı* yoktur; ancak yolun girişi, *ağıza* benzetilir. Burada şeklen bir benzerlik olabilir. *ağız*, canlıların beslenmesi için temel organdır, bir nevi başlangıçtır. Sindirim sistemi göz önünde bulundurulduğunda *ağız*,

sindirim başladığı noktadır. Sindirim sistemindeki organların dizilişi *yola* benzetilir. *ağız*, bu bakımdan yolun başlangıcına benzetilmiştir; yani kaynak sindirim sistemi organları, hedef ise *yoldur*. *ağzın* önünde engel bulunması durumunda sindirim başlayamaz. Aynı şekilde yolun girişinde engel olduğunda yola devam etmek mümkün olmaz. Örneğin yolun girişini kapatacak şekilde durduğumuzda “Yol ağzını kapatma!” uyarısıyla karşılaşmak mümkündür.

kilit dili de tamlananı metaforik olan bir birleşik sözcüktür; çünkü şekil benzerliği esastır. Dil, canlı varlıklarda bulunan bir organdır; ama burada cansız bir varlık için kullanılmıştır.

6.2.4 Her İki Bileşeni de Metaforik Olan Birleşik Sözcükler

Bu tür birleşik sözcüklerde, iki bileşen de anlamını yitirmiştir. Aslında anlamını yitirmek yerine metaforik anlam kazanmıştır demek daha doğrudur. Bu durumda bu birleşik sözcüklerde anlamın bütünü metaforiktir. Bileşenlerinin anlamının toplamı metafor içerir. En karakteristik örneklerden biri, *hanımeli* örneğidir. Bu sözcükte, ne *hanım* ne de *el* ayrıca vurgulanır. Asıl kastedilen hanım elinin zariflik ve güzellik açısından çiçekle benzerlik oluşturmasıdır. Bu sebeple de çiçeğe verilen ad, hanım elinin zarifliği ve güzelliği ile ilişkilendirilir. Bu tür yapılarda metaforik yapılanmayı çözümlemek oldukça zor olabilir. Türkçede bu tür birleşik sözcükler çok üretkendir.

keçinin boynuzu → **keçiboynuzu**

Bu örnekte de görüldüğü üzere *keçiboynuzu* bitki adı olarak keçinin boynuzunu çağrıştırdığı için bu adı almıştır. Aralarındaki ilişki şekil benzerliğine dayanmaktadır.

hayvana ait bir özellik → hastalık adı
(kaynak) (hedef)

şekil benzerliği

(ilişki)

köpeğin dirseği → **it dirseği**

it dirseği örneğinde de hastalığın adı kaynak olarak hayvan adından gelir.

Hastalığın görüntüsü şekil bakımından köpeğin dirseğine benzemektedir.

insana ait özellik → **bitki**
(kaynak) (hedef)

davranış ya da konum benzerliği

(ilişki)

İnsanlar özellikle de kızlar cam kenarında oturur. Bu nedenle de çiçek güzel kızlara benzetilerek ona ait bir özellik de adlandırılmıştır; yani çiçek ile insan arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

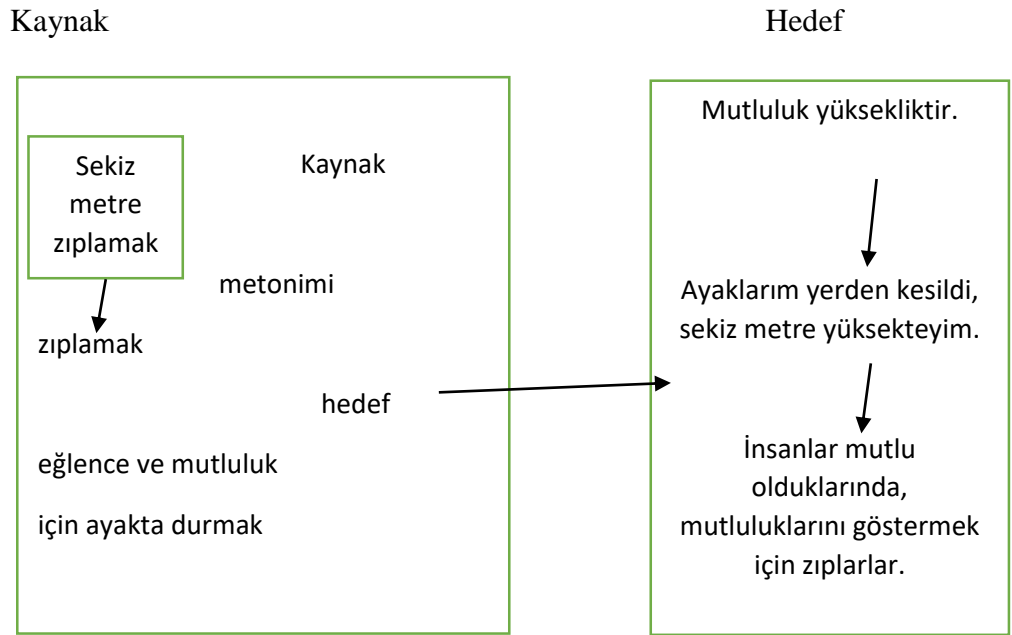
pencere kenarında oturan kız → **cam güzeli**

İlişkide şekil benzerliği yoktur. İlişki, daha çok hareketle ya da konumla ilgilidir.

6.3 METONİMİ YOLUYLA KURULAN BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

Metonimi, Türkçede ad aktarması terimiyle karşılanmıştır. Metonimide metafordan farklı olarak benzetme unsuru yoktur. Bilişsel dilbilimciler, metonimi ile

metafor arasında pek çok benzerlik olduğunu öne sürerler. Örneğin, kavramsal süreç ve gerçek dünya bilgisinden yola çıkarak oluşturulmuş yeni sözlüksel birim, bu ortak özelliklerdendir (Saeed 2003:352). Metafordan benzetme unsuru olmaması dışındaki bir diğer farkı da metoniminin tek bir alan içinde bağlantı kurmasıdır. Metonimide herhangi bir şeyi az sözcükle anlatmak esastır. Kısacası metonimi, bir varlığı göstermek ya da zihinsel giriş için başka bir varlığın kullanılmasıdır (Kövecses 2010: 172). Metonimi, metafordan farklı olarak farklı bilişsel modeller arasında olurken, metonimi tek bir model içinde olur (Ding 2012: 2384). Örneğin duygu durumuyla ilgili metafor, özellikle de İngilizcede yükseklik ve ışıkla ilgilidir. Bu durumda metonimi, metaforla birlikte kullanıldığında aşağıdaki tablo ortaya çıkar. Bu tablo, metafor ve metoniminin farkını da ortaya koyar:

Metoniminin sınıflandırılmasında ise şu özellikler yer alır:

- parça-bütün ilişkisi (synecdoche)
(bütün için parça, parça için bütün)

- iç-dış ilişkisi
- içerik-kap ilişkisi
- ürün-üretici ilişkisi / eser-yazar ilişkisi
- yer-kurum ilişkisi
- kurum-insan ilişkisi
- yer-olay ilişkisi (Saeed 2003: 253).

Bunlara ek olarak, sanatçı-eser ilişkisi, özel-genel, neden-sonuç ilişkileri de göz önünde bulundurulur. Örneğin:

Kurum yerine mekan:

Ankara, bu durum karşısında sessizliğini koruyor.

Kontrol edilenin yerine eden:

Nixon, Hanoi 'yi bombaladı.

Ozawa, dün gece berbat bir konser verdi. (Kövecses 2010: 172)

Kullanıcı yerine nesne:

Saksafon bugün grip (Lakoff-Johnson 2015: 70).

Eser yerine yazar:

Oğuz Atay'ı bitirdim.

Metonimi de en az metafor kadar üretkendir. Hatta bilişsel dilbilimcilere göre metonimi metafordan daha yaygındır (Bencsez 2006: 50). Bu nedenle de metonimi yoluyla oluşmuş birleşik sözcükler de oldukça fazladır.

6.3.1 Metonimi Yoluyla Oluşan Birleşik Sözcükler

Bilişsel dilbilime göre metonimi, birleşiklerde 5 şekilde bulunur: (1) modifier / niteleyici, (2) profile determinant / tamlanan, (3) birleşğin her iki ögesinde, (4) tüm birleşikte, (5) bileşenler arasındaki ilişkide (Bencsez 2006:141).

6.3.1.1 Niteleyicisi Metonimik Olan Birleşikler

Bu tür birleşiklerde niteleyici, metonimik olarak yapılanmıştır. Niteleyici bileşen, benzerlik özelliği bulunmaksızın tamlananı niteler. Örneğin *mavi yakalı* ve *beyaz yakalı* olarak adlandırılan mesleklerde baş öge çalışandır, yani bu örnekler dış merkezlidir:

mavi yakalı çalışan “daha çok bedensel olarak çalışan işçi”

beyaz yakalı çalışan “ofis çalışanı”

Bu iki örnekte de görüldüğü üzere *beyaz yaka* ve *mavi yaka*, aslında çalışanların giydiği kıyafetle alakalıdır. Her iki örnekte de iç-dış ilişkisine sahip metonimi örneği vardır.

Diğer örnekler: *buğday tenli*, *kafadan bacaklı*, *eşkanatlı*, *iki ayaklı*, *iki canlı* vb.

6.3.1.2 Tamlananı Metonimik Olan Birleşik Sözcükler

Bu tür birleşiklerde tamlananın kendisi metonimi yoluyla oluşur. Bu örnekler, dış merkezlidir. Bu sebeple baş öge değil, tamlanan metonimiktir. Örneğin *deli balta* ve *deli baş* örneklerinde tamlanan *balta* ve *baş*tır.

deli balta “acımasız, gaddar, zalim”

balta ile aslında baltayı elinde tutan kimse kastedilmektedir, yani kişi yerine kullandığı eşyadan bahsedilerek kişi kastedilmiştir. Kullanıcı-alet ilişkisi vardır.

deli baş “huysuzluk yapan hayvan veya delice hareketler yapan çocuk”

baş, ise çocuk veya hayvanı göstermektedir. Çocuk kastedilerek *baş* kullanılmıştır, yani vücudun bir organından yola çıkarak insanı anlatma söz konusudur.

6.3.1.3 Bileşenlerinin Tamamı Metonimik Olan Birleşik Sözcükler

Bu tür birleşiklerde birleşğin tamamı metonimiktir, yani tamamı benzerlik özelliği taşımaksızın oluşturulmuştur:

eloğlu “damat”

elkızı “gelin”

Yukarıdaki iki örnekte genel-özel ilişkisi söz konusudur; çünkü *el* sözcüğü, “yabancı” anlamına gelmektedir. *Akraba olmayan birinin çocuğu* demek için *yabancı* anlamına gelen *el* sözcüğünü kullanırız. *kız* ve *oğlan* sözcüklerini, *el* sözcüğüyle kullandığımızda geneli ifade eden *eloğlu* ve *elkızı* sözcükleri ortaya çıkmaktadır.

eli maşalı “kavgacı”

parmak izi

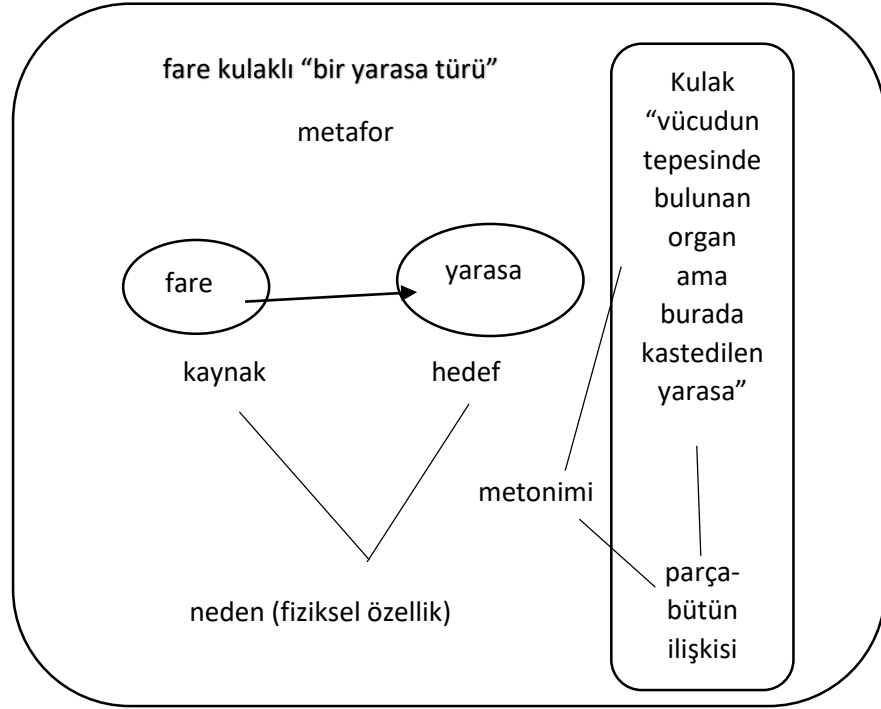
Her iki örnekte de benzerlik söz konusu değildir. Bir kavramın yerine başka bir kavram kullanılmıştır. Bu süreçte birleşik sözcüğün tamamından yararlanılmıştır. Ancak yine de bu sözcüklerde bu anlamı veren temelde *el* sözcüğü olsa da bu sözcük birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle birleşerek yeni anlam kazanmıştır. Özellikle üçüncü örnekte *el* ve *maşa* sözcükleri, kullanıcı-alet ilişkisine sahiptir.

Konuyla ilgili örnekleri arttırmak mümkündür: *göz kapağı*, zaman zaman *göz* yerine *bayrak direği*, *bayrak* yerine kullanılabilir. Böyle örnekler parça-bütün, bütün-parça ilişkisiyle kurulmuştur.

6.4 METAFOR ve METONİMİ YOLUYLA OLUŞMUŞ BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

İngilizcede yapılan çalışmalarda metonimi içinde metafor, metafor içinde metonimi olduğu belirtilmektedir (Benchez 2006:163). Türkçedeki bazı birleşik

sözcüklerin oluşumunda da hem metaforik hem de metonimik yapılanma söz konusudur. Bu örnekler azımsanamayacak kadar çoktur. Özellikle de dış merkezli birleşik sözcüklerde bu durum görülmektedir.

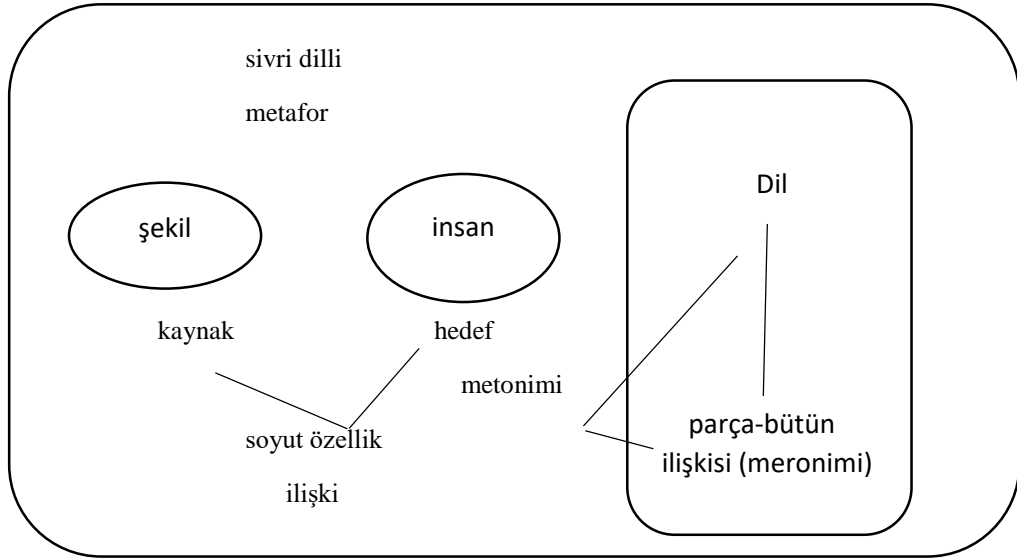
- kulak (metonimi)
- fare kulağı
- Bu örnekte ise parça-bütün (meronymy) ilişkisinden yararlanılmıştır.
- Yarasanın kulağı farenin kulağına benzer (metafor).
- Fiziksel benzerlik

Fare kulaklı örneğinde görüldüğü üzere hem metaforik hem de metonimik yapılanma söz konusudur. *Kulakla* kastedilen *yarasa*dır. Parça-bütün (Organ ile belirli bir canlı kastedilmektedir.) ilişkisi vardır. *fare kulaklı* denince de kulağı farenin kulağına benzeyen *yarasa* anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili diğerk örnekler:

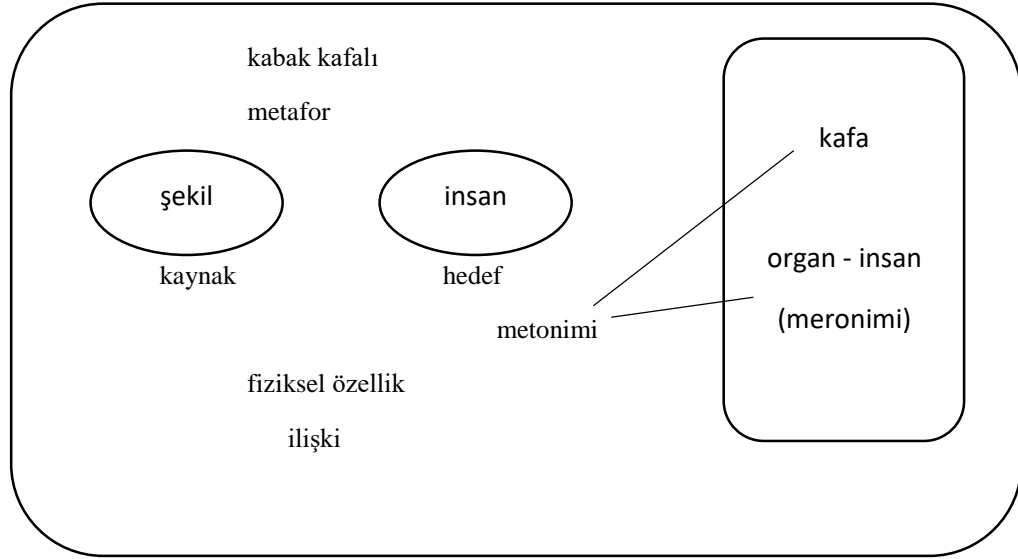
Sivri dilli:

- Sivri
- İnce, keskin
- Dil
- Keskin dil
- İnsan dili
- İnsanı incitecek sözler söyleyen kimse

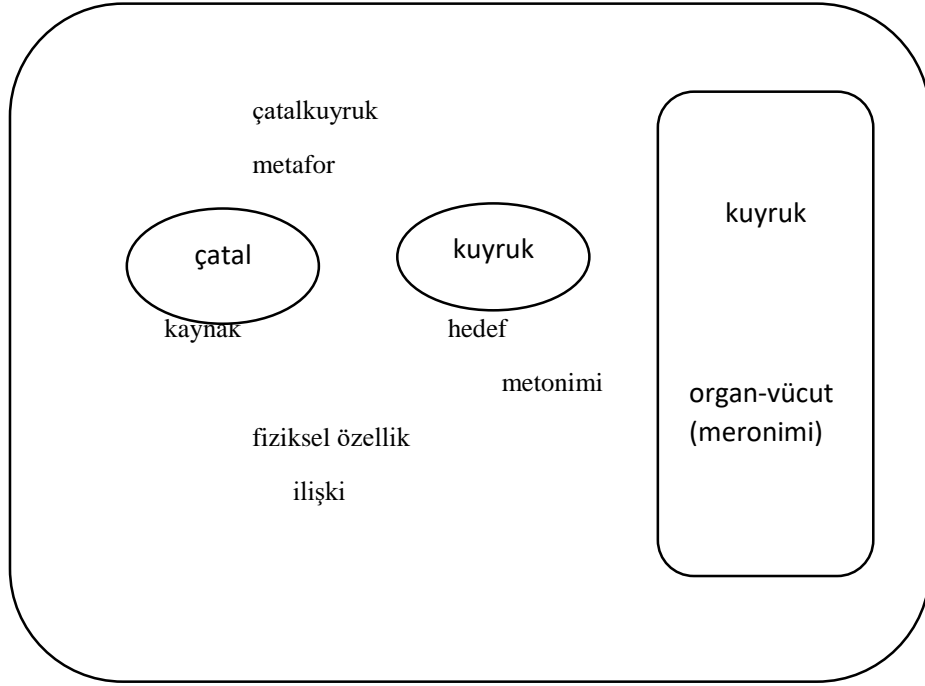
Tabloda verilen örnekte görüldüğü üzere hem metaforik hem metonimik yapılanma, birleşik sözcüklerin oluşumunda etkilidir. *Sivri*, keskinlik bakımından kaynaktır. Hedef ise *dildir*. Dilin söylediği sözcükler acıtması dolayısıyla sivri cisimlere benzetilmiştir. Buradaki benzerlik fiziksel olmaktan ziyade fiziksel özelliğın verdiği acıyla ilgilidir. Metonimik açıdan ise dil, insanın konuşması için gerekli organlardandır. Burada dil kullanılarak insan kastedilmiştir. Parçadan bütüne gitme söz konusudur.

kabak kafalı: Bu örnekte ise, kabak ile insan kafası arasında fiziksel benzerlik vardır. Kaynak *kabak*, hedef ise *kafadır*. Metonimik olarak ise insanın bir uzvu olan *kafa*, onun yerine kullanılmıştır. Parça söylenerek bütün kastedilmiştir. Bu örnekte hem metaforik hem metonimik bir ilişki vardır:

- Kabak
- İnsan kafası
- Kabak gibi
- Parlaklık, tüysüzlük
- Kafası kel olan kimse
- Kafa ve kabak

çatalkuyruk: Bu sözcük kırlangıç için kullanılmaktadır. Kaynak bir nesne, hedef ise *kuyruktur*. Kuyruk, fiziksel açıdan *çatala* benzemektedir. Kuşun bir uzvu olan *kuyruk* ise onun yerine kullanılmıştır. Kuşun organı söylenerek kendisi kastedilmiştir. Bu örnekte de meronimi olarak da kabul edilen parça-bütün ilişkisi söz konudur.

- Çatal
- Kuyruk
- Çatal gibi, çatala benzer
- Şekil
- Kuyruğu çatala benzeyen kuş
- Çatal ve kuyruk

Konuyla ilgili diğer örnekler: *kalem kulaklı, kaz kafalı, et kafalı, dibek kafalı, fare başlı iskorpit...*

SONUÇ

Birleşik sözcükler, iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelip yeni bir sözcük oluşturmasıyla oluşan dilsel yapılardır. Bu çalışmada ilk olarak birleşik sözcüklerin nasıl tanımlanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Tezden elde edilen bulgular ise şöyledir:

1. Bazı dillerde birleşik sözcük olarak kabul edilen yapıları oluşturan bileşenler, ek düzeyinde bir morphem (biçimbirim) de olabilir. Bu nedenle birleşik sözcüklerin evrensel ve eksiksiz tanımını yapmak şimdilik mümkün görünmemektedir.
2. Tarihî Türk lehçelerinde de birleştirme sözcük türetme yollarından biridir; ancak Türkolojide bu alan eksik bırakılmıştır. Tarihî metinler incelendiğinde özellikle hastalık, renk ve çiçek adlarının birleştirme yöntemiyle türetildiği görülmektedir; ancak bazı eserlerin dizinlerinde ve sözlüklerinde birleşik sözcükler parçalanarak yanlış bir biçimde değerlendirilmiş ve bu yapılar görmezden gelinmiştir.
3. Türkçede birleşik sözcükler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır; ancak bu çalışmaların çoğunda birleşik sözcüklerin nasıl yazılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Birleşik sözcüklerin tasnifi yapılmamış ve birleşik sözcüklerin tespitinde kullanılan ölçütler, yazım ve ses bilgisi ile sınırlı tutulmuştur. İstisnai çalışmalara rağmen birleşik sözcüklerin tespiti için belirlenen ölçütlerin yetersiz olduğu görülmüştür.
4. Birleşik sözcüklerde heceleme, tek bir sözcük nasıl heceleniyorsa öyle yapılır; ancak ayrı yazılan birleşiklerde heceleme sistemi birleşik yazılardan daha farklıdır. Birleşik yazılan birleşik sözcükler tek bir

birim gibi hareket eder. Sesletim de heceleme gibidir. Bitişik yazılan birleşik sözcükler, tek bir birim gibi hareket ettiği için tek bir sözcük gibi sesletilir. Ayrı yazılan birleşik sözcükler ise bazen tek bir sözcük gibi sesletilir; çünkü benzer yapıya sahip olan öbeklerden farklı olduğu için ayrı yazılan birleşikler tek bir sözcük gibi sesletilir.

5. Türkçede yalancı birleşik yoktur, çünkü İngilizcenin aksine Türkçede birleşik sözcüğü (ad) oluşturan bileşenlerin ikisi de ayrı birer sözcüktür, ek ya da bağlaç değildir. Ancak birleşik bağlaçların kuruluşunda üretken olmasa da bağlaçlara başvurulmaktadır.
6. Türkçede bazı sözcüklere birleşik sözcük oluşturma sürecinde diğer sözcüklere oranla daha çok başvurulmaktadır. Bu tür sözcüklerden bazıları: *ön, alt, üst, ara, baş, son, uç, iç, dış*tır.

- Birleşik sözcüklerle öbeklerin farkını ortaya koymak için bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından çeşitli ölçütler belirlenmeye çalışılmış, ancak bu ölçütlerin her biri yeniden değerlendirilmiş ve hangilerinin ne tür zayıf ve güçlü yönleri olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Yazım ölçütü, güvenilirliği olan bir ölçüt değildir; çünkü birleşik sözcükler her zaman ve her dilde bitişik yazılmazlar. Ayrıca yazım ölçütü sadece yazımla ilgilidir. Konuşma dilinde ise neyin birleşik sözcük neyin öbek olduğunu anlamak için yazım ölçütünü kullanamayız. Bu nedenle de yazım ölçütü öbeklerle birleşik sözcükleri ayırmada yetersiz kalmaktadır.

Yazım ölçütüne göre daha güvenilir olduğu tespit edilen ölçütler:

- Biçimbilimsel ölçüt
- Sesbilimsel Ölçüt

- Sözdizimsel Ölçüt
- Anlambilimsel ölçüt
- Sözlükselleşme

Biçimbilimsel ölçüte göre, birleşik sözcüklerle öbekler arasındaki en önemli fark, birleşik sözcükler çekimlenirken ilk bileşenin ek almamasıdır; çünkü birleşik sözcükler tek bir sözcük gibi işlem görürler. Öbeklerde ise iki öge de çekimlenebilir.

Sesbilimsel ölçüte göre ise birleşik sözcüklerde, birleşik sözcüklerin oluşumu sırasında olmasa bile ses olayları görülür. Öbeklerde ise her bir birim ayrı hareket edebildiği için ses olaylarına rastlanmaz. Ayrıca birleşik sözcüklerde tek vurgu, öbeklerde ise iki vurgu vardır.

Sözdizimsel ölçüte göre birleşik sözcüklerin arasına niteleyici giremez. Niteleyici ilk bileşenden önce gelir ve bütünü niteler; ancak öbeklerde niteleyici iki öge için de ayrı ayrı gelebilir.

Anlambilimsel ölçüte göre birleşik sözcükler, bileşenlerin anlamlarının toplamını ifade ettiği ya da birleşik sözcüklerde metaforik ve metonimik yapılanmanın olduğu görülebilir. Birleşik sözcükler bir kavrama ad olurken, öbekler bir kavramın özelliklerini ortaya koyar.

İlk 4 ölçütün yeterli olmadığı durumlarda sözlükselleşme devreye girmektedir. Bir yapının birleşik sözcük olup olmadığını tespit etmek için o yapının sözlükselleşme sürecine girip girmediğine bakmak gerekir. Bu durumda da kurumsallaşma, yani konuşurların o yapıyı yaygın olarak kullanıp kullanmadığı incelenmelidir; çünkü bir sözcüğün kurumsallaşması için bir yapının bilinirliğinin ve yaygınlığının artması

gerekir. Böylelikle bu ölçütler sayesinde birleşik sözcükleri öbeklerden ayırmak mümkün olacaktır.

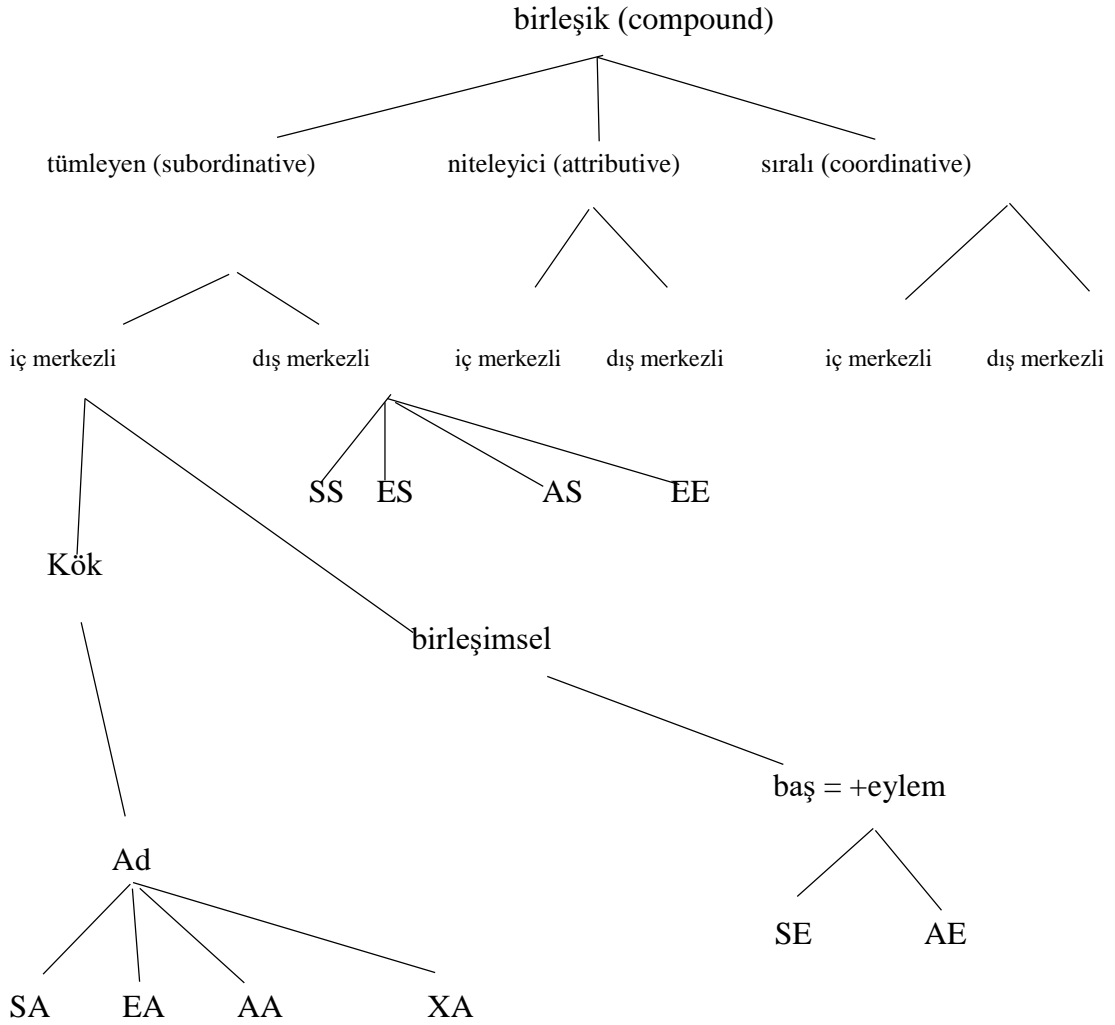
7. Birleşik sözcüklerin oluşumunda kimi zaman basit sözcükler, kimi zaman birleşik sözcükler, kimi zaman da türemiş sözcükler kullanılmıştır. Türkçedeki birleşik sözcükler değerlendirildiğinde şöyle bir liste ortaya çıkmıştır:

- kök+kök
- kök+türemiş sözcük
- türemiş sözcük+kök
- birleşik sözcük+kök
- türemiş sözcük+türemiş sözcük
- kök+birleşik sözcük
- türemiş+birleşik sözcük
- birleşik sözcük+türemiş sözcük
- birleşik sözcük+birleşik sözcük

8. Birleşik sözcüklere sadece ad türetmede başvurulmaz. Diğer sözcük türlerinde de birleşik sözcükler vardır:

- Birleşik isimler
- Birleşik sıfatlar
- Birleşik zarflar
- Birleşik zamirler
- Birleşik eylemler
- Birleşik bağlaçlar

9. Birleşik sözcükler (adlar), Türkçede şöyle tasnif edilebilir:

10. Birleşik sözcükleri oluşturan sözcükler genelde anlam boşalmasına uğrar.

Ancak anlam boşalmasına uğramamış birleşik sözcükler de vardır. Bu tür birleşiklerde birleşimin anlamı bileşenlerin anlamının toplamıdır. Bu birleşiklerin yanında metaforik anlam kazanmış birleşikler de vardır. Birleşik sözcükler oluşturulurken çoğunlukla benzerlikten yararlanılmıştır. Bu benzerlikler ses, şekil, renk, ölçü gibi benzerlikleri içerir. Benzerlikler bunlarla da sınırlı değildir. Kavramlar arası benzerlikler de vardır. Metaforik anlama sahip birleşik sözcüklerin yanında metonimik birleşikler

de oldukça yaygındır. Hatta hem metaforik hem metonimik yapılanma sonucu oluşmuş birleşik sözcükler de bulunmaktadır.

11. Ekle türetme, bazı durumlarda yeni sözcük türetirken anlamsal bakımdan yetersiz kalmaktadır; çünkü eklerin her zaman karşılayamayacağı anlamlar söz konusudur. Ekle türetme anlamsal bakımdan yetersiz kaldığında ise sözcük türetmek için birleştirme yönteminden yararlanılmaktadır; çünkü eklerin karşılayamadığı anlamı sözcüklerle karşılamak mümkündür. Türkçede yaklaşık olarak 18 bin birleşik sözcüğün olması da bu durumu kanıtlamaktadır.

Bu sonuçtan hareketle Türkçede birleşik sözcüklerin sözcük türetmede önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Birleştirme, ekle türetmeden sonra en çok kullanılan türetme yöntemidir. Bu sebeple birleşik sözcüklerle ilgili derlem çalışması yapılmalıdır. Yapılacak derlem çalışması, sayısal veri olarak da kullanılabilir. Bu sayede her ne kadar Türkçe eklemeli bir dil olsa da birleştirme yönteminin de üretkenliği görülecektir.

İngilizcede birleşik sözcükler için ayrı bir sözlük yoktur. İngilizcede olmasa bile Türkçe için birleşik sözcüklerle ilgili sözlük de yapılabilir. Bu sözlük özellikle de metafor ve metonimi yoluyla oluşmuş birleşikleri içerebilir. Ancak bu sözlük de yeterli olmayacaktır; çünkü asıl karışıklık anlam boşalmasına uğramayan birleşiklerde karşımıza çıkmaktadır. Bileşenleri anlam boşalmasına uğramayan birleşik sözcüklerin sözlüğünü hazırlamak, bu sözcüklerin eşdizimli, deyim ve diğer sözcük birlikteliklerinden ayrımını sağlamada eğitim açısından oldukça kolaylık sağlayacaktır.

Birleşik sözcüklerin nasıl sesletildiğine dair anket yapılabilir. Bu sayede bitişik yazılan birleşik sözcüklerle ayrı yazılan birleşik sözcüklerin sesletimi arasında fark olup olmadığı tespit edilecektir.

Birleşik sözcükler, sözlüklerde iç madde olarak değil, madde başı olarak verilmelidir. Sözlüklerde birleşik sözcükler, eşdizimli, deyim gibi sözcük birlikteliklerinin belirli kısaltmalarla verilmemesi sözcük kullanıcısı açısından karmaşaya neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağakay, M. A. (1943). *Türkçe Felsefe Terimlerinin Dil Bakımından Açıklanması Dolayısıyla Bazı Kelime Yapı Yolları*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Aikhenvald, R. D.-A. (2007). *Word: A Cross-Linguistic Typology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Akşehirli, S. (2012). Türkçe'de ad+ad(s)I Biçimindeki Ad Bileşiklerinin Sözlükselleşmesi. *26.Ulusal Dilbilim Kurultayı* (s. 21-31). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Aronoff, M. (1985). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge: Mit Press.
- Arsal, S. M. (1930). *Türk Dili İçin*. Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Milli Seri.
- Aslı Göksel, C. K. (2004). *Turkish. A Comprehensive Grammar*. London: Routlage.
- Baskakov, A. N. (2011). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları (Çev. Oktay Selim Karaca)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bauer, L. (1989). *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2004). *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburgh University Press.
- Benczes, R. (2006). *Creative Compounding in English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Benczes, R. (2015). Are exocentric compounds really exocentric? . *Journal of Theoretical Linguistics* 12 (3), 54-73.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. Chicago: University of Chicago Press.

- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Szliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirezen, M. (1977). *A Contrastive Study of the Phonology and Morphology of Compound Words in Turkish and English (Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derleme Szliği I.* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ding, F. (2012). The Interaction between Metaphor and Metonymy in Emotion Category. *Theory and Practice in Language Studies, Vol. 2, No. 11, 2384-2397.*
- Donalies, E. (2004). *Grammatik des Deutschen im europischen Vergleich: Kombinatorische Begriffsbildung*. Mannheim: Institut für deutsche Sprache.
- Emre, A. C. (1933). *Türkçede Kelime Teşkili Hakkında Bir Anket (İkinci Kitap)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). *Dıvnu Lugât-it-Türk (Giriş-Metin-eviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergenç, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Ergenç, İ. (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Szliği*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Ergin, M. (2002). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ganiyev, F. (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkli*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- George Lakoff, M. J. (2015). *Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil*. İstanbul: İthaki Yayınları.

- Göğüş, B. (1988). Türkçede Bileşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği. *TDAY-Belleten 1962*, 245-264.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Halle, M. (1973). Prolegomena to a Theory of Word Formation. *Linguistic Inquiry V olume 4 Numberi (Winter, 1973)*, 3-16.
- Hatipoğlu, V. (1988). Kelime Grupları ve Kuralları. *TDAY-Belleten (1963)*, 203-244.
- Hoffer, B. L. (2005). Language Borrowing and the Indices of Adaptability and Receptivity. *Intercultural Communication Studies XIV:2* , 53-72.
- İmer, K. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. Oxford: Oxford University Press.
- Levi, S. (2002). Intonation in Turkish: the realization of noun compounds and genitive possessive NPs. *Ms. University of Washington*.
- Lieber, R. (2010). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieber, R. -Ş. (2011). *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press.
- Luizova-Horeva, T. (2016). Metaphor in The Semantics. *Linguistics, Volume : 6, Issue : 4, April 2016* , 751-753.
- Marchand, H. (1960). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Wiesbaden: Otto Harratsowitz.
- Martinet, A. (1998). *İşlevsel Genel Dilbilim*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Metcalf, A. (2002). *Predicting New Words: The Secrets of Their Success*. Boston: Houghton Mifflin Company.

- Neef, M. (2011). IE, Germanic: German. *The Oxford Handbook of Compounding* (s. 386-399). Oxford: Oxford University Press.
- Önler, Z. (2004). XIV-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları. *Kebikeç*, 273-301.
- Özçelik, Ö. (2014). Prosodic faithfulness to foot edges: the case of Turkish stress. *Phonology* 31, 229-269.
- Özel, S. (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özsoy, S. (2004). *Türkçe'nin Yapısı-I Sesbilimi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Özünü, Ü. (2001). *Edebiyatta Dil Kullanımları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Pavol Štekauer, S. V. (2015). *Word-formation in the world's languages: A typological survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plag, I. (2011). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saeed, J. (2003). *Semantics*. United Kingdom: Blackwell Publishing.
- Scalise, S., & Vogel, I. (2010). *Cross-Disciplinary Issues in Compounding*. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
- Scalise, S. B. (2011). The Classification of Compounds. P. Š. Rochelle Lieber içinde, *The Oxford Handbook of Compounding* (s. 34-53). Oxford: Oxford University Press.
- Schaaik, G. v. (2002). *The Noun in Turkish. Its Argument Structure and Compounding Straitjacket*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Søgaard, A. (2005). Compounding Theories and Linguistic Diversity. A. H. Zygmunt Frajzyngier içinde, *Linguistic diversity and language theories* (s. 319-337). Amsterdam: John Benjamins.

Tarama Sözlüğü I. (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1990). Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları. *IV. Dilbilim Sempozyumu* (s. 1-10).
İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (1988). *Tarama Sözlüğü I.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ungerer, F. (2007). Derivational Morphology and Word-formation. D. G. Hubert Cuyckens
içinde, *The Oxford handbook of Cognitive linguistics* (s. 650-675). Oxford: Oxford
University Press.

Uzun, N. E. (1993). *Türkiye Türkçesinde Sözlüksel Yapı: Bir Eleştirel Çözümleme*
(*Basılmamış Doktora Tezi*). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

ÖRNEKLER DİZİNİ

A

acembuselik · 49
acı bakla · 50
acı dil · 17
acı marul · 17
acı yavşan · 17
acıbakla · 50, 93
acil tıp teknikeri 88
açık ara · 40
açıkgöz · 93,100
açık kahverengi 87
açık kalp ameliyatı 87
açık oturum 85
ad issi · 17
adamotu · 50
Adana kebab · 109
ağrı ağacı · 17
ağac kavunu · 17
ağaç delegen · 17
ağaç kavunu · 17
ağız bucağı · 17
ağız tüfengi · 17
ağlama duvarı · 107
ağrı ağacı · 17
ağrı kurdu · 17
ağzı açık · 17
akar akıllı 100
ak kök · 17
ak kuyruk · 17
akarca su / akarsu · 17
akarsu · 17, 107
akaryakıt · 50
Akballı · 116
akbaşı · 116
akciğer göbeği 85
akça ağaç · 17
akça assısı · 17
akıl dışı · 45
akşamüstü · 36
al başlı · 42
ala geyik · 49
alavere · 117, 119
alın bağı · 18
alışveriş · 93, 116, 119
alimallah · 49
altçene · 38
altdizge · 38
altdudak · 38
altgeçit · 38
altıpatlar · 49

alküme · 39
altörgü · 39
alttan görüş · 38
alttür · 38
altyapı · 39
altyazı · 37, 38
amerikanbezi · 50
amerikaüzümü · 50
Anayasa · 130
arabirim · 40
arabozan · 40
arabulucu · 40
aradeniz · 40
arakatı · 40
arakazanç · 40
aratümce · 40
arayazı · 40
arayol · 40
arayüz · 40
aslanağızı · 29, 64, 77, 81, 93, 122, 129
aşk hikayesi · 104
ayakaltı · 36, 39, 40
ayakkabı · 29, 81, 108
ayakucu · 36, 44
ayaküstü · 34, 40
aybaşı · 42, 43
ayçiçeği · 131
ayçöreği · 30, 131
ayta sonu · 43
ayvabaşı · 42

B

babaanne 84
babamın lokantası · 60
bahçeli ev · 25
bakar kör · 107
bakla çiçeği · 108
bal arısı · 49
balçiçeği · 108
baldırı kara · 17
bardakaltı · 39
baş · 37
baş makale · 42
baş üstü · 36
başağaç · 42
başağrısı · 42
başayak · 42
başbağa · 42
başbakan · 36, 42
başbuğ · 42
başçavuş · 42

başçavuş · 131
başdemir · 42
başhekim · 42
başhemsire · 36, 42
başı bağlı · 42
başıbozuk · 43
başkatip · 36
başkent · 85, 102, 109
başkomiser · 36
başkomutan · 36
başköşe · 50
başkumandan · 42
başöğretmen · 36
başörtüsü · 31, 43, 65, 108
başrol · 41
başsavcı · 36
baştan savmacılık · 43
başucu · 36, 43
başüstü · 40
başyazar · 42
bayrak direği · 138
beg börki · 17
bekleme odası · 107
bektaşıkavuşu · 50
bel altı · 39
beşikörtüsü · 50
beşparmakotu · 50
beyaz peynir · 30, 50, 114, 115
beyaz yakalı · 116, 137
beyazsinek · 51, 93
beyin ölümü · 104
beykent · 109
bıldır · 49
biçerdöver · 9, 33, 93, 102, 110, 116, 119
bilezik · 29
bilgisayar · 29, 41, 90, 102, 110, 112
binçaltı · 36
blackbird · 52, 65
boğa dkeni · 17
böbreküstü · 40
bulaşık makinesi · 66, 70, 105
buzdolabı · 30, 83
bülbülyuvası · 51
büyük ev · 25

C

cam güzeli · 134
can alıcı 100
cankurtaran · 112
cankurtaran düdüğü 85
cankurtaran gemisi 85
civciv · 49
cumartesi · 10, 29

Ç

çalar saat · 81, 107
çalıfasulyesi · 51
çalışma masası · 81
çamaşır makinesi · 26, 30, 64, 66, 69, 70, 74, 77, 78, 84, 105, 108, 123
çan çiçeği · 51, 109
çanta çiçeği · 109
çarpık başlı · 42
çatalkuyruk · 141
çay bardağı · 31, 70, 76, 77, 82, 104, 105, 108
çay kaşığı · 30, 82, 105, 108
çay tabağı · 31, 82
çeri başı · 43
çetük otu · 17
çıkarcı yol · 107
çıkılmaz sokak · 102, 107
çiçek tohumu · 28
çoban aldatan · 112
çoban salatası · 59
çobanaldatan · 51
çobantarağı · 51
çocuk kitabı · 63, 64
çocuk oyuncuğu · 77
çocuk oyuncu · 118
çoçuğun oyuncuğ · 77
çorba kasesi · 123

D

dağdeviren · 112
dalgakıran · 112
dansçı şarkıcı · 118
dedikodu · 17, 93
deli adam · 25
deli balta · 137
deli baş · 137
delibalta · 51
delikanlı · 29, 116
demir kapı · 67
demirbaş · 42
demür diken · 17
denizaltı · 35, 36, 38, 102
deri altı · 39
ders başı · 43
ders kitabı · 58, 63, 64
deve elması · Bakın boğa dkeni
devedikeni · 93
devetabanı · 28
devetüyü · 75, 109, 121
dış alim · 45
dış dünya · 45
dış lastik · 45
dış yüz · 45
dışışleri · 45
dibek kafalı · 141
dikeç sonu · 43

dilaltı · 39
dilkü üzümü · 17
dilüstü · 36
dizimsel · 1
dizüstü · 36, 90
dolap beygiri · 109
dönem sonu · 43
döner kapı · 107
dudaküstü · 40
dumanaltı · 39
duvar saati · 30, 62, 63, 70, 78, 81, 108
düğüm arası · 40
düşeyazmak · 49
düşme noktası · 107

E

ebucehilkarpuzu · 51
el altı · 39
el yapımı · 104, 105
eli maşalı · 138
elkızı · 138
eloğlu · 138
emme basma · 117, 120
72
erime derecesi · 107
erkek dansçı · 118
eşek turpu · 17
et kafalı · 141
etekserpen · 112
evin önü · 25

F

fare başlı iskorpit · 141
fare kulaklı · 139
fare dişi · 130
ferahfeza · 49
firdöndü · 112
furfır · 49
fırıldak çiçeği · 109

G

gecekondu · 112
gecekuşu · 132
gelgit · 117, 119
gelin çiçeği · 109
gelinboğan · 112
gerçek dışı · 45
giderayak · 107
gitgel · 119
göktürmalayan · 112
gökyüzü · 29
göz kalemi · 30, 108
göz kapağı · 138

gözaltı · 33, 34, 36, 38, 39, 108
gözucu · 36
gözü kara · 116
gramer · 95
günebakan · 113
güneş gözlüğü · 104
güzel kız · 25
güzelhatun çiçeği · 85, 109

H

haftaarası · 40, 41
haftaiçi · 44
haftasonu · 43
hâlbuki · 94
halı yıkama makinesi 88
hançer çiçeği · 109
hanmeli · 26, 28, 29, 49, 64, 93, 132
hanımgöbeği · 122
hava gazı sayacı 85
havaparası · 28
hedef · 42, 44, 125, 128, 133, 134
hizmetiçi · 44, 89
horoz ibiği · 17
hünkarbeğendi · 12, 104

I

ısıölçer · 49
ızgara köfte · 109

İ

iç bakla · 44
iç bellek · 44
iç borç · 44
iç bölge · 44
iç bükey · 44
iç cümle · 44
iç çamaşırı · 44
iç denetim · 44
iç etek · 44
iç göç · 44, 45
iç güvey · 44
iç hastalıkları · 44
iç kafiye · 44
iç kulak · 44, 45
iç mimar · 44
iç ses · 44
iç sıkıntısı · 44
içişleri · 44, 45
iki başlı · 42, 116
imambayıldı · 93, 104, 112
ipek çiçeği · 109
istem dışı · 45
işbu · 94

it burnu · 17
it dirseği · 133
iyiliksever · 112

K

kabak kafalı · 141
kabakulak · 122
kadıboğan · 112
kadın doktor · 118, 119
kadınbudu · 29
kadife çiçeği · 17
kafası örümcekleli · 141
kafatüsü · 40
kahvaltı · 10, 29, 36, 54
kahve fincanı · 108
kalburabastı · 112
kaldırım çiçeği · 132
kalem kutusu · 81
kalp başlı şerit · 42
kanun dışı · 45
kapalı bölge · 85
kapalı cezaevi · 87
kapalı devre · 85
kapalı oturum · 85
kapalı yer korkusu · 86
kapı kolu · 25, 26, 27, 62, 63, 75, 77, 79, 80, 81
kaptıkaçtı · 31, 116, 119
kara ağızlı · 116
kara bahthi · 116
kara başlı kiraz kuşu · 42
kara başlı martı · 42

K

kara başlı · 17
kara karga · 16

K

kara saçlı · 116
kara uyuzlu · 116
kara yağız · 116
karaağaç · 29, 65, 68
karabasan · 29, 102
karabiber · 29
karagöz · 28
karar başı · 43
kardelen · 112

K

karga sâbunu · 17

K

karma · 5
kaval kemiği · 49
kavram ağacı · 70, 71
kaz kafalı · 141
kazayağı · 29
keçi boynuzu · 17
keçiboynuzu · 133
kedi otu · 17
kemküm · 49
kendüz · 94
keskin nişancı · 85
kırılma noktası · 107
kırmızı biber · 28
kırmızı kalem · 25
kırmızı sandalye · 81
kıtalararası · 40
kız arkadaş · 118
kızıl derili · 85, 116
kızıl saç · 25
kızkaçıran · 112

K

kızkuşu · 16

K

kilit dili · 132
kimsesizler yurdu · 73
kitap kapağı · 25, 31, 81
koku alma duyusu · 86
kol saati · 68, 70, 81, 108, 124
koltuk altı · 39
koltukaltı · 36
kombinasyon · 2
konargöçer · 116, 119
köprü üstü · 40
kulak altı · 39
kuşkonmaz · 112
kuşpalazı · 64
küçük kan dolaşımı · 87

L

lisansüstü eğitim · 86
liste başı · 43

M

madde başı · 28, 43
manken oyuncu · 118, 119
marmara denizi · 50

masa ayağı · 25
masa başı · 43
masa örtüsü · 31, 65, 108
masanın ayağı · 77, 78
masanın rengi · 25
mavi yakalı · 137
meryemana kandili 85
meryemana kuşaağı 85
meşrubat bardağı · 31, 105
meyve suyu 59, 61, 75, 105, 124

O

okul yolu · 27, 63, 64
okullararası · 40, 41
otobüs şoförü · 105
oturma grubu · 107
oysaki · 94
oyunbozan · 113
oyuncu yönetmen · 117, 118

Ö

öğle arası · 40
öğretmenler odası · 73
ölmezotu · 107
önbellek · 37
önbeyin · 37
önbilgi · 37
öndamak · 37
öngörü · 36, 37
önkoşul · 37
önödeme · 37
önsatış · 37
önsav · 37
önsezi · 36, 37
önsöz · 36, 37
önyargı · 36, 37
önyüz · 37

P

paragöz · 93
parmak arası · 40
parmak izi · 138
partikel · 36
pencere camı · 25, 67, 68, 82
portakal suyu · 75, 105
Pragmatist Kuram · 12

R

redskin · 112

S

saç boyası · 30
saç tokası · 82
salata kasesi · 108
sanki · 94
satır arası · 40
satır başı · 43
serçe dili · 17
servis tabağı · 108
set üstü · 40
sezar salata · 109
sıçandışi · 109
sırt çantası · 63, 64
sivri dilli · 139
soğukkanlı, 85
sondördün · 43
sonkesen · 43
sonlu çekirdek · 43
sonses · 43
sonsöz · 43
su bardağı · 31, 63, 64, 82, 105
su böreği · 30, 49
sütanne, 84

Ş

şu issi · 16

S

sümenaltı · 38
sütağacı · 51

Ş

şehirlerarası · 40, 41
şekil · 42, 129
şıpsevdi · 112
şol · 94
şüttür murg · 16

T

tahta kapı · 27, 31, 68
takma diş · 107
taksi sürücüsü · 101, 105
taksi şoförü · 101, 105
tatlı kaşığı · 81, 105
tır şoförü · 105

U

uçar akıllı · 100
uluslararası · 33, 40, 41
uzun bacaklı · 116

Ü

üstbaş · 40
üstçene · 40
üstderi · 40
üstdudak · 40
üsteğmen · 40
üstsubay · 40
üstyapı · 40
üstyapısal · 40
üstyargı · 40
üstyazı · 37, 40
ütü masası · 121, 124

V

vurdumduymaz · 93, 100

Y

yan kesici · 113

yanardöner · 120
yangın merdiveni · 28
yanık tenli · 116
yapabilmek · 49
yapboz · 92, 116
yasa dışı · 45
yavruağzı · 93, 109
yazar kasa · 107
yemek kaşığı · 81, 105
yemek masası · 76
yemek tabağı · 31, 82
yeraltı · 39
yerüstü · 40
yeşil elbise · 25
yıl sonu · 43
yılan yasadığı · 17
yol çalışması · 104, 105
yurtdışı · 36, 45
yurtiçi · 36, 44
yuvarlak masa toplantısı, 85
yüzyıl · 29

Z

zeytinyağı · 123
zipçikti · 112

TERİMLER DİZİNİ

A

ad aktarması (metonimi) yoluyla kurulan birleşik sözcükler · 134
ad+ad · 27, 56, 106, 107
ad+eylem · 112
affixation · *Bakın ekle türetme*
anlam · 31, 48, 72, 95
anlambilim · 4, 20, 109, 160
anlambilimsel ölçüt · 47, 77, 143
anlık oluşum · *bakın nonce formation*

B

baş öge · 30, 38, 74, 95, 98, 106, 113, 114, 115, 118, 119, 131, 136, 137
biçimbilim · 2, 20, 21, 48, 109, 160
biçimbilimsel ölçüt · 47, 77, 143
bileşen · 13, 23, 30, 57, 88, 89, 90, 97, 104, 107, 111, 118, 121, 124, 130, 132, 137, *bakın component*
bilişsel dilbilim · 128
birleşimsel (synthetic) · 104, 105
birleşik · vi, vii, 3, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 159, 160
birleşik isimler · 92
birleşik bağlaçlar · 145
birleşik bağlaçlar · 94
birleşik eylemler · 94, 145
birleşik eylemler · 94
birleşik sıfatlar · 93, 144
birleşik sözcük · 35, 86
birleşik sözcük · *bakın compound word*
birleşik sözcük+birleşik sözcük · 90, 144
birleşik sözcük+kök · 89
birleşik sözcük+türemiş · 86, 89, 144
birleşik sözcükler · 20
birleşik zamirler · 94, 145

birleşik zamirler · 94
birleşik zarflar · 93, 145
birleşim · *bakın composition*
birleşimsel · 13, 96
birleştirme · 20
birleştirme · 5
Boşluk Doldurma (slot-filler) Kuramı · 12
bölünemezlik (indivisibility) · 46, 64
bölünemezlik ölçütü · 26, 66
bükümleme · 5
derlem dilbilimi · *Bakın corpus linguistics*

D

dağılımsal ölçüt (distributional criterion) · 46
deyimleşme · 69
dış merkezli (exocentric) birleşikler · 112
dış merkezli birleşikler · 101, 104, 114
dilbilim · 1, 14, 70, 71, 109, 126, 128
Diversity of users and situations (kullanıcıların ve durumların çeşitliliği, belirli bir topluluk değil, çeşitli topluluklar tarafından kullanılması) · 72
dizimsel · 1
Dönüşümsel Kuram · 12

E

ekle türetme · 5, 21
eklemeli · *Bakın agglunative*
endocentric · *Bakın iç merkezli*
Endurance of the concept (kavramın dayanıklılığı) · 72
eylem+ad · 107
ezgi (intonation) · 58

F

figüratif · 126
fonoloji · 5
Fonolojik ölçüt (phonological criteria) · *Bakın sesbilimsel ölçüt*
Frequency of use (kullanım sıklığı) · 72

G

geçirimli · 30, 74, 75, 105
Generation of meanings and forms (anlam ve biçimlerin üretilmesi) · 72
genitive possessive noun phrases · Bakın belirtili ad tamlaması
Gerioleşüm · 5, 7
gramer · 95

H

H*L · Bakın yükselen alçalan tonlama

İ

iç merkezli birleşikler · 101, 105
iç-dış ilişkisi · 135
içe ekleme · Bakın infixation
içerik-kap ilişkisi · 135
iki başlı · 42, 116
ikileme · 9, 111, 116, Bakın yineleme
İndirgemeci (Reductionist) Kuram · 12

K

kombinasyon · 2
kök · 2, 4, 22, 24, 32, 73, 86, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 105, 144
kök (basit sözcük) · 86
kök+birleşik sözcük · 90
kök+kök · 86, 87, 88, 144
kök+türemiş · 86, 88, 144
kurum-insan ilişkisi · 135
kurumsallaşma · 71, 144

L

leksikal · vu, 5, 53, 58, 93, 98, 110, 134
leksikal kategori · bakın sözcük türleri
leksikalizasyon · 69, bakın sözlükselleşme

M

mecazi · 85
metafor · 70, 85, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 136, 138, 139, 140, 146
metafor modelleri · 128
metaforik · VII, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 70, 75, 113, 114, 119, 121, 128, 130, 131, 132, 146
metaforik anlam · 39, 40, 41, 43, 70, 114, 119, 121, 130, 132, 146
metonimi · II, 122, 134, 136

metonimik · VII, 41, 42, 137, 146
metonimik anlam · 42

N

niteleyen · 38, 39, 97
niteleyici · 37, 39, 41, 57, 63, 65, 67, 68, 74, 99, 103, 107, 113, 114, 130, 136, 137, 145

O

ortografik · Bakın yazım

Ö

öbek · 9, 21, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 46, 53, 54, 56, 64, 65, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 92, 108, 143, 160
öne ekleme · Bakın prefixation

P

paralellik ölçütü (criterion of parallelism) · 46
parça-bütün ilişkisi · 135, 137
partikel · 36
perde · 53, 59
perde vurgulu · Bakın pitch-accent
Pragmatist Kuram · 12

R

reduplication · Bakın yineleme
rhyme-motivated compound · Bakın ikileme

S

semantik ölçüt · 48
sesbilim · 20
sesbilimsel ölçüt · 46, 48, 77
sesbirim · 1
sıfat tamlaması · 25, 54, 68, 114
sıfat+ad · 106
sıfat+eylem · 111
sınır dışı · 45
sıralı (coordinative) · 97, 100
sıralı (coordinative) birleşik · 97
sıralı (eşitsel/ coordinative) · 116
sıralı birleşikler · bakın coordinative
sona ekleme · Bakın suffixation
sözcük · VI, VII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48,

51, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70,
72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 86, 89, 90,
92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 103, 105, 107,
108, 110, 111, 112, 116, 118, 121, 122, 124,
129, 130, 131, 142, 143, 144, 146, 159, 160,
Bakın kelime

sözcük türetme yolları · 5

sözcük türü · bakın leksikal kategori

sözcükbiçim · 3, 109

sözdizim · 2, 20, 21, 48, 109, 160

sözdizimsel ölçüt · 47, 48, 77

sözlükbirim · 2, 3, 71, 109, 114,

sözlükselleşme · vi, 28, 33, 34, 62, 64, 71, 79, 80,
82, 83, 144, bakın lexicalisation

S

syntacticosemantic · Bakın sözdizimsel anlam

T

tam birleşikler · 33, 73, 83

tipoloji · 4

ton · 8, 53, 58

tonlama · 5

tümleyen (subordinative) · 97, 100

tümleyen (subordinative) birleşikler · 97

türemiş birleşik · 86

türemiş sözcük · 86

türemiş+birleşik sözcük · 90

türemiş+kök · 88

türemiş+türemiş · 89

türetim · Bakın derivation

U

underlying form · Bakın temel yapı

unobtrusiveness (dikkat çekmeme, bilinen bir
sözcük gibi kabul edilmesi) · 72

uzun bacaklı · 116

Ü

ürün-üretici ilişkisi/eser-yazar ilişkisi · 135

vurgu · 8, 35, 39, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61,
62, 74, 78, 83, 85, 160

vurgu · 48, 52, 55, 56

vurgulu diller · 53

W

word-formation · Bakın söz yapımı

Y

yalancı birleşik · Bakın pseudo-compound

yardımcı öge · 30, 124

yarı birleşikler · 73, 83

yazım ölçütü · 46, 77

yer-kurum ilişkisi · 135

yer-olay ilişkisi · 135

yineleme · Bakın ikileme

Z

zayıf birleşikler · 30

ÖZET

Birleştirme yöntemi, sözcük türetmede en çok kullanılan yöntemlerden biri olmasına rağmen birleşik sözcükler Türkçede ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Yapılan tartışmalar çoğunlukla birleşik sözcüklerin yazımı ile ilgilidir. Ancak asıl tartışılması gereken konu, birleşik sözcüklerin tanımı, tespiti ve sınıflandırılmasıdır. Bu nedenle bu çalışmada birleşik sözcükler pek çok yönden değerlendirilmiştir. Özellikle tanım, sınıflandırma, ölçütler ve birleşik sözcüklerin anlamsal özellikleri üzerinde durulmuştur. Birleşik sözcüğün daha önce yapılmış tanımlar değerlendirildikten sonra kapsamlı bir tanım yapılmaya çalışılmıştır. Daha sonra birleşik sözcüklerin öbeklerden farkını ortaya koymak için belirlenmiş ölçütler ele alınmış, bu ölçütlerin güçlü ve zayıf yönleri ortaya konmuştur. Böylelikle hangi ölçütlerin daha ayırt edici olduğu belirlenmiştir. Birleşik sözcüklerin sınıflandırılması konusunda ise gerek yabancı kaynaklar gerekse Türkçe kaynaklar incelenmiş ve bazı tasnifler birleştirilerek Türkçedeki birleşik sözcükler için yeni bir tasnif ortaya konmuştur. Birleşik sözcüklerin anlamsal açıdan incelendiği bölümde ise bileşenlerin anlam özellikleri değerlendirilmiştir; çünkü bazı birleşikler anlamsal açıdan değişimlere uğrarken bazıları bileşenlerinin anlamı toplamına eşittir.

Anahtar Sözcükler: birleşik sözcük, türetim, sözcük türetme, öbek, vurgu, biçimbilim, sözdizim, anlambilim.

ABSTRACT

Compounding is most commonly used method for word-formation. Although it is one of the most used methods, compound words have not been examined in detail in Turkish. The discussions about compound words are mostly concerned with the writing of compound words. However, the main issue to be discussed is the definition, identification and classification of compound words. For this reason, in this study compound words have been evaluated in depth. Especially, definition, classification, criteria and semantic features of compound words are emphasized. After the previous definitions of the compound word have been evaluated, compound words comprehensively have been defined. Then, the criteria that are set to reveal the difference of the compound words from the phrases are discussed and the strengths and weaknesses of these criteria are revealed. Thus it is determined which criteria are more discriminating. Regarding the classification of compound words, both foreign sources and Turkish sources have been examined and some classifications have been combined and a new classification has been revealed for Turkish compound words. In the chapter which compound words are semantically analyzed, the semantic features of the components are evaluated. Because some compounds are changed semantically while others are equal to the sum of the meanings of their components.

Keywords: compound word, derivation, word-formation, phrase, stress, morphology, syntax, semantic,